

प्रति

यस अङ्का लेखकहरु:-

श्री बालकृष्ण ऋम
श्री केदारनाथ (व्यथित)
श्री माधवप्रसाद धिदिरे
श्री भीमदर्शन बोका
श्री चक्रपाणी चालिसे
श्री तीर्थराज
श्री वीरेन्द्र
श्री भीमनिधि तिवारी
श्री लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा
श्री भिक्षु
श्री माधवलाल कर्माचार्य
श्री पूर्णप्रसाद ब्राह्मण
श्री सुबेन्द्रबहादुर शाह
श्री गुरुप्रसाद मैनाली

श्री केशवालाल कर्माचार्य
श्री बाबुराम आचार्य
श्री बालचन्द्र शर्मा
श्री भवानी भिक्षु
श्री गोविन्दप्रसाद लोहनी
श्री जनकलाल शर्मा
श्री हृदयचन्द्र सिंह
श्री कृष्णचन्द्र सिंह
श्री कद्वराज पाण्डे
श्री सत्यमोहन जोशी
श्री एल.एस. बाङ्गदेल
श्री शंकरप्रसाद लामिछाने
श्री फिओडोर उम्टो.एभ्स्की
व सम्पादकीय ।

अंक : ४

सम्पादक: नारायणप्रसाद बाँसकोटा

प्रति

द्वैमासिक साहित्य-संकलन

अंक—४

कार्तिक-मंसीर

सम्पादक

नारायण वाँस्कोटा

वार्षिक मूल्य १२)

एक अँकको २)

प्रकाशक—
नारायणप्रसाद बाँस्कोटा
१०४१ बागमतीपुल टोल
ललितपुर,
काठमाण्डू, नेपाल

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

मुद्रक—
नरेन्द्र यन्त्रालय,
६५, दूधविनायक
बनारस-१

सूची

विषय	लेखक	पृष्ठ
★ कविता		
मेरो सर्वस्व	श्री बालकृष्ण सम	१
पाँच कविता	„ केदारमान 'व्यथित'	७
पर्वत वासिनीदेवी	„ माधवप्रसाद घिमिरे	१२
फेवाताल	„ भीमदर्शन रोका	१५
जन्मभूमि	„ चक्रपाणी चालीसे	१६
तूफानको भूमिका	„ तीर्थराज	१८
विदा	„ धीरेन्द्र	२३
कवि बन्न सजिलै छ	„ भीमनिधि तिवारी	२५
प्रमेथियस	„ लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा	२७
अस्तित्वको रूदन	„ भिक्षु	३१
खरानीको भुश्रो	„ माधवलाल कर्माचार्य	३६
★ कथा		
एक प्रतीक	„ पूर्णप्रसाद ब्राह्मण	४०
मोह	„ सुरेन्द्रबहादुर शाह	४४
प्रत्यागमन	„ गुरुप्रसाद मैनाली	५१
भुतुचा	„ केशवलाल कर्माचार्य	६५

★ निबन्ध

पृथ्वीनारायण शाहका

जीवनीको पूर्वार्द्ध

श्री बाबुराम आचार्य ६९

समाज र साहित्य

,, बालचन्द्र शर्मा ७९

प्रगतिशील साहित्य

,, भवानी भिक्षु ८९

सोवियत साहित्य

प्रचार' कि यथार्थ ?

,, गोविन्दप्रसाद लोहनी ९३

साहित्यको उपयोगिता

,, जनकलाल शर्मा १०५

★ आलोचना

नाट्य-साहित्यमा प्रह्लाद

,, हृदयचन्द्र सिंह ११६

नेपाली साहित्यमा प्रगतिवाद

र पथभ्रान्त आलोचक

,, कृष्णचन्द्र सिंह १२४

★ नाटक

नेपाल गौरव

,, रुद्रराज पाण्डे १५१

★ लोक-साहित्य

नेपाली लोकगीतको केही झल्का

,, सत्यमोहन जोशी १६६

★ चिठी

यूरोपको चिठी

,, एल्० एस्० बाङ्गदेल १७९

★ भेट

नाटककार बालकृष्ण सम

,, शंकरप्रसाद लामिछाने १९७

★ अनुवाद साहित्य

मानवताको दुखान्त

,, फिओडर डस्टो-एभ्स्की २०५

★ सम्पादकीय

प्रजातन्त्रोत्तर साहित्यमा यथार्थ

२२५

प्रगति

सम्पादक—

नारायण वारकोटा

(२०१०, - कार्तिक-मंसीर)

वर्ष १] नेपाली प्रगतिशील साहित्य-संकलन [अङ्क ४

श्री बालकृष्ण सम—

मेरो सर्वस्व

पचास चोटि श्रीधमले हा हा गन्यो,

पचास चोटि शिशिरले फू फू गन्यो,

अनि मेरो केश पाकै भन्यो !

चिताको निकै वर पुगिएछ कि क्या !

नाकले अलि अलि गन्ध पैल्यो,

आँखा साँभ भैँ लोलाइसक्यो, अन्धकार तड्डी लाग्यो !

निष्पट अन्धकारमै विवश पाइला अगिलितर सछैँ,

सम्भव छ सम्म भूँँ भेट्नु,

सम्भव छ झाङ्को काँडामा टेक्नु,

सम्भव छ एउटा खाडलमा परेँ आजै यात्राको अन्त हुनु,

प्रतिपद अस्थिर छ प्रतिपत्त अनिश्चित,

प्रतिश्वासलाई सशंक विदा दिनु पर्छ—

फेरि फकने हो होइन ।
 केवल अंधाराका तारा यी सब भल्कने शिशु सारा
 पानीका फोका जस्तै निकोर्भि फुटी फुटी बिलाउन हुन् !
 चिन्ता बल्दछ, छातीभित्र केही हुर हुर सल्कन्छ,
 अनि नाकमा आफ्नै मासु
 पोलिएको गन्ध आउँछ ।
 तर्सनु पर्छ सँधै, सँधै स्वाँ स्वाँ फवाँ फवाँ गर्दै
 वास्तविकतासित भाग्नु पर्छ ।
 दुःख के को ? डरको ?
 डर के को ? मृत्युको ? होइन !
 उत्तरदायित्वको !
 हो हाम्रो उत्तरदायी कर्तव्य यहीः
 नमर्दै आफूले आर्जेको सर्वस्व सत्य सिद्धान्त
 परिक्षार्थ यहीं गनेर बाँकी नराखी बुझाउनु,
 अंधारैमा पनि आँखा च्याती जति हेरियो देखियो,
 कोलाहलले बेरो भएको कानले पनि जति सुनियो,
 निस्सारिएको नाकले पनि जति लामोसित सुँघियो,
 उबरले डामेको बाक्लो जिब्रोले जति फट्कारी चाखियो,
 लाटो छालाले छाम्न जति सकियो,
 अनि खड्खड्ः डढेको मनले
 मनन धारणा चिन्तन र निर्णय
 जतिसम्म गहिरो गरियो, जस्तो होस्
 जति हलुका जति सस्तो होस्
 सबको हिसाब यहीं बुझाएर अलग हुनु ।
 त्यसैले म बुझाउन लागि रहेछु,
 घेरै थोरै छ, चाँडै गनिसक्छु ।

मान्नेहरू र नमान्नेहरू पनि 'परमेश्वर' नाम चिन्दछन्,
त्यसैले फेरि अर्को नयाँ नाम कल्पना गर्न नथालेर
चिरपरिचित नाम लिएर भन्छु —

मृत्यु नै परमेश्वर हो !

मेरो सर्वभूत यही हो !

मान्नेहरू जीवनलाई परमेश्वर मान्छन्, मानिरहुन् !

म मृत्युलाई परमेश्वर मान्छु !

गीताको एक पाठसित म सहमत छु—

'कालः कलयतामहम्' तर

मृत्युपछि आत्माको अमरत्वमा म सहमत छैन,

जीवन-आत्मा मृत्यु-परमात्मामा

म तल्लय भएको संझ्छु !

म मृत्युलाई महाकाल मान्छु !

म भावनामा परमेश्वर मान्दिन,

दुङ्गामा परमेश्वर मान्छु !

अन्न दुङ्गा चूर्ण भई फुससा भएपछि परमाणुको अस्तित्वाविषे

म परमेश्वरलाई देख्छु—अमृत मृत अवस्थामा !

बन्धनलाई म परमेश्वर मान्दिन,

मोक्षलाई परमेश्वर मान्छु,

दिगम्बर जगदीश्वर मान्छु !

मृत्युपछि पनि जीवनको सपना देख्ने देखिरहुन् ।

उनलाई म अविश्वासी ठान्छु, अफीमची भन्छु,

मृत्युलाई म शेषशायी मान्छु !

सृष्टिलाई म मृत्युमय देख्छु—ब्रह्मा भन्छु !

स्थितिलाई सर्वत्र परिवर्तन ठान्छु—विष्णु भन्छु !

प्रलयलाई वास्तव स्वभाव मान्दछु—महेश्वर भन्छु !

आगो दाउराको मृत्यु हो, पुष्प पल्लवको मृत्यु !
 फूलको मृत्यु सुगन्धी फल हो, फलको मृत्यु स्वाद !
 जलको मृत्यु हाम्रो जीवन !
 हिउँ पगले भैं जून पगलेको चन्द्रमाको मृत्यु हो,
 घाम सूर्यको मृत्यु ?
 सन्तान पुरुखाको मृत्यु ?
 प्रगति हाम्रो स्थितिको मृत्यु !
 आज हिजोको, भोलि आजको, पर्सि भोलिको मृत्यु !
 अज्ञान ज्ञानको, ज्ञान अज्ञानको,
 तम ज्योतिको ज्योति तमको,
 सुख दुःखको दुःख सुखको,
 अन्त्य आदिको मृत्यु !
 सबको अनन्त सबको अन्त सबको मृत्यु परमेश्वर !
 म मृत्युलाई परमेश्वर मान्छु !

जब श्मशानमा मृत शरीर कुनै तेर्भिरहेको हुन्छ,
 उसमा उष्णता कत्ति हुँदैन, चीसो चीसो हुन्छ,
 उग्र गिरीश नेपाल-हिमाल भैं निस्तब्ध र निश्चल हुन्छ,
 द्रोह क्रोध र लोभ मोह अनि घृणा घमण्ड र आशा प्रेम
 भय र इच्छाहरूका बीज सब नाश भएको हुन्छ,

सुन्दर मन्दिरका ढोका झ्यालहरू उदाङ्ग पारी खोलेर
 सत्य शिवलाई प्रदर्शित गरिरहेको हुन्छ
 महानट मुद्रामा भाँकी दर्शाइरहेको हुन्छ,
 त्यस मृत्युलाई म परमेश्वर गन्छु !

जड आकाशको जीवन पनि छैन उसको मृत्यु पनि छैन,
 बादलको जीवन संघर्षमय छ, उसको मृत्यु मूल तत्त्व

मृत्युञ्जय छ !
 म अर्को परमेश्वर मान्दिन
 मृत्युलाई परमेश्वर मान्छु !
 प्रकाशलाई म परमेश्वर मान्दिन
 अन्धलाई म परमेश्वर मान्छु !
 त्यही जीवन योग्य छ जुन मृत्युको अनुकूल चल्छ,
 मृत्युको प्रतिकूल चल्ने जीवन राम्रो अल्छन्छ !
 मृत्यु वेद हो, मृत्यु स्मृति हो, मृत्यु पुण्य हो, नूतन हो !
 मृत्यु अबन्धिन्न महासमाधि हो, मृत्यु अचेतन ज्ञान हो !
 ईश्वर त्यै हो होइन भन्ने शंकाको दृढ समाधान त
 गुरु मृत्युले नै गर्छन् !
 'असत्यमय जीवनमा केवल मृत्यु सत्य हो' यो देखी
 आँखा चिम्लने झगडा गर्छन्, आँखा खोल्ने मेल गर्छन्,
 आँखा चिम्लने लुट्छन् पिट्छन्, आँखा खोल्ने नङ्गा बन्छन्,
 आँखा चिम्लने दाहा किट्छन्, आँखा खोल्नेहरु हारिन्छन्,
 आँखा चिम्लने हिंसा गर्छन्, आँखा खोल्ने बलिदान हुन्छन् !
 मृत्यु भन्दछ-"भोलि त तैले साह्रो मुठी खोल्ने पछ,
 तेरो शत्रुको खुट्टा नै र भूँमा गाला जोत्ने पछ
 लात्ती दिए पनि केही नबोली चूपचाप सहने पछ,
 जुन कुराको अभिमान गर्छस् उसितै भस्म बन्नै पछ—
 भने किन मृत्युको आदर्श लिई
 जीवनीलाई उचाल्दैनस् ?
 घृणापूर्ण जीवनशिखा प्रमत्ते काटी मुटुदैनस् ?
 किन मृत्युको शिक्षा सुनीकन समतालाई अँगाल्दैनस् ?
 किन मृत्युले रुच्ने जीवनलाई चूप लाम सिकाउन्नस् ?
 खोलिदे !—उधारिदे !—

क्रोधले गर्मेको मस्तकलाई मृत्यु संझी ठण्डा पार् !
 लोभले कसेको थैलीलाई मृत्यु संझी फुकाईदे !
 व्यक्तगत अभिमानलाई मान जात प्रतिष्ठालाई
 मृत्यु संझी दुक्रा दुक्रा धुजा बनाई पोलिदे !
 संसारभरका स्वार्थताको निष्ठुरताको अनि शक्तिमदको
 विरुद्ध एकलै लडन तँ सक्छस्
 म मृत्यु तेरो पक्षमा छु !
 धनी समाज मीठो नींदमा डुबन सक्तैन जहाँसम्मन्
 अर्को दरिद्र समाज पाखामा छटपटाइ रहेको हुन्छ !
 विश्वभरका भौतिक शक्ति एकत्रित परोस् त पनि
 अन्यायी समाजको सुख गल लाग्छ जहाँसम्म त्यहाँ अर्को
 पीडित जीवित समाज तिर्खाई कराइरहेको हुन्छ !
 किन कि—
 “म मृत्यु उनकै पक्षमा हुन्छु !
 म सबलाई मिलाइदिन्छु !”
 महावाक्य यो मृत्युको संझो सबले अवश्य भिल्लै पर्ला
 अथवा स्वयं मृत्युले घोली जेली मिलाइजुताइदेला !
 म मृत्युलाई लोकेश्वर मान्छु !
 म मृत्युलाई परमेश्वर मान्छु !
 दुःखलाई दुखाइलाई जीवनको तानातानी ठान्छु,
 आत्महत्यालाई चाँहि अस्वाभाविक हतपतमा दछु,
 हत्यामा चाँहि मान्नेलाई नरकमा पौडेको गन्छु
 मारिनेलाई ईश्वरको काखमा भाग्दै गएको कल्पन्छु !
 म फेरि परिचित नाम लिएरै लेखको विसर्जन गर्छु—
 मृत्यु नै परमेश्वर हो ?
 मेरो सर्वस्व यही हो !

श्री केदारमान 'व्यथित'—

पाँच कविता

धूलो बढाछिन् नगर बधु
कुखुरा बाहनासाथ उठेर
जागरण कलश भर्छिन् उषा
मिर्-मिर् प्राची पोतेर !

कुलला गर्दै यौटो वृद्धा
लय... भन्छिन् धारावाट
आउँछ हूँ हूँ रोई कुक्कुर
सन्मुखको गल्लीवाट !

सडक बढाउँ पाटीनिर
पक्कासी च्यामे भस्किन्छ
'कठै मरीछ मगन्ते पगली'
व्याकुल आवाज सुनिन्छ !

सन्मुख भर्खर जन्मेको
बालकको चिदकार छरिन्छ !

१
—
प्र
—
मा
—
त
—
को
—
दु
—
श
—
रु
—
प
—

तिमिर बढागी अरुण-कुमारी
मन्दिर पस्छिन् मुदित भएर
गङ्गा जल भै नील-कलशमा
ज्योतिर्मय जागरण भरेर !

प्रकृति स्वयं साकार खडा छ
पूजाको सामग्री लिपर !

तर द्यौताको साटो मैले
मानिस देखें सिंहासनमा
जसको हात छ रचनामा रत
गहनाउन धरतीको तनमा !

भन्छन् द्यौताको गुन गुँथे
जगको परिपाटी तोडेर
नयाँ चलन कविले ल्यायो रे
मानव गुनले छन्द उनेर !

भर-भर निर्भर नूपुर मुखरित	२	फैलिरहेछ दिगन्त मुदित
शैल-कुमारी नाचिरहीछ,	=	शान्त प्रकृतिको वातावरण
फर्-फर्-मर्-मर् मुरली मुखरित	सु	गाइरहेछ प्रसन्न गगनमा
चंचल तरु-दल गाइरहेछ !		मलय सुवासित जागरण !
मानो सुन्दरको सहचर भैँ	ष्टि	
मृगका सावक खेलिरहेछन्,		वक्र विजन पथ गाड्दछ आँखा
सुषमामय ज्योत्स्नाका मुँडमा	को	सम्भो वरदान जवानी
शिवको सपना विभिन्नरहेछन् !		रस-सिक्त शिलामा शिखरी
सत्य फुले भैँ पल्लव दलमा	रु	भर-भर लेख्छे प्रणय-कहानी !
वैवस्वत मनु लेखिरहेछ,		
छोँयामा अक्षी शतरूपा	प	तर, गोरेटो लाग्छ उकालो
सुरभित रचना पढिरहीछ !		भन्ज्याडो लेक बिलाउन
सन्मुख चिन्ताको आँगनमा	र	नअढी आँहालो लागी
अलिको काम सुसेलिरहेछ !		बैँसी भर्दछ भीर सुसाउन !
	छाँ	
		वाल्ल परी युग-युग विकल गुफा
	या	हेरिरहन्छ अपलक नयन !
	=	

करुणाको सौन्दर्य फुलेको
 सुस्मित आँखाको ताल
 हठात् भुर्जग समान रिसाई
 बसिउँ छ वाडव-ज्वाल !
 रुद्र बन्छ शिव जब त्वसमा
 कामदेव पुतली भै जल्छ,
 किन्तु रती प्रद्युम्न भजी
 विरह बिसाउन द्वापर ज्छ !
 यता तुहिनमा थोटी बाला
 छकी रसभय अनुराग
 व्याकुल-विधुर किरात-युवकको
 धुन्छ मन्स्ताप-विराग !
 तर, वेदव्यास कवि गाउँछ
 मंगलको वैवाहिक अनुराग !

३
 शि
 व
 स
 त्य
 को
 रू
 प
 र
 नि
 स
 र्ग

मिथुन परेवा गर्छन् माया
 ओर्ली सन्मुखको घरबाट,
 त्यही मन्दिर चार-नयन अलम्बी
 बढ्छन् विपरीत दिशाबाट,
 बजो मरणको व्याकुल बाजा
 मूल-सङ्कमा करुणा रुन्छे,
 खोक्दै पल्लो घरकी बृद्धा
 डर मानेको स्वरमा सुन्छे,
 कुँदिरैछ थोटा शिल्पी
 पत्थरमा द्यौताको मूर्ति,
 कवि खोज्दछ साकार गराउन
 मधुर छन्दमा रोगी व्यक्ति
 तर गुम्बामा गौतम कसरी
 बुद्ध भएको गुँच्छे !

हुजुहुजु-हुइइइ फुङ्कार भरी
 गोमन सर्प-प्रमान रिसाई,
 अम्बर उल्लो उर्मि लखेदुल्लन
 आकुल-आतुर बादललाई !

 विद्युत्का तीखा दाहाले
 बारम्बार प्रहार गरेर
 क्रीडा गर्दछ श्रौधी-न्यारी
 मत्त बँदेल-समान बुमेर !

 ठानी निष्ठुर बोझ पिठ्यौको
 विद्रोहात्मक मुमरी उठ्छ,
 थरथर कामी, चक्कर काटी
 जहाज क्रमशः जलमा डुब्छ !

 सागरको उर्मिल रसनामा
 इन्कलाबको नारा गुञ्छ !

४
 =
 क्रा
 ।
 न्ति
 ।
 को
 ।
 प्र
 ।
 ल
 ।
 य
 ।
 र
 ।
 प
 ।
 रि
 ।
 ण
 ।
 ति
 =

धरतीको कामल छातीमा
 दाहक बाण प्रहार गरी
 हौंस्छ तपन भै श्रीष्म गगन
 निष्ठुरताको अभिषेक छरी !

 तर, खुट्टाको हाड जलदको
 श्रावणमा बज्र बनेर
 देव-दनुजको समर मचाउँछ
 जाग्रत तूफान चढेर !

 आज यसैले दिपंकर
 उष्ण रगतमा गर्दछ स्नान
 कुमालकोटी उड्दछ गाई
 इन्कलाबमय जय-गान !

 नाची मेरो खप्परमा
 मैरव अँउछ आगो ताम्ब !

स्नेह बलेकाँ पालामा
 ज्वालाका अलख जगाई
 बालिरे'छु तिमिरमय पथना
 सुषमाको दीप जलाई !
 दिनको दाहक दुःख विर्झी
 आँखामा स्वप्न बुनेर
 सुतिरे'छन् ध्याकुल मानव
 निद्राको अधर चुसेर !
 रजनी भै अगणित पुतली
 गरी निरन्तर अभिसार
 खाली पोटांमा थापी
 ज्योतिर्मय मेरो प्यार
 भर्झन् कविको रचनामा
 आत्मदानमय शृङ्गार !

प
 =
 अ
 |
 न्ध
 |
 का
 |
 र
 |
 मा
 |
 ब
 |
 ले
 |
 को
 |
 दु
 |
 ई
 |
 टा
 |
 ब
 |
 ची
 =

निस्तब्ध र नीरव कोठामा
 योटा बत्ती पिल् पिल् बल्छ,
 तारा त्यसको मौन अधरमा
 हाँसिरहेको पीडा पढ्छ,
 चुपचाप नगीचै भित्तामा
 माउसुली भर्छ दलिनबाट,
 सुकुमार पतंग उमंग छरी
 आँउछ उड्दै बाहिरबाट
 आई खोल्नासाथ पवनले
 भोँकामा चिन्तनको द्वार,
 भररात कहीं एक कुनामा
 बुन्छ माकुरा विविध विचार,
 तर, गुनगुनको धुनमा अलभी
 हुन्छ यता रचना साकार !

श्री माधवप्रसाद विमिरे—

पर्वतवासिनी देवी (भयामोलोद्धा)

मेरो कर्सागरि छ कतिको उच्च त्यो देवडुगा
कर्त्तिन् धर्ती तलतिर जहाँबाट आकाश गंगा
उच्छिन् वर्षा जलद-वनमा इन्द्रिनीको जुहार
अट्टा श्रीमा अमरपुरको बस्छ यौटा पियार ॥

× × ×

भर्छन् वासना मगमग बुकीफूलले नागियुमा
कस्तूरीका चल-चरणका चिह्न देखिन्छ हँमा
रच्छन् लीला मधुर, कुहिरा-भिन्न डाँफे चरीले
खिच्छिन् यात्रीकन शिखरमा शैलकी सुन्दरीले ॥

× × ×

लम्की पल्लो पनि हिमचुडी हुन्छ हीउँ समान
गंगा बग्छिन् तल बगरमा दुग्धधारा समान
तोरी फुल्छन् गगन-वनमा ज्योतिको आँकुरामा
बग्छन् मीठा किरणहरूका बाँसुरी टाकुरामा ॥

× × ×

वर्षा बोकी प्रिय नजरमा आँछिन् राजहाँस
छाँया ढल्कीकन चरणको पासमा लाग्छ राश
धाए यात्री युग युग, अम्भैसम्म उस्तै अजेय
मेरो उच्च गिरिवर यही जिन्दगीको छ ध्येय ॥

× × ×

पैलो भुल्का मिरमिर यही टाकुरामाथि पछ
 सदै पाखा वन चहुरमा सिर्जना बेंसि झर्छ
 मीठा स्वप्ना दिनभर यहीं आइ आराम गर्छन्
 बेल्का पृथ्वीतिर जुनकिरीसाथ सञ्चार गर्छन् ॥

× × ×

ओर्ली प्रातः समय दुधको पोखरीमा तुहाई
 बस्छिन् गौरी यस शिखरमा केश काला सुकाई
 चन्द्रज्योत्स्ना तलतिर जसै हिम्चुली हुन्छ चाँदी
 बस्छन् गंगाधर अनि जटाजूटमा जून बाँधी ॥

× × ×

यै लेकाली युगल छविको लोकले गीत गाए
 शैलद्रोणीतिर अमरका द्वन्द्वे प्रीत लाए
 प्यारालाई वन वन रुँदै न्याउलीले भुराए
 प्यारीलाई खबर प्रियको मेघले बोकिल्याए ॥

× × ×

टाढा मेरो घर छ अलका देशको टाकुरामा
 शैलच्छाँया भुकिफन जहाँ सुख जौका गरामा
 मेरो सेतो नरम हिमको आज शय्या छ खाली
 बरिछन् वाला अपलक जहाँ ज्योतिको वत्ति बाली ॥

× × ×

सल्लाघारी तलतिर जसै सान्ध्यधारा सुसायो
 यात्री भ्राई शिखर घरमा बह्न भारी बिसायो
 राखेको त्यो चिर हृदयमा सृष्टिदेखिन् लुकाई
 मान्छैलाई छवि दिल दिइन् शँ लेनीले लुटाई ॥

सल्लो वाली हन घर-घरै साँझ वाली सुहाइन्
 ओली छँया पथतिर नयाँ तारिकाले चियाइन्
 छोयो आजै चरम शिरमा भूमिको साहसीले
 छोयो आजै अतल दिलमा स्वर्गकी रूपसीले ॥

× × ×

छेकी यौटा युग अब नयाँ टाकुरा मुस्कुरायो
 टेकी मृत्युञ्जय अमरको उच्चतामा करायो-
 “मेरो सर्वोपरि हृदयको टाकुरा त्यो कहाँ छ”
 “पैलो मुल्का प्रथम सपना मुस्कुराको” जहाँ छ ॥

श्री भीमदर्शन रोका—

फेवा ताल

पखिरहनु त्यो बनको किनारमा
मेरै प्रतीक्षा, मेरै विचारमा
फिजाई थकिंदो अंचल आफ्नो
त्यो बनको छाँयाको भारमा ।

+ + +

बादलको सेतो डुङ्गा तर्छ यहाँ
हिउँलाई बोकी हिमाल भर्छ यहाँ
परलन्छन् किरणहरू जताततै
घामले आफूलाई जब छर्छ यहाँ ।

+ + +

हवाले पानीलाई ताछ्छ यहाँ
लहर लहर आपसमा मिल्दछ यहाँ
हल्लाइदिन्छ हृदय मेरो—
गहिरो आकाश पनि हल्लिन्छ यहाँ ।

+ + +

तिर्मा छो र पँधेनीको बिहान छ यहाँ
चखेवा र चखेवीको मिलान छ यहाँ
पाइन्छ छाँया पंछीको पानीमा
आकाशलाई छुने उडान छ यहाँ ।

+ + +

अंचल निकै समाली समालीकन
ताराहरूको लाखौं पाला बालीकन
हेरिरहनु तिम्रो बाटो मेरो
लहर लहरमा माथा उचालीकन ।

श्री चक्रपाणि चालिसे—

—मातृभूमि—

जहाँ गर्दछिन्न शान्तिले नित्य बास
चलेको छ सारा जगत्मा सुवास
जहाँ मुक्त-नेपालको उच्च केतु
प्रजावर्गको बन्ड सौभाग्य हेतु ॥

१

यिनै पुण्य-भूमि यही हो स्वदेश
यहीको सफा अन्न पानी विशेष
भिजेको छ हामीहरूमा प्रशस्त
यसैमा उदार्यौं, यहीं हुन्छ अस्त ॥

२

महाकालिदेखि यता मेचिसम्म
उता भोटदेखि यता हिन्दसम्म
जता दृष्टि दिन्छौं उतै दिव्य-धारा
यिनै मातृ-भूको बहेको छ सारा ॥

३

यिनैको मिली अन्न पानी पवित्र
यिनैमा छ हाम्रो खड़ा देह-सूत्र
यिनैका हुँ हामी खड़ा प्रेम पात्र
यसैले यिनैका सबै हामि पुत्र ॥

४

यहीं दैवले जन्म हाम्रो गरायो
यहींको सफा अन्न पानी खिलायो
यहीं नै भए जो पिता बन्धु माता
यिनैमा छ हाम्रो स्वयं सिद्ध नाता ॥

५

यहीं चित्त हाथो रमाएको छ नित्य
 यिनै छन् महामान्य हाथो निमित्त
 यिनैका हवामा बनेको सुबानी
 फिजाई लिँदाछौँ स्वयं नेकनामी ॥

६

जहाँ गै बसौँ तापनि हामिलाई
 सुविस्ता नमिल्ने यिनैमा नआई
 सबै कष्ट हर्ने यिनै हुन् प्रकाम
 यसैले छ हाथो सभक्ति प्रणाम ॥

७

यिनैको नजानी पवित्र स्वभाव
 थियो हामिमा जो बडो दीन भाव
 बुझ्यौँ तत्व सच्चा बुझाए उनै श्री—
 सहीदले र हिँडने भयौँ घस्रि पस्ती

८

गुणो विज्ञ विद्वान महामान धारी
 कुनै हुन् महात्मा भिखारी बिचारी
 जहाँ मातृ-भूको रति छैन प्रेम
 उ हो मातृ-भूको कलंकी हराम

९

यसैले मनोदेह वाक् कर्म द्वारा
 गरी खर्च हर्षाश्रुको दिव्य धारा
 यिनैमा बहाऊँ यिनैमा रमाऊँ
 यिनैको सुकीर्ति जगत्मा फिजाऊँ ॥

—:❀:—

श्री तीर्थराज—

तूफानको भूमिका

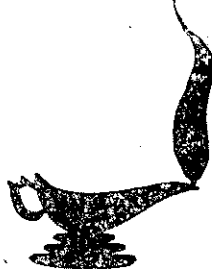
दाज्यु म सहन सक्तिन,
किरिया मैले जो हालें, हालें हालें !
सूर्य चन्द्रले बाटो विराउन सक्ला,
समस्त सौर जगत् आपसमा ठकर खाई
फेरी अणु-परमाणुमा बाँडिन सक्ला,
तर म आफ्नो हठबाट डेग चल्ने छैन ।
आँधीको बेग मेरो अङ्ग प्रत्यङ्गमा जुन चढेको छ
त्यसले मलाई एक ठाउँमा अडिरहन दिने छैन,
मनमा आगोको ज्वाला जुन दन्केको छ
त्यसले मलाई एक छिन आरामसाथ बस्न दिने छैन,
जब सम्म पापी दुःशासनको छाती फोरी
त्यसको रगत अँजुली भरी भरी पिउने
मेरो यो दृढ प्रतिज्ञा पुरा हुँदैन ।
त्यस बेलाको मेरो विभत्स रूप देखेर
दशै दिशा अँध्यारो ले व्याप्त होला,
मेरो कठोर कर्कश खित्का सुनेर
आमाको गर्भ तुहिपला,
महारथीहरूको सातो जाला,
सृष्टि नै निस्तेज भई शिथिल होला,

तर जरतै अनर्थ हुने भए पनि,
 सृष्टिको स्थिति नै भाँडिनेभए पनि,
 मदान्ध दुःशासनको सेखी ज्ञानु
 त्यसको रगत पिउनु,
 मैले आफ्नो कर्तव्य ठहर्‍याएको छु
 त्यसलाई पुरा गर्न मैले संकल्प जुन गरेँ, गरेँ गरेँ !
 मानवता ! दया ! सहिष्णुता !
 यो खोक्रो आदर्श,
 यो निरर्थक नाराले
 अब मलाई कैदी बनाएर राख्न सक्तैन ।
 के को मानवता !
 जब मलाई एउटा पशुको बर्बरतासित सामना गर्नु छ !
 दया त्यसलाई म कसरी देखाउन सकूँ
 जो मेरो शान्तिव्रतलाई विदशता ठान्दछ
 र जो मेरो क्षमा-वृत्तीलाई निर्बलता ठान्दछ ?
 सहिष्णुता !
 सहिष्णुता त अचानोको विशेषता हो
 जसले खुकुरीको प्रहारलाई चुपचाप थाप्न मात्र जानेको छ ।
 जिउँदो मानिस
 आफ्नो मर्यादाको रक्षा गर्दछ !
 जिउँदो मानिस
 हाँसेर मर्दछ, रोएर बाँच्दैन !
 मृत्यु एक दुर्घटना हो,
 काल र परिस्थितिको संयोग मात्र,
 जीवन एक उच्च कला हो,
 पूर्णता जसको देन र उपहार !

दूधे बालकलाई घुँडाते किची मारेको
 कोही हात बाँधेर हेर्दैन,
 अबला स्त्रीको इज्जत लुटिएको
 कोही चुप लागेर सहँदैन ।
 त्यसैले दाज्यु म बदला लिन्छु, लिन्छु !
 यो नारीको अपमान होइन,
 नारित्वको अपमान हो
 पुरुषत्वलाई चुनौती हो !
 यो नग्न व्यापार डुलु डुलु हेरेर बस्न म सक्तितन,
 आफूलाई नपुंसक साबित गर्न म सक्तितन ।
 मेरो रगतको थोपा थोपा
 आज यो दानवी लीलाको प्रतिकार गर्न उम्तिरहेका छन् ।
 मलाई धैर्यको परिचामा उत्तीर्ण हुने लालच छैन !
 ईश्वरसित न्यायको भीख माँगी स्वर भिनु गर्न मलाई रहर लाग्दैन
 बदला लिने मेरो अधिकार हो !
 दाज्यु, बदला म लिन्छु, लिन्छु !
 दुःशासनको रगतको तातो ब्राम्न
 मेरा हात काँपिरहेका छन्,
 दुःशासनको रगतको रोगन हेर्न
 मेरा आँखिभौँ तानिएका छन् ।
 दुःशासनको रगतको स्वाद चारुन
 मेरा ओठ फडकि रहेका छन् ।
 समुद्रको गहिराईमा त्यसले शरण पाउने छैन,
 दावानल बनी म त्यसलाई जलाउने छु,
 पृथ्वीको गर्भमा त्यो लुकेर बस्न सक्ने छैन

बवालामुखी बनी म त्यसलाई उछि ल्याउने छु,
 मरेर पनि त्यसले शान्ति पाउन सक्ने छैन,
 कालको ओखती खोजी म त्यसलाई जियाउने छु;
 अनि त्यसलाई भूँईमा पछारी,
 त्यसको छातीमा घुँडा धसी,
 त्यसको तातो आलो रगत
 अँजुली भरी भरी पिउने छु ।
 दाज्यु किरिया मैले जो हालें, हालें हालें ।
 त्यसले ठानेको होला
 हामी सबै चीसो, ठर्रो लास भइसकेका छौं
 अब श्याल र गिट्टा आई लुठ्ठन मात्र बाँकि छ;
 त्यसले ठानेको होला
 हामी सब निरसहाय, निरुपाय, निरट्टा छौं
 हो हामी बाँधिएका छौं
 हामीले वचन हारेका छौं,
 हाम्रो दाउ हारेको छ ।
 तर त्यो दिन पनि त वर आउँदैछ
 जब हामी फुका हुनेछौं,
 जब हाम्रो पासा पल्टने छ,
 जब हाम्रो दाउ जाग्ने छ ।
 अनि अरुको सहायताले होइन
 हतियारको बलले होइन
 आफ्नै बाहु-बलले
 रणभूमिमा उसलाई पछारी
 उसको छाती माथि चढी

जब म सिंहनाद गर्नेछु
 मेरो विकराल गर्जन सुनी तसेँर
 बुढा ब्रह्मा, अनर्थको आशंका गरी,
 जब वेदपाठ गर्न थाल्नेछन्
 त्यसवेला बुद्धि फर्कने छ व्यभिचारी दुःशासनको
 त्यसवेला बुझ्ने छ त्यो पाजीले
 कि जसलाई पहाडको रमाइलो थुम्को ठानेको थियो
 त्यो त ज्वालामुखी रहेछ,
 त्यसले आगो ओकल्दो रहेछ,
 र जसलाई मसानको शून्यता ठानेको थियो
 त्यो त भयङ्कर तूफानको भूमिका रहेछ ।

श्री वीरेन्द्र

विदा

ए दुःखमय जीवनमा लड्दो भिड्दो बहुला ज्यान.
तिमीलाई निभ्दो भुंग्रोवाट कसतो स्फुलिंग दिऊँ म दान ।
ए स्वर्ण आशाका पालक, ए पिलिएका नव-जवान
तिम्ना खातिर कुन उमंगको भग्न विणामा भिक्नुँ गान ।
उ दुःख सुखको घरेडिमा मानवताको अट्टालिका
उभिरहेछ ! उभिरहेछ !!
नदी सागरको ललाट चुम्न चट्टान चिर्दै
कुदिरहेछ ! कुदिरहेछ !!
आधि दुनियाँ सपनाको सुत्ला बाटी निर्जनमा
फुण्डिरहेछ ! फुण्डिरहेछ !!
सृष्टिका हामी लेखकहरू इ बित्तो कथामा
भुलिरहेछ ! भुलिरहेछ !!
होइन दुनियाँ हेर्दा हेर्दै
छुट्टिरहेछ ! छुट्टिरहेछ !!
हिज हामी खुसहाल थियौं रे
आज परन्तु दुःखमा छौं रे
किन कि
सुख दुःखको सामल बोकी
जाऊँ ए साथी भन्छौं रे ;

लिएर जाने बलिया बाहु,
 लिएर जाने आँखो,
 अनि यो मासुको जिभ्रो,
 लिएर जाने पाउ,
 छैन साथी, दिएर जाने अरु केही—
 त्यही, केवल दुइ थोपा चाँदी सरिको आँसु;
 आफूलाई सम्झनाको केवल तिकु गुनासो ।
 होइन साथी दुनियाँ नै
 छुट्टिरहेछ ! छुट्टिरहेछ !!
 हेर्दा हेर्दै विदा भन्दै
 हिँडिरहेछ ! हिँडिरहेछ !!
 निर्मल गंगाको स्रोत बगेभै
 बगिरहेछ ! बगिरहेछ !! बगिरहेछ !!!

श्री भीमनिधि तिवारी

कवि वन्न सजिलै छ

न ता छन्दको ज्ञानको केही वास्ता
अलंकारको नामको तोड़ रास्ता
पहाड़ी नदी मै बहाएर शैली
गुडाऊ सबै वाक्य दुगा मुढा ली ॥

- १ -

कला भावको या त चाहे अभाव
भए हुन्छ होस्, छैन त्योबाट लाभ
किटी खूब दाहा र मूठी बटार
मिली हाल्छ ताली कयौं बार बार ॥

- २ -

कसैलाई गाली, कसैलाई शाप
कसैको प्रशंसा, कसैलाई धाप
कुनै गूढको स्पष्ट गर्नु प्रचार
यही नै त हो काव्यको मुख्य सार ॥

- ३ -

उठाएर भएडा लगाएर नारा
कि ता ढुवाँगमा खूब चिच्याइ सारा
घुमी हिड्छ जो सर्वदा टोल टोल
उही अग्रगामी कवि श्रेष्ठ भो लः !

- ४ -

न वर्षो तपस्या, न एकाग्रता नै,
 न ता शब्द-भण्डार या शुद्धता नै
 पढ़ाई गुनाई रति छैन दुःख
 विगोधी बनी हिडनु नै मार्ग मुख्य ॥

- ५ -

कुनै दण्ड पाई लगाएर नेल
 दुई मास मात्रै तिमी जाउ जेल
 गनिन्छो भनिन्छो बडा काव्यकार
 जता हेर सत्कार, भारी प्रचार ॥

- ६ -

कहाँ लेखनु नै पर्छ कैयन् किताब !
 यसै वैरिइन्छन सुविख्याति धाक
 प्रतिद्विदिताको कुनै छैन खाँचो
 त्यतैबाट निस्कन्छ साहित्य साँचो ॥

- ७ -

श्री लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

प्रमोथियस

-१६-

ओह म चढ्दछु, चढ्न देऊ रे जननि !
त्वरित विघृत्-तुरग यूनानको पिगासस्,
जांबूनद-जंजीरले जकडियो प्रथमवार
जो वेलोरोफन् द्वारा, हेलिकन प्रपातको
शीतल किनारमा—जसको जल भल भल
प्रत्यूषा प्रमन्त्रित मदिरा भैं झल्कन्छ दिव्य
रसको खानी, भावुक कविको ! त्यसको घुट्को
एकैमात्र लिईकन चढ्दछु अब वायुपङ्कमा,
चहान् अति सुन्दर यूनानको नभ-मण्डल ।

-१७-

आज म चाहन्छु समुद्रारन मुक्त-कण्ठ
एक महामानव सङ्गीत ! उच्च उडानमा,
प्रजातांत्रिक प्रथम-पुष्प उद्बुद्ध व्योममा,
ज्योति तरफ अभिनव, खग भैं उड्छीयमान !

-१८-

तब बोल, बोलरे वागीशा ! कसरी चीसी
निशाको शासनमा स्वर्ग समस्त सजहा
रोड्रहेथ्यो एक सुषुप्त जग उपर
निराकार ! विहग थिए सकल शब्दहीन
शव थियो संसार, आसहीन ! दल अचल !

रूदित महीरूह तरतर, पुष्पविलीन
 नाडी निष्पन्द ! सिर्जना शून्य ! सूनसान शासन !
 विध्वंसविलासिनी-ध्वान्त ध्वजा तन्त्रिस्त्रा राक्षी
 स्वशक्ति चूर्ण जगत उपर ! अज्ञान साकार !
 भेदी रूधिर-त्रण सूर्य उपर सेलाएको
 ज्योति जगत्की, अश्रु अंबुधिमा विशाल, निशा,
 उडु अभिषेय पिलपिल देखी बोलदथी,
 “यी हुन् नपुंसक ज्योति ! मृत दूरतामा
 दूर स्वर्गका ! तिमिर सिंह शासन मेरो !
 निष्कण्टक ! छटपटाउन् बेकार ती स्वर्गदीप !
 हेर मेरी महाशक्ति ! रूपरागप्रलयिनी
 बेजोड !”
 जब प्रलयको छाँया परिरहेथ्यो
 मानव-जातिमा अत्याचारी शासनले जिउसको !

-१९-

तर एक भावना रोई रोई एकलासमा
 भन्थी; “प्रभात एक आवश्यकता अहार्य हो
 सर्वजातिको जागरण ! नित्य धार्य एक स्वप्न !
 मृत्यु उपर अमृत प्रभात ! प्रत्यावर्तन
 नवजीवनको सुवर्ण दिवसको मानवीय
 अक्षरको पुनर्जन्म !” त्यही सफल बनी अन्त,

-२०-

जिउसको तानाशाह स्वर्गका, क्रूर देवराज ती,
 प्रलयको दिई धंकी मानवजातिमा समस्त

गर्थे शानी-राज ओलिम्पसका पर्वतमा,
निशा समान, तर क्रान्तिकार महावीर
टाइटान् प्रमिथस बलवादार उठे आखिर,
सम्राटका अमर शत्रु संसारमा, नरनिमित्त,
अग्नि चोरियो स्वर्गको प्रमिथसबाट, अग्नि
जगमग जाग्यो मानव जगत् नव सभ्यतामा
नव प्रभातमा, शंखध्वनिमय महाविजयको

-२१-

तर यस्तो महाविषयको महामानवीय
उच्च उद्दान जहाँ त्यहाँ ! यति कंजोर कवि !
भाषा यस्ती गरीब ! केवल हृदय ईशान की
लाटी आशा सरी ! केवल छाती उकासा भाषा !
केवल बोलन पिपासा कविको ! तिमिरावासा !
शोसन आगो अलि, मुल्कन पालास आथीनी !
बोलाउन यूनानी अपोलो, अमर युवक,
किरणकुञ्जको हिरण्मय अग्नि कलेवर
पाश्चात्य सूर्य युवकलाई यहाँ अति जोशिलो !
महाविषयको समतल होस् दरिद्र कविको
एक सुनौला उत्तेजन, दौलतमन्द ! ए माता !

-२२-

मैले सुनेको छु कसरी बन्दछ शिल्पचित्र
झन्कृत उद्दीप्त, मेम्नन्को, शिल्पचित्र सजीव
यूनानमा, जब सतत युवा यूनानी सविता,
अपोलो अभिषेय, किरण किरणले दिन्छन्

त्यसमा दिव्ये, सुदिव्ये झङ्कार ! नव प्रभार्तमा
 बज्ज्दछ उनको कनक वीन, मधुर राग
 प्रवीण ! प्रथम भावका स्पन्दनका फिलकाहरू
 भर्छन्, भर्छन्, कण कणमा ! त्यसको कणली,
 मीङ्, मीङ्, निकण, निकण ! मधुर प्रतिक्षण !
 तव दृश्यसङ्गीतले तीव्रतर, तीव्रतम,
 जगाउँछ दिवास्वप्न, अभिनव, व्योमाङ्कित,
 सावितृहृदयकल्पित संसार नव रंगमा,
 जगाउँदै आत्माहरू स्तुतिदार, उच्चोच्चारक !
 ती जागृत पंख चोर्दछन् धप धप आकाशमा
 अग्नि स्फुलिङ्ग नवजाल दुइ दृगले चोर्छन् ती
 त्यसरी बज्दछरे मेम्नन्को ललित शिल्प !
 किन मुर्दा बन्नू तव चोसो यस नव जागृत
 प्रजातन्त्रको प्रभातमा ! म पनि बन्दछु मेम्नन् !

(क्रमशः)

श्री भिक्षु

अस्तित्वको रुदन

ध्वनिको सबै सुरीलो सुरली
चरा चुरुङ्गी आई,
वायु, विजन, वनमा बस्नाको
बदला दिन्छन् - गाई;

कनिका, कीट, कंकडी टिप्छन्,
सानो गुँडमा सुत्छन्;
साँझ व्यहान, 'चूँ चूँ' गरि गरि
मुखरित प्रकृति पाछ्यन्,

यति सानो सुकुमार प्राणहित,
ठूलो मृत्युको दाँत—
खुल्छ; हरे । त्यो कालो हात ।

+ + +

जन्म जन्मको चिर अभिलाषा,
मूर्तिमान भै आउँछ;
“यै हो यै हो, पाएँ पाएँ”
भिन्नै चित्त कराउँछ,

मुटुमा रक्तको हुरी चल्छ;
थर थर हृदय काँप्छ;
आशा निराशा हेर्छन्, लुक्छन्,
बुद्धि कल्पना थाप्छ;

यस्तरी जगले प्राप्त गर्दछ—
 'प्रेम', 'प्राणको सञ्चय';
 तर त्यै त्यसको प्रति थोपा क्षय ।

+ + +

सुन्दर, बन, निर्भर, सरिताहरू,
 गीत गाउँछन् कस्का;
 कस्को ताल तालमा गर्छन्,
 नृत्य प्रतिक्षण यस्तो ?

क्षण क्षणमा रँगिइन्छन् . क्षणभै—
 काला हुन्छन् सुकन्छन् ;
 यति जोरी रोजेका आग्रह,
 किन हो पलमा टुट्छन् ;

को हो, किन बिराउने, गर्ने—
 ठट्टा, मीठो विष भैं ?
 गन्धो, गर्छ, गर्दोछ यो अर्भै !

+ + +

उपा आउँछे प्राण छर्किदै,
 वायु दक्षिणी ल्याई;
 दिन्छ शुभ सन्देश हर्षको,
 आफ्नो शान्ति फिजाई;

जीवनमा अभिलाषा छर्किदै,
 प्रकाशका उज्वलता;
 कथा सुनाउँछ शुचि आशाको,
 भरी नूतन विहलता;

आँछे रजनी जादुगर्नी,
छोडी आपनो माया;
साँछे, अलिबर जीवन-छाया ।

× × ×

भै भै विकल अशान्ति भोग्दछ,
केही काल विताउँछ;
फेरी शीतल सास फेर्दछ,
शान्ति सुधा जब पाउँछ;

सुख दुख तर्छ, आशा गर्छ,
अर्थ, व्यर्थ निराशा
आकांक्षा विरक्तिहरू लीकन,
गर्ने खेल, तमाशा;

इन्द्र-धनुष मै भिन्न-भिन्न रँग-
को मेरो प्रिय जीवन;
मेरो हुन्न, हाथ यस्तो किन ?

× × ×

कूप, पोखरी, ताल र खोला-
देखि समुद्र सम्ममा
सेता, साना, ठूला फोका-
हरू, जब उठ्छन् तिनमा

निज सुन्दरतालेनै गर्वित-
स्वच्छ प्रदीप्त दृष्टिले-
हेर्छन्, हिँड्छन् मन्द चालमा,
फुली आपनो सृष्टिले ;

तर जलका अलिकति हलचलका-
परिणाम मात्र हुन्छन् ;
त्यै हलचलले पलमै फुट्छन् ।

× × ×

लहराहरूका संघर्षको-
खोक्रो रचना, उज्वल-
फीज, हृदय जर्जरको हाँसो-
भैं, फोस्रो औ कोमल;

पीडा हाहाकार बगाई-
टाढा गरी हलुंगो मन;
अलि सन्तोष-प्राप्ति हित आई,
कूल कुनामा बसछन्;

स्थिर पनि तर हुन नपाउँदै,
क्रोधित धारा आई;
बिबश गरी लैजान्छ समाई ।

× × ×

छर्के भैं आशीष शान्तिले,
श्वेत शीतका थोपा;
हिरा फले भैं भलामल झलमल,
घाँसहरूका मुष्पा,

मुन्डि पातहरूका दुप्पामा,
खेल्दै किरणहरूसँग,
हरियो, नीलो, श्वेत, पहेँलो—
प्रभाहरूमा जगमग—

भई हाँस्यन्; हाँसोमा नै—
पलमै सुकि बिलाउछन्;
रश्मि प्रभा अनि कता जान्छन् ?

× × ×

आएँ, हाँसे, खेलें साथै,
परिचय पूरा पाएँ;
जोरें मधुर र कटु नाताहरू,
जगमा रोएँ गाएँ;

तर हा ! वैरी मित्र दुवैले,
आफ्नो आफ्नो नाता;
कुन्नी कोसँग जोना निम्ति—
गई, भए बेपत्ता;

जगसे बुझ्यो साथि भए पनि,
हाँसु, रून् औ गाउनु;
बेग्ला बेग्लै पर्छ सुनाउनु ।

(क्रमशः)

श्री माधवलाल कर्माचार्य

खरानीको थुप्रो

मैले आफ्नो जिन्दगीलाई खाडलमा लगी जाकेँ,
उचित र अनुचित ख्याल गरेर ज्यूनु घृणित पारें ।
पछिको आश गर्दै रहेर दुःखमय जग नै पाएँ,
सहनु बेस सहँदै गएर नसहनु के पाएँ !
बोक्नु पर्छ बोझ भने थें सबको निम्ति बोकेँ
भत्कन लाग्यो-देखी देखाएँ रूने कराउने मै निकलें ।
मैले पनिता चोरेहुन्थ्यो, सीमा पनिता नाघे हुन्थ्यो,
उचित र अनुचित वास्तै नगरी मैले पनिता आँटे हुन्थ्यो ।
अहिलेको क्षण मेरो पनि छ अहिलेको मन मेरो पनि छ
धोका नै दिई हाँसे हो त मेरो पनि त जीवन यो छ ।
हो त अहिल्यै प्रलय मचाऊँ, बाजी मेरो प्राणै राखूँ,
कसको केको वास्ता राखी अहिल्यै ताण्डव नृत्य गरूँ ?
असल भनेर उचित भनेर कायरको हृद बन्न पुगें,
माया गरेर चाहें भनेर साराको अब शत्रु बनें ।

नामर्द भै रहला

हो छन् यतिका मानिस फेरी आफू एक्लो लाग्नु,
जतिकै बढन पाइला पछाडि सरि रहेको पाउनु ।
आफ्नो इच्छा, आफ्नो सपना, अरुको मुखमा ताक्नु
हिम्मत भन्नु, आँट गर्नु, अरुले दिए तब पाउनु ।
के पो छैनर यत्रो जगमा तै पनि गरीबै रहनु,
बाँची रहेको यो क्षण बिर्सी अरु क्षण आशा गर्नु ।
यै हो जीवन यै हो जगत तै पनि शान्ति नपाउनु
यस्तै भैकन दुःखकै चाह फेरि दिलले नगर्नु ।
सुक्खी, चैनको बंशी बजाई कोही टाढा रहनु,
टाढाकै कुरो मानिस लिइकन मानिस आँशु भार्नु ।
आफ्नो जीवन आफैलाई बोझ भइकन बाँच्नु,
जन्मी आई बाच्नुनै पनि प्रश्न भएर रहनु ।
साँच्चै मानिस यसरी हृदयक नामर्द भै रहला ?
दास बनेर विवश भएर यसरी बाँच्नै रहला !

नवढी हेर हुँदैन

जो भो सो भो यतिमै मानिस चित्त बुझाई रहनु
किनहो नजानी कल्पी कल्पी रोई मात्रै बस्नु !
जीवन हाम्रो सब दिन यस्तै किन ताजा हरियो रहँदैन !
हाँसेको त्यो हाँसो सब क्षण किन हाँसी मात्रै रहँदैन !
बिर्सै बिरस्यो, सम्भे सम्झयो, किन यी पीर र टन्टा !
नयाँ दिवस यो, नयाँ जमाना, किन ती याद पुराना !
चित्र अगिको आइ रहन्छ त स्थिति उही नै रहँदैन !
पृथ्वी नघुम्दै टक्क अडेर किन हो एकछिन बस्तैन !
तिमीले एउटा मनमा देखे जगले त्यस्तै देख्लैन,
तिमी पो जाग्यौ, आँखा मिच्यौ, सारा त्यसरी जागदैन ।
अरुको पनिता आफ्नो स्वार्थ छ तिम्रो साथ दिँदैन,
मानिस जतिको एउटै चाह कहिल्यै कहिल्यै हुँदैन ।
यस्तो कलिलो दिलको हत्या नगरी सुख हुँदैन,
सारा बिर्सि सारा त्यागी नवढी हेर हुँदैन ।

जाली आफनो जाल लिउन्

भाग्ने ठाडै नमरी किन हो भागी भागी जिउँदै छ !
उसको पनि के आशा सपना अरुको दयामा बाँच्छै छ !
रोई रोई हाँस्नेहरूको हाँसोमा घिउ थप्तेछ !
माया दयाको नाउँमा गरिने अन्यायहरू उ पोस्तेछ !
ढुङ्गालाई पोस्छन् मानिस, थोरै मानिस पोस्छन् र ?
अर्को जुनी पनि मेरो न छो है भन्ने मानिस कम छन् र
मानिसलाई मानिस शत्रु, मानिस माथि बम फाल्छन्,
मानिसकै सब चोरी लुटी मानिस आफनो ज्यू पाल्छन् ।
युगौँदेखि रोई कराई माग्नेले कहाँ पेट भयो ?
माया दयाको गान गरेर माग्ने प्रथा के अन्त भयो ?
जागा गर्ने दुनियाँलाई रोई कराई पाउ परी !
यै हो हिम्मत, यै हो अँट, मानिसको जुनी आज लिई !
माग्ने जतिले आशा त्यागनु, आफनो हत्या आफैँ गरुन्,
हाँस्ने थारै निद्रित हुन् र, तीनै आफनो जाल लिउन् ।

(क्रमशः)

श्री पूर्णप्रसाद ब्राह्मण

एक प्रतीक

छाउरी आफ्नो जिउकी खिरिली नै हो, भए पनि खनाल बाजे र अरू चार पाँच घरको उ बेस रेलदेख गर्थी। तिनै घरहरूको साजा चोक उसको बास-थल थियो। त्यतिभिन्न कुनै अपरिचित जीव या शब्दको पनि उ पीछा गरिहाल्थी। कति चनाखो बस्थो ! भयालबाट एउटा पात, थुक जे भरोस्, दौडेर गएर चाट्थी र फेरि अर्धनिमीलित दृष्टिमा के के प्रतीक्षा गरिरहन्थी। रात दिनकी प्रबुद्ध पहरेदार त्यो छाउरीको जिउमा कति के चिह्न थिए, घर घरका जानकार जतिलाई पत्तो थिएन। ती चक्रचके अबूझ केटाकेटीहरू भने उसको रौं रौं पहिचान्थे, कारण उनी रूको खेल-तमासाको उ पूरक थिई। केटाकेटी देख्न बेर न उ गर्भन मोडेर, दाड मर्काएर, पुञ्जुर नचाएर, हात दिएर अनेक क्रीडा-अभिनय गर्थी। साथै केटाकेटीहरू डोरी लिएर उसको घाँटीमा बाँध्थे र उसलाई गाई बनाई खेल्थे। कोही तान्थे, कोही पछाडिबाट घचेट्थे। उ 'कूई कूई' गर्थी, कहिले दाहा देखाएर 'ड्यार' पनि। तर त्यस मुद्रामा पनि कुनै आन्तरिक रुष्ट भावना हुँदैनथ्यो, भलै अलिकति आत्म-रक्षाको ख्याल किन नहोस् !

खनालको बस्थैहरू खाई विई मस्त भएर भयाल भयालमा बस्थे र पेटभरी बच्चा बोकेर अरगज भएकी त्यस छाउरीलाई हेरेर मन्थे—'ओहो, आजकल यो केविन्न अथुलाएकी, बाहिर के के विन्न पाउँदी हो !'

× × ×

माघको रात, कलेजा चिनें त्यो चीसो स्याँठ ! उडेर बुबुराएर भरिरेहेको त्यो प्रखर हिमशीत ! त्यस बखत मानो प्रकृतिले चेतन मात्रलाई जड बनाउने कौतुक गरिरहेको थियो ! घर-घरका सबै झ्याल, छिद्र बन्द गरिएका थिए, घरघरका मालिकहरू मोठो तातोपीरोले पेट चर्क्याएर हिटरदार कोठामा, मण्डी

र सिरकभित्र गुटमुटिएका थिए । त्यो छाउरी, जसले आजसम्म तातो न्यानो माग्न जानिन, भुक्ता भुक्तै छाती सुकाउँदा सुकाउँदै एकदम आवाज बदलेर 'कुइ कुइ' गर्न लागी । टोका टोकामा गएर नङ्गाले कोपदै नजाने के अनुरोध गर्थी ! घेरै बेरपछि, जब उ निराश भई एक पटक रोई । त्यो सुन्ने बित्तिकै कोठा-कोठाबाट गुंसिएर निस्केको संयुक्त आवाज सुनिन्थ्यो— 'यो अलच्छिनीलाई नमारी भएन है, हेर राती बीच रोएर मरेको !

त्यो त्यसको प्रसवबेला थियो । उसले त्यो निष्ठुर प्रकृति प्रकोपबाट भावी नवजात शिशुहरूलाई बचाउन भनेर नै छिडी नै किन नहोस्, न्यानो आश्रय खोजेकी हुँदी हो । आखिर निरावरण र तुषारावृष्टि त्यो चोकको एउटा कुनामा पाँचौटा छाउराहरूलाई जन्माएर, लिएर उसले रात काट्नु पर्‍यो । आकाशबाट चन्द्रमा र अरू नक्षत्रहरूले तुषारोमा आँखा भिजाएर यसको सान्निध्य गरेका थिए । पल पल, घडी घडी, मुक मुक उज्यालो भयो । रिस्ती डोली जस्तो पेट लिएर, पुच्छुर हल्लाउँदै, दायाँ-बायाँ भुईँ मुँदै छाउरी किन हो ! बाहिर निस्की, फेरि लगत्तै दौड्दै आफ्ना बच्चा छेउ आइपुगी । यसै गरी बाहिर निस्कँदै आउँदै के कति थोपो भ्रष्ट्यो, जाडोले काँते बच्चाहरूलाई दूध चुसाउँथी । चुसाउन बेर न, जब बच्चाहरू ज्यादा छुटपट्टिन्ये, वेदनामा उ बाहिर निस्कन्थी, एकै छिनपछि फेरि फर्कि हाल्थी । एकपटक, त्यसै गरी फर्केर बच्चाहरूलाई के दूध चुसाउन लागेकी थिई, अकस्मात भयालबाट एक बाटा पानी ती बच्चाहरूमाथि ओहरियो, ती निसास्तिएर छुटपटाउन थाले । साढे-छ को समयले अन्दाज दिन्थ्यो, शायद त्यो खनाल बाजेले पाश्चायनपूजा सकेर सेलाएको जल हुँदो हो ! ती कलिला बच्चा ! त्यो जाडो, त्यो जलप्रपात ! माउचाहिँ ती बच्चाहरूलाई दाँतले हलुको सँग चेप्टै एक एक गरेर ओभानोतिर सार्न लागी ।

गर्दा गर्दै चोकमा घाम लाग्यो । घर-घरका केटाकेटीहरू खेलन ओर्ले । हेरे ती बच्चाहरू ! उनीहरूका खेलका साधन बढे । कोही कानमा समातेर

उचाल्थे, कोही पुच्छर समातेर विसार्थे, एक कुनावाट अर्को कुनामा लगेर छोड्थे । मर्मान्त पीडा भएर बच्चाहरू रोएको सुन्न उनीहरूको निम्ति एउटा कौतुक थियो । माउचाहि जताजता बच्चा छोडिन्थे, दाँतले चेतै आफ्नो ठाँउमा ल्याउँथी, र फेरि गुड्डुलिकिएर स्याहार्या, चाट्थी । केटाकेटीहरूले सडक बाहिर बाहिर समेत पुऱ्याएर रमाइलो गर्दा औ कतै बिसैर आउँदा त्यही दिन एक दुई बच्चा घटि सकेका थिए । बिचरी माउचाहीं छिनछिनमा काखका बच्चा छोडेर 'कुइ कुइ' गर्दै बाहिर जान्थी, चारा खोजोस् कि बच्चा खोजोस् । फेरि जुन बच्चाहरू छोडेर निस्कथी उनीहरू उपर शङ्का र चिन्ता त छँदैछ, लगत्तै खुखुराएर फर्कन्थी र तिनलाई स्याहारेर गुड्डुलिकन्थी । बिचरीको छाती, त्यो ताक कतै नगीचमा भोजभतेर पनि परेन, नत्र टपरी लपेसहरू चाटेर पनि केही त रसाउँथ्यो ! छाउराहरूको आन्द्रा सुकिसकेको थियो । त्यसै बेला पाँच छ दिन लगालग मावले भर्री हाल्यो, त्यो हुरी ! त्यो स्याँठ !

निकै न दिन बिते । माउचाहीं चिन्ता लिइरहन्थी, तर त्यो व्यर्थ थियो । बाँकी दुइटा बच्चा उसँग थिए ती पनि अब्र अमृतै भए पनि नचुस्ने भैसकेका थिए । आँखै नखोलीकन के मानो नचाहीकन नै जतावाट आए उतै फर्किसकेका थिए । खालि उनीहरूको सिनो मात्र त्यहाँ बाँकी थियो । वात्सल्यको हृदयले माउचाहीं शायद यो संभन सक्तैन थो । 'यिनले कहिले आँखा खोलेर मलाई हेर्लान्' मानो उ यही दीर्घ प्रतीक्षामा थिई । तिनलाई पालैसँग चाट्थी, मुख मुखमा थुन जोडिदिएर गुड्डुलिकन्थी । कहिले भने नजाने किनहो ! भ्रमक भ्रमके जस्तो गरेर कहिले यता कहिले उता दाँतले चेपेर सार्थो । तर दिन परदिन गलेर कुहिएर उनीहरूको अंग जहाँ चेष्यो उहाँ च्यातिदै खस्तै गथ्यो । त्यसमा मदद केटाकेटीहरूको ध्वंसकारी खेलबहाड त छँदै थियो ! आखिर एउटा बच्चा, जसको अघिल्लो एउटा खुट्टा र कान पनि भरि सकेको थियो, सुँधेर चाटेर माउ बसेकी थिई । त्यो दिन भर्रीको अवसान थियो, धाम टह टह लागेको थियो ।

तर अनन्त अनाश्रित, अबहेलितहरूकी एक प्रतीक, त्यो छाउरोको निमित्त के घाम ! के पानी ! यो दुनियाँ उस्तै न थियो ! सौँच्चैँ मनुँ भने परिस्थिति नबोल्दिदो हो, समाज-इतिहासको कालो पृष्ठले नलेखिदिदो हो, यो दुनियाँमा यसलाई संभन्ने पो अर्को को थियो । खालि उसको भन् भन् छिन्दै गएको त्वान्द्रो जिउले भने उसको हृदयको नीरव क्रन्दन र मूक वेदनाको विज्ञापन गर्थ्यो ।

मध्यान्हको समय, घर घरका मुखिनीहरू आपसमा भर्रीको जाडोको आलोचना गर्दै थिए । साथै उनीहरूको दृष्टि त्यस छाउरी माथि पन्यो, जो अङ्गविकल त्यो आफ्नो प्यारो बच्चालाई लिएर आशापूर्ण दृष्टिले माथि हेरिरहेकी थिई । त्यसलाई देख्नेबित्तिकै सबै घरका मालिकनी मुखिनीहरूले एकै सोरमा भने—‘मेरी आम्मे ! केटाकेटीहरू पाँचौटा बच्चा छन् भन्थे, खै ? आफ्नो बच्चा आफैँ पो भिन्ति रहिछ बाबै ! कस्तो अलच्छिनी काल कुकुर रहिछ ! अरू सबै निलिसकेर एउटाको पनि त्यति बाँकी पारिसकिछ छिः ! आफ्नै बच्चा त खानेले पाए हाम्रो बच्चा राख्छे ? यस्तो अलच्छिनलाई त नमारी हुँदै भएन, कसले मारिदेला !’

श्री मुरेन्द्रबहादुर शाह

मोह

लुकेर बुइगलमा आएकी मायाको मुटुले लामो सासपछि ठुकठुक सेलाउँदै थियो चन्चल कौशी चढेर आइपुर्यो। कौशीबाट भित्र पसेको टोका आकारको जूनमा जीवनको प्रश्न भल्केको उनीहरूले प्रष्ट देखिरहेका थिए। तल मायाको बाबुले तमाखु लानेको र घरका मानिसले खैलाबैला गरेको राम्ररी नै सुनिन्थ्यो—छिमेकीको हाँसो, गफ पनि केशी घमिछिएर बराबर कानमा आउँथ्यो।

तीनताक जीतबहादुर काजीकी छोरीलाई आँखा लाउने भने पछि मुटु नभएको मानिस सबैले गर्थे। तीन दिन अघाडिको घटनादेखि चन्चललाई समाती ल्याउनेलाई इनाम कबूल गरिएको थियो। दरबार बलियो भएकोले भाग्न लाग्यो भने मारकाट गरे पनि हुन्छ मनी आफ्ना धेरै जनालाई काजीले सुनाएका थिए। एक मात्र छोरी मायालाई जीतबहादुरले कडा चेतावनी सँग दुई दिन थुनेर छाडेका थिए।

अस्तिदेखि भरेर काजीको सिमानमा रहेको छुरावाल बन्दुकलाई हाँक दिदै, मायाको हृदय सुत्वा पाउँ, मुटु निचरिएर आएको शब्दहीन रूलाई निश्चि रहेको थियो। मधुवेलाको कल्पनाको प्रभावलाई निराशाले बदली तुल्यायो— अह्णारे बयँसमा थकित भएर मायालाग्दी भएकी विचरीले कथा सुनेको भरमा संकल्प गरिन्—जिन्दगीमा 'विश्राम' लाई अबदेखि 'अनिश्चित संग्राम' भन्न तमिसिन्—अन्धकार भविष्यमा पस्न जे त होला भनी कमर कसिन्—वियोगमा आहुति भएर खरानी जुनिलिने र मधुर कल्पनालाई मनोहर विपना तुल्याउनेको दोस्रोदमा घडीको घण्ट भैँ जीवन हल्लिरहेथ्यो—बाबु पलंगवाट उठेको आवाज र चन्चलको छातीमा टाउको राख्दा उसको हृदयको भरलाग्दो घडकन एकै बाजि सुनियन्।

चंचल पनि त्यस पहाडको धनी सापकोटा परिवारमा जन्मेको थियो । बनारसबाट पठेर फर्केपछि केटाकेटी उमेरदेखि अरुलाई दोगाएको महत्त्व बुझ्न थालेको थियो । रवादमा काजीहरू भन्दा कम थिएन । तरुणोमाको पाक्नो चंचलले यस संघर्षबाट आफ्नो जिम्मेदारी संभेको थियो । आफ्नो साहस र अकलगा जगद्वै विश्वास गरेको थियो । उसलाई आफ्नो भन्दा कलिलो मायाको बढता पीर लागेको थियो । बुद्दगलमा जून पसेकोले बाँकी टाउँमा परेको फिका रेशनीमा उसको अहिलेभै भावने प्रस्तावमा सहमत हुन उनी आँखा देखिदन् होला, शायद आफ्नो अनजान अभिलाषा उनी बुझ्न सक्तिन् । त्यो उज्यालीमा उनको कपाल मुसार्दै निर्दोष मुख जति हेन्थो उ उति जोशले भरिन्थो ।

बलिनधारा आँसुको प्रवाहले आफू गिलो जस्तो उनी टान्छिन्, यता उग्र आग्रहको पसीना बिन्दु फुटेर आफूलाई भन् भन् साहो उ पाउँछ—आफ्नो चाहको चित्र उनीलाई अझै धमिलो छ, जानी नजानी जीवनमा पहिलो बाजी गरेको आँट उनी भत्काउन चाहनिन्; उ पनि भत्काउन चाहन्न त्यसमा थप उसले जानी बुझी पाहलो सारेको छ तथा आफू दुईको भविष्य जिन्दगी कुँदने साँचो उसले तैयार पारिसकेको छ—कोशीलाई उनीले सबभन्दा ठूलो गंगा संभेकी छिन्, उसले खुद गंगा नुहाएको छ, त्यही प्रकारले संसारको नापो उनीको भन्दा उसको दोबरा छ; यसको परिष्कृत धरभन्दा बाहिरको कल्पनासम्म आए पनि गाउँभन्दा बाहिरको विचारसम्म आउँदैन; घर बस्न पटककै मन नभए पनि छोड्न उनी अत्तालिन्छिन्—थो वजराहट भेदन चंचललाई प्रेम भन्दा बढता मनोविज्ञान चाहिएको छ । उसले हालको देशको कथा सुन्दा सुन्दै उनी बुझ्न छाड्छिन् र अकस्मात आँधि आई दुरदिएको आफ्नो सानो मनबाट अनेक शंका, धारणा, त्रास, इच्छा, आँसु, मुस्कुराहट टुकडा टुकडा भई पतिङ्गर भएर उड्केको देखि पिलखबन्द हुन्छिन् । टाउको, शरीर निस्सहाय भई बढता हल्लिएको देखी जमिसकेको मनमा कमजोबी घुस्ला भनेर उ सुस्त मात्र हल्लाउँछ र तागतले भ्याएसम्म कुरा बुझाउन थाल्छ ।

संभावनाहरूको दायँ बायाँ धेरै बुझिसकेकोले छिपिनसकेको आफ्नो मस्तिष्कमा क्षणिक पक्षपात होला भनी उ डराउन थाल्यो—समय धेरै छैन, मायाको खोजी शुरू हुने बेला भयो उसले बुझ्यो—कि अहिले नै कि अन्धमृष्टो भइसकेको बुझ्यो—अहिले, जूनको पृष्ठभूमिमा टल्किने आँसु कवितामय भए पनि, बयँसको मादकता रोम रोमबाट भित्र पसिरहे पनि, प्रणय नाट्यशालामा हृदयको घुघ्रा मस्त भएर घन्किरहे पनि, खाल उठ्यो, गीत टीपमा पुग्यो, कोलाहल सीमामा आइपुग्यो, अब रक्सी लाग्न पनि एक भिष्काइ मात्र बाकी भए पनि गर्माँले भाविलो आँसु सुकाई सिहिनीको बल्दो जल्दो आँखाको बढी जरूरत भएको बुझ्यो—अहिले पलपललाई सहवासको अलौकिक मधु—गानामा भिजाउनु सट्टा वास्तविकताको नाङ्गो नाच आँखा च्याती हेरेर यिनै पलपललाई तरह लाउने बेला थियो—यो बुझ्यो र उसले यो पनि बुझ्यो कि उनीको लाट्टिको दिमाग, लट्टिएको हृदय, लस्तिएको आँखा, लेस्सिएको भावनामा कहीं पनि अवस्थाको भयङ्करताको पहुँच छैन—उनी परिस्थिति निर्धारण गर्न कोशिश गर्छिन् किन्तु सकिन्छ, नारी हृदयमा दबेको साहसले आफूलाई वश गरेको होस न हुँदाले अलिकति विजुली चम्कँदा देखिने कालो नीलो बादलको प्रगति खनसान समुद्रमा प्रतिबिम्बित जसको पृष्ठभूमिमा आफ्नो एकलो जीवन—नौका ढलमले भएको सपना देख्ने एकोहरो सुर लागिसकेकोले, अलिकति आलो कलेजामा बज्र परेकोले संकल्प गर्ने शक्तिको लोपले अलिकति र गर्नुपर्ने नयाँ अनुभवहरूको गहिराइले अलिकति। मायाको भिरू लोचनलाई उसको दरो घबकन छ, निराधार कम्पनलाई उसको आँट, सुरको तपन तथा आशाकाको अदृश्य स्पन्दनलाई विश्वासमा कुर्बान भएको जीवन छ। उनीको निरुत्साह र सन्दिग्धताबाट मथिएको एक इशारालाई उसको घत्तरीको एघार हैरानि छ। यो द्वन्द, यो प्रतिद्वन्द, यो मिलान, यो अविदित वार्तालाप सबैको दोस्राँद मायाको गर्वमा छ, अझै ज्वान पति नसकेको, बाबु आमाको गोर्रोटोको भविष्य ज्योति, उनीहरूको कर्मको अजात चित्रपुत, यो सांसारिक संवर्षको विचरा साक्षी, हारेको सृष्टिको निर्दोष दीन, सत् असत्को निर्जीव विचारपति।

अब के हुन्छ, कसो हुन्छ भन्ने भावले निसास्सिएर, आतोश लागेर, लामो लामो सास आएर, सूई सूई गरेर, छाती पोलेर खल्ललि पसीना आउन लाग्यो। अब बोली छोटो छोटो भयो। दुइ जनाको मुख मस्तिष्क चलन लाग्यो। कान्छीले मायालाई खोज्न लागेको थाहा भयो। समय टुङ्गिसकेको थियो। उनीहरूलाई आफ्नै प्रेमको माया लाग्यो। यसै गर्ने, यसै गरे ठीक हुन्छ भन्ने चेत उनमा पनि झन्डै झन्डै गइसकेको थियो। जसरी भए पनि यस्तो होस् जसबाट हामीहरू दुईलाई कल्याण र आनन्द मिलोस्—काल्पनिक विजनमा सहारा लिन पुग्न थाले। बुझ्गलमा छिरेको जून देख्न छाडे।

“कि सुगन्ध रोज्, कि सुन्दर रोज्, अहिलेलाई सुन्दर सुगन्ध दुवै हुन सक्ने” भनेपछि मायालाई कौशीमा तानेर लैजान खोज्यो। उनी अझिन्, आखिरीसम्म पनि जाने निर्णय गर्न सकिनन्। केही नलागेपछि उनीको वेदनाले सिगारेको भोला आनन हेरेर कौशीमा निस्क्यो। उनी अवाक्, अन्धो, अचेत, कानो भएर हेरिरहिन्। कौशीको डिलमाथि एउटा खुट्टा चढाएपछि उनीको बक्षस्थल चोहटेर खस्न लागे जस्तो भई कालो पर्दाले आँखा टाल्यो, मृत्युले स्वागत गरे भई लाग्यो, संसार डुब्यो र उनीलाई एकाएक होस, बुद्धि, वर्गत, तागतहरू लुमरिएर आए—त्यही आवेगमा आवाज निकलियो ‘होइन, होइन’ अनायास दुईचार पाइला सन्थो, दाहिने हात अघि बढ्यो—जूनमा परेको नाडीदेखि आँलासम्मको कुनैभागमा एउटा बिन्दु थियो—आफ्नो कि उसको ? पसीना कि आँसु ?—शायद ब्रह्माण्डको सूक्ष्म प्रतिविम्ब। काजीको धोत्रो, खस्रो स्वर आयो ‘को त्यो’। आतोश, भय, त्रासले उनको ओठबाट थुत्थो ‘म’—उसको एउटा खुट्टाले अर्को कौशीको भूईँ छोड्नेको थिएन। टट्टह लागेको जूनमा उसले छड्के पारी भिरेको खुकुरी, मन्द, वायुले भई अर्धीर भइरहेथ्यो। घाँटीसम्म चादनीले पोतेकोले उ उनीको मुल पनि देख्थ्यो औ उ भित्रै हेरिरहेथ्यो। हजार ताराको खुल्ला आकाश मनि परिचित मार्ग, निश्चित मन्जिलमा उ जीवन देखिरहेको छ, उनी ध्याम्पा, गोल्फु, डोको, ठेकीहरूको माझ मृत्यु; उ

आजसम्मको जीवनीबाट टाँसिएको, मानवताको कारण मृत्यु देखिरहेको छ, उनी असम्भव आशामा जीवन ।

दुई हृदयमा अभिलाषा एउटै छ तर विचार विभिन्न, चार आँखामा लक्ष्य एउटै छ, तर राह भिन्न, कामना संगीत उही छ तर लय विभिन्न, नाकमा फूल उही छ तर बास विभिन्न, जिब्रोमा फल उही छ तर स्वाद विभिन्न, ओठमा चुम्बन एकै छ तर अनुभव विभिन्न, शरीरमा चेतना एउटै छ तर कामना विभिन्न ।

पुरानो जुता बिसिदै भरेड उक्लेको सुनियो । भदा पाइलो खुड्किलोमा भन्दा बढता मायाको कलिलो दिलमा टेकिनथ्यो । जून पुगेको ठामदेखि कौशी जाने सँघारसम्म सिधा गई पछाडि हेर्ने गर्न लागिन् शायद चन्द्रमासँग आखिरी बाजी गिजिन मन लाग्यो—मानो मानिसको हात पस्दा खोरमा बढाई बहर दोइर गरिरहेछ । अब कराइन्—“मलाई माफ गर !”

“के को निमित्त माफ ? ”

“प्रेमको निमित्त !”

“कायरताको निमित्त !”

“मायाको निमित्त !”

“बहुलद्वीको निमित्त !”

जथाफ सचाललाई ताल दिदै ९ खुड्किलामा ५ सम्म आवाज उक्लियो । डिलबाट कौशीमा हामकाल्यो, रिसले पाक लाएको शब्दमा गर्ज्यो ‘तेरो बाबु मन्थे आज ।’ पाइलोको आवाज उही थियो परन्तु छिटो औ माथिको सट्टा तल ओर्लियो ।

आफ्नो भन्दा बाबुको ज्यानको उनीलाई बढना माया लाग्यो । कौशीमा दोइर पुगिन्—सहल अमर ज्योतिमा आफ्नो अश्रु-विन्दु समावेश गराइन्, सुदूर एकलासको प्रतिध्वनिलाई भित्रै देखि स्वागत गरिन्, माया मोह निलवारिएर उनीमा एक किसिमको कान्ति झल्क्यो; निदासमाथि दुइ चार रउँ मन्द समीरमा फर्काए । बेठप भङ्किरहेको उसको छातीलाई अझलो हाजी उसको मुख हेरिन् । हाँसेर भनिन् “जाओँ”

आरनबाट भिकेको फलाम सेलाउन समय लाग्छ, २।४ दिन खान नपाएको बेला धेरै खान सकिदैन, खुब सोचेको काम भट्ट गर्नु पर्दा तरिका अलमलिन्छ, रिस र खुश सँगै उठेको बखत इन्द्रिय शिथिल हुन्छ, आफू समाहित चञ्चलले समय लियो । जोश ज्वालामुखी फुट्यो । लुगा लाइदिएको निर्जोव मानिसलाई पसलेले पसल सजाउँदा तलबाट एक ठाममा माथि राखे जस्तै मायालाई जुस्क बोकी कौशीको डिलमा राख्यो अनि आफू उक्लियो ।

फेरि पाइला पनि उक्लियो । हातमा लिएको चीज भरेडमा ठकर लागेको आवाज कौशीको डिलबाट प्रष्ट सुनियो—मायाले बन्दुक संभिन चञ्चललाई लाठो लाग्यो । सहानुभूतिको भोको अनुहारले उनीले 'चाँडो जात्रो' भनिन् । लाठोसँग नडराएर डिलको सानो फाँव छु भन्ने कुरा उसले बिर्सिन । उ छानामा उक्लिमात्र सकेको थियो काजीको हर्के भन्ने अँधबैसे नोकरले धुरीबाट भग्थ्यो ! बाहुन भए पनि चञ्चलमा निकै बल र दाउ थियो । छानामाथिको गडबड हेर्न वर पर मानिस जम्मा हुन लागे । आजसम्म टेडुहरू न आएकोले शंका चोरमाथि नै गयो । छानाको एक पावा आफ्नो आडले दुईजना सफा गर्न लागे । भिडटी खस्न लाग्यो, प्वालमा खुट्टा अडकिन थाल्यो । काजी भन्दा पहिले कौशीमा काजीको हातको नाल आयो । आँ...आँ...चीरँ कराएर चटन लागिन् । आतोशमा समातेको खुट्टा चञ्चलको परेछ । माया छानामा त पुगिन् तर हर्केको दुईलात टाउको र दाहिने कुममा परेर चञ्चल निकै तलसम्म खस्यो । यत्तिकैमा, त्यही लात समातेकोले हर्के उसलाई नाघेर फन तल पुगे पछि सोभ्किइ सकेको कुन्दा काजीको कुमबाट तल खस्यो । हर्के पनि निकै चाप्लो थियो, फेरि पहल्वानी, धुरीनिर सन्थो ।

काजीको पहिलो ख्याल त भरिएको छर्मा पुग्यो र हर्के पनि सती जाला भनि घोरियो । आफू त्यहीँ बसी स्वास्नीसँग गोली माग्यो । छोरी पनि त्यही रंगमंचमा उब्बेकी थाहा पाएकी भए शायद ल्याउँदिन थिइन् होली तर घर संपत्तिको लोभले डाँकालाई मार्न कस्सिएकी थिइन् । छर्मा भिकी लिथल हालेर

जीतवहादुरले बन्दुक ताक्यो । मोहरी र चञ्चलको बीच दुई हात फैलाएर माया उसको पाइलाको परिचित आवाजमा, छानामाथि दायाँ बायाँ सर्न लागे पछि, आमालाई भुसँग गयो । 'ए ! हजुर ! माया' पाखुरामा फुन्डिइन् ।

धुरी पारी हर्के खस्यो, भिड्डी खसेर परेको प्वालमा मायाको एउटा खुट्टा खस्यो । हर्केको रक्तबीज चारजना धुरीमा उब्बिए । चन्चलको खुकुरी जूनमा भिल्लिक चम्क्यो । बन्दुक पड्क्यो । चोर चोरको तुमुल ध्वनिले भल्लर नाजूक कलेजा रसाएको ठाउँमा उन्माद भूकम्प गयो । अश्रुवाराको साटो रक्तधारा । 'मान्यो बाबा, पेया ।' मेच गर्जेको आवाज । मानिस लडेको । भौँडा फुटेको । मानिसको खलबल । चन्चलको चैतको टापको आवाज । कजिनीको कण्ठ चित्कार । काजीको खरज । चन्चलको भरौटे दल र काजीको सेना बेना ।

मायाको चोलीको एक टुकुवा, निर्लित्त, जूनेली निशिको स्वच्छ हावामा आनन्दसँग छानाबाट उड्यो ।

श्री गुरुप्रसाद मैनाली

प्रत्यागमन

शोभा बेलुकीपख कौसीमा उभिएर सुकाएका कपडाहरू समेट्न लागेकी थिइन् । रामु भन्दाझ्मा दयाङ् ब्याङ् गर्दै हतार हतार सँग उत्केर आयो र शोभाको जिउमा टाँसिएर हात समाउँदै भन्यो—‘भाउज्यू टेलिफोन सुन्न हिड्नु-होस् त, हामीले कति राम्रो टेलिफोन बनाएको छ बाबै ।’

शोभाले रामुको कपाल मुमसुग्थाउँदै भनिन्—“कस्तो टेलिफोन रामु ?”

रामुले हातले पार लाउँदै भन्यो—“बाँसको ढुङ्गीमा यसरी धागो बाँधेर थोटा ढुङ्गे हाम्रो भोकटे बोटमा बाँधेको छ, थोटा कमलको हलुवाबेतको बोटमा । कमलले वहाँबाट विस्तार बोलेको यहाँको ढुङ्गीमा टट्कारै सुनिन्छ, भाउज्यू ।”

“जान्न म त्यस्तो जागो टेलिफोन सुन्न ।”

“हिड्नुहोस्, हिड्नुहोस्, साँच्चै सुनिन्छ, मैले कमललाई कपाल कन्या भन्दा उसले कपाल कन्याथो; अनि उसले मलाई कान समा भन्यो, मैले कान समाए । टट्कारै सुनिन्छ ।”

शोभा सुनेको नसुन्थै गरेर कपडा पट्याउन लागीन् । रामु जाउँ-कि-जाउँ भनेर गोडा भुइँमा बजाउँ शोभाको आँला समातेर तान्न लाग्यो ।

“आफ्नो कति काम ब्रिति रहेछ, यो केटो र नाना बलीको उल्का गरेर डाकी मात्र रहन्छ ।” भनेर शोभा मुसुमुसु हाँसेर रामुको पछि पछि लागेर बारीमा पुगीन् ।

रामुले शोभालाई ढुङ्गीमा कान थाप्न लाएर भन्यो—“मैले परको ढुङ्गी-बाट जे जे भन्छु, तपाँले त्यै त्यै गर्नु है, भाउज्यू ।”

यति भनेर रामु दगुदै कमलको बारीमा गएर ढुङ्गीबाट बोल्न लाग्यो । रामुले ‘दाहिने हात उचाल्नु होस्’ भन्यो, शोभाले हाँसेर देब्रे हात उचालिन् । रामुले ‘नाक समाउनु होस्’ भन्यो; शोभाले कान समाइन् ।

शोभाले विपरीत काम गरेको देखेर रामुले गोडा भूँमा बजाउँ रुच्चे मुख लाएर भन्यो, 'नाई, म बोल्दिन अब तपाईंसँग । म नाक समाउनु भन्छु, तपाईं कान समाउनु हुन्छ ।'

अनि शोभाले हाँसेर भनीन्—“लौ, बा, लौ, अब तिम्रो जहाँ जहाँ समाउनु भन्छौ, म उहाँ उहाँ समाउछु ।”

फेरि रामुले 'कपाल समाउनुहोस्' भन्यो; शोभाले कपाल समाइन् । रामुले “गालामा हात राख्नुहोस्” भन्यो; शोभाले गालामा हात राखीन् ।

आफूले भने अनुसार शोभाले गरेको देखेर, रामुले खुशी भएर शोभालाई भन्यो—“भाउजू, अब तपाईं मलाई भन्नु होस् त ।”

शोभाले ढुङ्गरोमा मुख लाएर भनीन्—“अब हिंड, बा, जाऊँ, अबेर भो । तिम्रीलाई भोक लागिसक्यो होला ।”

रामु दगुदै आएर शोभाको जीउमा टाँसेर उनको सारी समाउँदै भन्यो—“अ, कसो हुँदो रहेछ हामीले भन्या; सुनीयो कि सुनीएन ? तपाईं सुनीदैन भन्नु हुन्थ्यो नी ।”

रामुको गालामा म्वाइँ लाएर उसको हात समातेर शोभाले भनीन्—“हिंड जाऊँ, माथि लुगा तेसै असल्ल छ ।”

माथि लगेर शोभाले एउटा कटौरा चिउरा र जिलेबी हालेर रामुको हातमा दिइन्, आफू कपडा उठाउन कौसीतिर गईन् ।

रामु शोभाको सौतेनी देवर हो । शोभा दुलही भएर यस घरमा आउँदा रामु २ वर्षको थियो । शोभा त्यस बेला १७ वर्षकी थिइन् । तेसै वर्ष रामुलाई शोभाका जिम्मा लाएर, रामुकी आमा नककने बाटो लागिन् । त्यस बेलादेखि रामुलाई शोभाले नै पालेर हुर्काइन् । यस बखत रामु ६ वर्षको भयो, शोभा २२ वर्ष की भइन् । यस घरमा रामु, उसकी भाउजू शोभा, र शोभाका पति निर्मल बाहेक अर्को प्राणी कोही छैन । रामुका बाबु त ऊ वर्ष दिनको छुँदै मरी सकेका थिए, आमा पनि २ वर्षमै गइहालिन् । अब यो

पितृ-मातृ हीन शिशुका माता पिता शोभा र निर्मल नै छन् । उनीहरूको प्रगाढ़ वात्सल्य पाएकोले रामुले पनि मातृ-पितृ-वियोगजन्य दुःखको अलिकता पनि अनुभव गर्नु परेको छैन । घरमा उसका निमित्त सदा बाल-साम्राज्य छ । शोभाबाट उसले प्रसस्त मातृत्व सुख पाइरहेछ । शोभाको यो अलौकिक गुणको प्रशंसा टोल छिमेकका सबै नर नारीले गरिरहेका छन् ।

(२)

करीब १५ वर्षपछिको कुरा हो । रामु २२ वर्षको भए । यसै साल उनले फस्ट डिभिजनमा एम० एस्सी० पास गरे । रिजल्ट निकलेको दिन रामुले हस्याङ्क फस्याङ्क गर्दै तलामा उक्लेर शोभालाई बोलाएर भने—“भाउज्यू, एम० एस्सी० पास भएँ । सबैलाई जितेर पहिला भएँ ।” रामु कुर्सिमा बसेर शोभालाई पास भएको विवरण सुनाई रहेको थियो । शोभा कुर्सि पछाडि उभिएर आँखाबाट हर्षाश्रु भाँदै रामुको कपाल सुमसुम्याइ रहेकी थिइन् । आँसुका थोपा रामुका पिठिउँमा भरिरहेका थिए ।

एउटा साधारण गरीब बाहुनका छोराको यति सफलताका साथ एम० एस्सी० पास गरेको सबैले प्रशंसा गरे । विशेष गरेर मानिसहरूले यसको प्रधान श्रेय निर्मल चन्द्रलाई दिए । एउटा ३० रुपियाँ खाने मामूली भाषा पाठशालाको अध्यापकले, भाइ, उसमा पनि सौताने भाइलाई आफ्नु अनुपम त्याग र तपस्या द्वारा यत्रो उच्च शिक्षा दिए, भनेर इष्ट-मित्र, नस-नाता सबै ठाउँमा खूब चर्चा भइरहेको थियो । यता भाइ फस्ट भई पास भएकोले निर्मलको खुशीको ठेगान थिएन । चिने जानेको जुनसुकै मानिस सँग भेट हुँदा पनि “थाहा पाउनु भो, रामु फस्ट भएर एम० एस्सी० पास भो नी ।” भनी सुनाउँदै हिँड्थे । उता खुशीका मारे शोभाको पनि भूँइँमा खुट्टा थिएन । टोल-छिमेकका आइमाइसँग भेट हुँदा, सबैलाई रामु पास भएको कुरा सुनाउँथिन् । यस कुराबाट उनले आफ्नो ठूलो विजय संभेकी थिइन् ।

दोस्रो साल गुरु पुरोहित उन्मत्तराज परिडतले रामुलाई छोरी दिए । पुर्ला-हरूले पनि आजसम्म आँकन नसकेको त्यति ठूलो खानदानमा आफ्नू सम्बन्ध जोरिने भएकोले निर्मलका हर्षको सीमा थिएन । दरिद्र निर्मलले घर धितो राखी ऋण लिएर खूब मन फुकाएर रामुको विहा गरे । दुलहा अन्माउने बेलामा रामुले शोभाको गोडामा रुपियाँ राखेर ढोगी दिए । शोभाले गहभरी आँसु पारेर रामुलाई दहि ल्वाइदिइन् । विहाको काम धन्दाले गर्दा शोभालाई न्वाउने धुने फुर्त थिएन । भोलिपल्ट बेलुकी पख बरियाँत फर्को । महामाया जस्ती दुलही अगि लाएर रामु विस्तार ढोकानेर उभिए । शोभा आरती लिएर ढोकामा बसेकी थिइन् । शोभाले पहिले दुलहीको घुम्ते पन्ड्याइन्, अनि गहभरी आँसु पारेर रामुका मुखपट्टि हेरिन् र मुसुक ढाँसेर सेयाँली गर्न लागीन् ।

पर्सिपल्ट दिउँसो शोभा टोल छिमेकका सारा आइमाइहरूलाई बोलाएर खुवाउन लागेकी थिइन् । उनको सारी र पञ्चौरा अस्तव्यस्त भइ रहेको थियो । टोलका बुढी आइमाइहरूले भने—“नानी बज्यै, रामुबाबुकी उस जन्मकी आमा तपाईं नै हुनुहुँदो रहेछ । डुहुरो देवरलाई पढाई गुनाई मानिस तुल्याएर, उसको घरजम पनि गरिदिनु भयो । तपाईंको ऋण रामुले सात जन्म सेवा गरे पनि तिर्न सक्दैनन् ।” शोभा गहभरी आँसु पारेर खानेकुराहरू थप्न लागिन् । रामु आफ्नू कोठामा पल्टेर यो सबै कुरा सुनिरहेका थिए ।

रामु त्रिचन्द्र कालेजमा साइन्सको प्रोफेसर भए । महीनाको ३० भित्रने घरमा, अब पाँच सए तीस भित्रिन लाग्यो । दरिद्र-दानव कुम्लो-काम्लो कसेर निर्मलको घरबाट विदा भयो । रामु हरेक महीनाको पहिलो सातामा पूरा पाँचसए रुपियाँको थैलो ल्याएर भाउज्यूको हातमा राखि दिन्थे । पहिला पटक रामुले तलब थन्क्याउन दिएका दिन शोभा कोठा भित्र पसेर आफ्नू पूर्वावस्था सम्केर धेरै बेर सम्म सारीले मुख छोपेर रोइरहीन् । मनमनले भनीन्—“मानिस रामुलाई मेरो देवर हो भन्छन् ; देवर होईन छोरो हो । हाम्रो जीआमाले पन्ध्र वर्षको उमेरमा बालाई पाउनु भएको अरे । दुलही बज्यैले रामुलाई मेरो जिम्मा

लाएर जाँदा; म १७ वर्षकी थिएँ; तेस बेला रामु २ वर्षको हुँदो हो। पन्द्र र दुई सत्र हुन्छ।” इत्यादि अनेक कल्पना गर्दै आँचलका छेउले आँसु पुछेर शोभाले दामको पोको बाकसमा थन्क्याएकी थिइन्।

रामुले पनि आफ्ना उपर निर्मल र शोभाले लगाएको ऋणको हिसाब-किताब त्रिसैंका थिएनन्। निर्मलका पनि दुई सन्तान थिए; बसुषा र हरि। उनीहरू आफ्ना बाबु-आमालाई भन्दा कान्छा बाबुलाई नै बर्ता पछ्याउँथे; दुवै जना रामुकै कोठामा सुन्दथे। दुवै छोरा-छोरी रामु आफै पढाउँथे। बाहिरफेर डुल्न जाँदा हरि खूब ठाँटिएर रामुको आँला समातेर सँगै जान्थ्यो। साथीहरूले “यो को हो ?” भनेर सोधे भने, रामु “छोरो” भनेर उत्तर दिन्थे।

एकदिन रामुले कताबाट हो एउटी आईमाई लिएर आई भाउज्यूलाई भने—“अब पनि दिनहुँ आगोमा पिल्सिएर कति पकाइ रहनु हुन्छ, भाउज्यू ! तपाईंको जीउ सुकेर आधा भइ सक्थ्यो। आज मैले एउटी भान्से बाहुनो खोजेर ल्याएको छु। अब देखि इनैलाई पकाउन लाउने गर्नुहोस। सिकाए सघाए पछि अलि दिनमा तालीम हुन्छिन्।”

शोभाले गहभरी आँसु पारेर भनीन्—“हुन्छ वा मैले साह्रै बर्कत भएर कहाँ पकाउने गरे हुँ र ! जीउमा अगिको जस्तो तागतै छैन। हातगोडा कर्करी खाई रहन्छ।” त्यस दिन पनि शोभाका आँखाबाट दुई थोपा आँसु खसे।

घरमा अरु नोकर-चाकर पनि थिएन। शोभाले अब उस्तो काम-धन्दा गर्नु पर्दैनथ्यो। निर्मल चाँहि आफ्नू कोठामा बसेर गुडगुडीमा तमाखु खाँदै जजमानहरूको चिना लेख्ने गर्दथे। कुनै मानिस घर-व्यवहारको कुरा सोध्न आयो भने, “म केही जान्दिन। जे भन्ने हो, ऊ सतु बाबु सँग भन।” भनेर टाउकोले रामुको कोठा पट्टि इशारा गरेर देखाउँथे।

रामुसँग भेट गर्न ठूला ठूला मानिस आउँथे। पढ्न आउने विद्यार्थीहरूको ताँती लाग्दथ्यो। शोभा र निर्मलका संतोषको पारावार थिएन। अस्तिको दरिद्र

घर आज सम्पन्न देखियो । रामुको चकचकी देखेर मानिसहरू भन्थे—“देख्यौ, टहुराको दिन फिर्दा यसरी फिर्छ ।”

(३)

रामुको दुलही २४ महीनामा आएर २४ दिन बसेर जान्थीन् । यसरी २४ दिन बसेर गइञ्जेल त उस्तो गइबडी केही भएको थिएन । एक वर्ष पछि चाँहि बस्ने गरेर आइन् । आफू तामदानमा बसेकी थिइन् । पछि पछि कोसेलीको खर्पन बोक्ने डोलेहरूको लको थियो । तामदानका साथमा खूब नकल पारेर दुईजना आइमाई पनि आए । हरि र बसुधा भयालमा बसेर लाग्नुकहरूलाई हेरिरहेका थिए । निर्मलको घरमा अगि कहिल्यै पनि नपसेको यो नौलो हुल, एक एक गरेर पस्यो । तलामा मानिसको खुईचोले तिल राख्ने ठाउँ भएन । शोभा माथिल्लो तलामा बसेर बुहार्तन गरिरहेकी थिइन् । दुलही रामुको कोठामा बसेर सुनको कल्लो फुकाउन थालीन् । अरु दुईजना आइमाई चाँहि हरि र बसुधा सुने खाटमा ढसमस भएर बसे त्यसरी नौला आइमाई आफ्ना बिलुयाउनामा बसेको देखेर हरि र बसुधा भागेर आफ्ना आमा कहाँ गए । रामु त्यसबेला कलेजबाट फर्केका थिएनन् ।

रामु बेलुकी कलेजबाट घर फर्क्यो । घरमा पस्ने बेलामा उनी सधैं बाटोदेखि नै हरि र बसुधालाई बोलाउँदै भित्र पस्यो । हरि र बसुधा पनि “बा आउनु भो, बा आउनु भो,” भन्दै दगुरेर छिडिमा पुग्दथे । रामु जेवमा कहिले चकलेट कहिले पेडाको सानु सानु दुई पोका लिएर आउँथे र एक पोका हरिका हातमा र एक पोका बसुधाको हातमा राखिदिन्थे । अनि रामुको हाथ समाउँदै दुवै विस्तार भन्दा उक्लेर आफ्ना कोठामा पस्यो । रामुको टोपी र छाता थन्क्याउने काममा हरि र बसुधाको लुञ्जाचुङ्गी पथ्यो । रामु परम आनन्दमा निमग्न भएर हाँस्दै हरिका गालामा च्वाँक्क भ्राजी खान्थे अनि खाटमा उत्तानो परेर अंग्रेजी छापार्हेर्न थाल्थे । शोभा एक हातमा खाने कुराको प्लेट र एक गिलास

जल ल्याएर रामुको टेबुलमा राखेर फर्कन्यिन् । नित्य अचिराम गतिले यै क्रम चलिरहेको थियो । यसमा कहिल्यै छुट्टि हुँदैनथ्यो । नित्यका भैं आज पनि रामुले सडकबाट हरि र बसुभालाई बोलाए । तर उनलाई लिन छिडिसम्म कोही आएन । उनी आश्चर्य भएर तलामा उक्ले, अनि उनलाई सबै कुरा ज्ञात भयो । हरि र बसुभालाई खोज्दै माथिल्लो तलामा पुगे । हरि र बसुभा कोसेली ल्याएका मिठाइहरू खान लागेका रहेछन् । रामुले आफूले ल्याएको चकलेटको एक एक पोका उनोहरूका हात हातमा दिएर आफ्नू कोठामा पसे । एकछिनपछि शोभाले रामुलाई पनि प्लेटमा कोसेलीकै रसवरी र बर्फी ल्याएर दिईन । रामुले नाक खुम्चाएर भने—“भाउज्यू मलाई यसले सन्चो गर्दैन, लैजानु होस् । हिजो अस्ति कै जस्तो भूँगको बारा र तर्कारी ल्याइ दिनु होस् ।” शोभा बारा बनाउन भान्सातिर गईन ।

एक दुई महीनासम्म त घरको पूर्व क्रममा केही परिवर्तन भएन । तर त्यस पछि गरीबका घरमा धनीकी छोरी, बुहारी भएर पस्दा समाजमा बहुधा जुन किसिमको गडबडी पैदा हुन्छ, त्यस्को पूर्वाभास देखिन लाग्यो ।

समाजमा देउरानीले जेठाजु र जेठानीका प्रति जति आदर र विनयपूर्वकको व्यवहार गर्ने चलन छ त्यो पूर्ण भए जस्तो देखिएन । बोल्दा अलि ठुस्त भएर बोल्ने, जवाफ दिँदा अर्कोपट्टि फर्केर फर्केर उत्तर दिने, अरुसँग कुनै गर्दा हाम्राभाई-तीमा त यस्तो छ र उस्तो छ भनेर धाक लगाएर कुरा गर्ने गर्न लागिन् । रामुको कोठाको बटार-कुँटार सफा-सुधर शोभा गएर गरि दिन्थिन् । दुलैबज्यै कुनै काम हुँदैन थिन् । उनको काम चाहीं जाडोमा कौसीमा गएर घाम तापेर उपन्यास हेर्नु र गर्भमा लोम्नेको पलडमा पल्टेर दिनभर सुत्नु बाहेक अर्को थिएन । कलेजका लडकाहरू पढेर फर्कदा र सडकमा जात्रा ल्याउँदा चाहीं भयाल छोइदैन थिन् । राती लोम्नेसँग खुस खुस कुरा गरेको चाहीं निकै सुनिन्थ्यो । दिक्क भएर अब शोभाले पनि काममा उस्तो जाँगर लाउन छोडिन् रामुका कोठाको कसेर दुई-तीन दिन सम्म तेसै रहन्थ्यो । दुलहीका कुरा सुनेर हो कि केले हो आजकल

रामुले आफ्नू तलब पनि ल्याएर शोभालाई दिन छोडे । हरि र बसुवा पनि रामुका कोठामा उन्तो जाँदैन थे । कहिले काहीं गए भने पनि 'कस्ता सोमत नपाएका केटाकेटी' भनेर दुलही-आमा यत्रा यत्रा आँखा हेर्थिन् । पकाएको भात बेलामा आएर खाइ दिन्न थिन् । महीनामा तीन-चार चोटि भान्सा छोडिदिनु पर्थ्यो । उता छुरछिमेकका आइमाईसँग "मलाई खानै नदिएर मार्न लागी" भनी रामुकी दुलहीले भनिन् अरे भन्ने कुरा सुनिन्थ्यो । रामु पनि दाजु र भाउजूसँग अधिका भैं प्रेम र विनयले बोल्दैन थे । टोल छिमेकका आइमाईहरू निर्मलका घरको कुरा लिएर कानेखुसी गर्न लागे ।

एक दिन सानो कुरामा दाजुभाइको सामान्य हिसावसँग ठाकठुक पनि भयो । रामुले-"दाई म छुट्टिएर बेग्लै रहु," भने ।

रामुको कुरा सुनेर निर्मलले गहभगी आँसु पारेर भने-"पर्खी बा, म एकपटक भाउजूलाई लिएर तीनधाम गरेर आउँछु, अनि छुट्टिएलाम् । म बुढो भइसकेँ, भाउजू पनि रोगी छ । हामी दुबै जना उत्तै मर्छौं भने तैले छुट्टिनु पर्ने कामै परेन । बसुवाको विहा गर्ने बेला हुन लाग्यो । उसलाई एउटा बाहुनको छोरो खोजेर जिम्मा लाइदिनु । हरिलाई चाँही जे गर्नु पर्छ आफैं जान् । म अपना रापले आफैं पिलसी सकेको मानिसलाई किन बोच्छुम् ।"

शोभाचाहीं अर्कापट्टि फर्केर पतिका कुरा सुन्दै आँसुका थोपा खसाल्दै गर्न लागेकी थिइन् ।

केही महीना यही क्रम चल्यो । एक दिन बिहानै एउटा कार र लरी घुई घुई गर्दै निर्मलका टोकामा आएर उभियो । ज्यामीहरू आएर रामुका कोठाको मालतल ओसारेर लरीमा हाल्न लागे । दुलही बज्दैले माइतबाट ल्याएको मालमचाहरू एउटा सिंकासम्म पनि नराखेर लगीमा लान्न लगाइन् । मालमचा लादिसके पछि कोठामा गएर रामुले दाजु र भाउजूलाई टोनि दिए, अनि दुलहीलाई लिएर कारमा बसे । कार हिंडेपछि टोलछिमेकका मानिसहरूले भने-

“देख्यौ, सीतने माइको चाला, देउताका घरमा नभएको कुरा मनिसका घरमा किन हुन्थ्यो !”

(४)

रामु आफ्नो ससुराको नयाँसङ्कको घरमा गएर बसेर नयाँ गृहस्थी जमाउन थाले । चाइबाबमा पनि निर्मलका घरमा आउँदैनथे । पाँच छः महीना पछि दुलहीले छोरो पाइन् भन्ने सुनियो । छोराको धुमधामसँग पास्नी गरे तर त्यसमा पनि दाजु, भाउजू र हरि, बसुधा कसैलाई डाकेनन् । पास्नीका दिन शोभा कौसीमा बसेर धेरै बेर सम्म एकलौ रोइ रहीन् । मनमनमा भनीन्—“हामीलाई न डाके पनि यो बालक छोराछोरीलाई त अवश्य डाक्नु पर्थ्यो । यो अनजान-हरूले के विराएका थिए र ! आफूले दुर्भाग्य छोराछोरीलाई पनि चटक बिसै । ओहो ! संसार कात मतलबी रहेछ !!”

निर्मलका घरमा फेरि उही अधिकै दारिद्र्यको पुनरागमन भयो । उही मासिक तीस रुपियाँको आय । खोपामा उही टुकीको धमीलो बत्ती । उही फाटेका काने जुता, उही बुँडा टालेका सुखाल, उही पुगानु एकाहार । दुःखले पुनराक्रमण गरे पनि, उनी कति विचलित भएनन् । किनकि जान्ने भए देखिनै उनलाई दुःख र अभावले कुनै दिन पनि छुँडेको थिएन । तेस्रो हुनाले दुःख सहनामा उनी अभ्यस्त भइ सकेका थिए । विधको दुइ-चार बषको सुख र संतोषलाई उनले बादलको छाँया जस्तो मानेका थिए ।

विशान भिसमिसैमा खेसको एकसरो बर्को ओडेर बागमती पुग्थे । जुहाएर, सुर्पादयसम्म जव-पाठ गरेर घर फर्कन्थे । अनि पूजा गरेर शोभाले बनाएको रूखा सूबा खाएर पाठशाला जान्थे । परमेश्वरले धन दौलतमा ठगेको भए पनि लक्ष्मी जस्ती पतिपरायण पत्नी पाएको हुनाले उनले सबै दुःख र अभाव बिसैका थिए ।

यो भीषण दुःखले निर्मल र शोभाका शरीरमा त उति परिवर्तन गर्न सकेको थिएन, किन्तु हरि र बसुधा चाँहि दुवाराखे खाएको कुसुम भैं कान्तिहीन

देलिए । किनकी नित्यको अनेक प्रकारको अभावले गर्दा विचरा यी कलिला शिशुहरूका पेटमा पौष्टिक आहार कहिल्यै पर्ने पाउँदैन थ्यो ।

× × ×

दुई वर्ष पछिको कुरा हो । एक दिन विहान शोभा भान्सा तर्खेर गर्न लागेकी थिइन् । तेस्तैमा एउटी तरुणी आइमाई निर्मलको घर सौदै तलामा उक्ली । अचानक एउटी नौली आइमाईलाई देखेर उत्सुकतापूर्वक शोभाले सोधीन् “कहाँबाट आएकी नानी ?”

“नयाँसङ्क माष्टर बाजेको घरबाट ।”

नयाँसङ्क माष्टर बाजेको नाम सुन्ने वित्तिकै शोभा भक्तसङ्ग भइन्, उनका हृदयमा अनेकप्रकारका अमङ्गलसूचक भावनाहरू उठ्न लागे । सशङ्कीत भएर सोधीन्—“माष्टर बाजेलाई सन्धै छु ?”

आगन्तुक आइमाईले गहभरी आँसु पारेर भनी—“साह्रै विरामी हुनु हुन्छ, बज्यै । डाक्टर, वैद्य रुले पनि ‘खोइ तर लाग्न गाह्रो भो’ भन्न लागे । ‘म मर्न लागे, भाउजूलाई बोलाएर ल्याइदे’ भनेकोले लिन आएकी, बजे । ‘नली न आउनु’ भन्नु भएको छ । आजकल खालि “भाउजू भाउजू भनेर रोई रहनु हुन्छ ।”

शोभाका आँखाबाट आँसुका थोपाहरू झर्न लागे । आँचलका छेउले आँसु पुछ्दै रुन्धे स्वरले भनीन्—“यस्तो हुने रहेछ र आज सात आठ दिनदेखि तारेतार छाती चर्की रहन्छ ।” यति भनेर घरमा गर्नु पर्ने कामकुराहरू बसुघालाई अह्वाउन सिकाउन लागीन् ।

(५)

दश बजेतिर शोभा रामुका घरमा पुगेर उनको कोठामा पसीन् । त्यसवेला रामुलाई निद्रा परेको रहेछ । रामुका कोठाको छुट्टिको देखेर शोभा दुःखी भइन् । कोपरा न माफेर कालो भइराखेको, फिकदानीमा भींगा भन्कि राखेका, ठाउँ ठाउँमा कसेर थुप्रिरेको, मँलो लुगाहरू यताउती छरिइ राखेका, छाप र

किताबहरू जथाभाविस्संग मिल्कि रहेका । दरीमा पनि ठाउँठाउँमा मसी पोखिएर टाटा परेको । खाटमा मैलो तन्ना ओछुथाइ राखेको, राम्रु पनि मैलो भोटो-सुरवाल लाएर मैलो दोलाइँ ओढेर सुतिरहेका, दुब्लाएर हात, गोडा सिन्का जस्ता भएका, शरीर रक्तहीन । केश रूखो, अनुहार फुङ्ग उडेको, दाही, जुँगा र हात गोडाका नङ लामो, लामो भइ राखेको, कोठामा कुनै मानिस कोही पनि नबसेका, पल्लो कोठामा सानु छोरो रोइ रहेको । घरको परिस्थिति यस्तो विभत्स देखेर शोभाको कोमल हृदय एकदम विचलित भयो ।

पल्लो कोठामा गएर शोभाले छोरोलाई बोकेर ल्याइन् र कोठामा छरिई-रहेका मालतालहरू स्याहारन लागीन् । मैला लुगाहरू सबै एक एक गरेर जम्मा पारेर बाँधिन्, किताब छापाहरू पनि समेटेर टेबिलमा खात लगाएर राखिन् । कोपरा लगेर कोठा बाहिर बरगडाको कुनामा राखिदिइन् र छोरालाई कालमा लिएर रामुका विछुवाउना अगाडि चकटीमा बसिन् । एकछिन पछि राम्रु बिउँके र आफ्ना अगाडि जननी जस्ती भाउजूलाई देखे । उनीलाई देखासाथ रुञ्चे मुख लाएर आफ्नू कपाल घिसाउँदै भाउजूका गोडामा पुन्नाएर छानीमा भकानु पारी पारीकन रूँदै क्षीण स्वरले भने—“भाउजू, म मर्न लागें, मेरा हरि र बसुधा कहाँ छन् ?”

शोभाले रूँदै रामुको कपाल तक्रियामाथि राखेर उनको घाँटी र निधार छामिन् । भुङ्गो जस्तो जरो रहेछ । अनि शोभाले रामुको कपाल सुमसुम्याउँदै रुञ्चे स्वरले भनिन्—“नरोउ बा, म आइ पुगें । अब तिम्रीलाई घिसेक हुन्छ ।”

एकछिन पछि मथलले कालो भएको घोती र जनै लाएको एक जना मानिसले एउटा मैलो गिलोसमा बाली लिएर आयो । बाली पनि कालो रहेछ । शोभाले मनमनले भनिन्—“बिरामीको पथ्य आधादिनमा तयार भएर आउँछ, उस्माथि यस्तो मैलो । लोग्नेको हालत यस्तो छ, स्वास्नी चाँही एकपटक पनि कोठामा पसेको देखिदैन । घरमा स्वास्नी अगतिली भएपछि लोग्नेको यस्तै दुर्दशा हुन्छ ।

शोभाले बालीं ल्याउने मानिसका मुख पट्टि हेरेर भनिन्—“बालीं के ताप्केमा पकाउने गरेको छु ?”

उसले अलि लाज माने जस्तो गरेर जवाफ दियो—“हजुर ।”

“दुलही बज्यै खोइ नी ?”

“आज साउने सँक्रान्ती भनेर विहानै माइत जानु मो ।”

+ + +

अब शोभाले रामुका शुश्रूषा आफ्ना हाथमा लिइन् । बाकसबाट कपडाहरू भिकेर रामुको लुगाहरू बदली दिईन् । विछुउनामा धोएका तन्ना खोलहरू फेरि दिइन् र धोबी बोलाएर मैला लुगाहरू धुन दिइन् । कोठामा दिनको दुइ पटक बटार कुँटार हुन लाग्यो, कोपरा, फिकदानीहरू रोज माफिन लाग्यो । विहान बेलुका दुवै टायम कोठामा धूप बालि दिन्थिन् । औषधि र पथ्यहरू टायम टायममा पर्न थाल्यो । दिनरात रामुका शिराननेर बसेर पंखा हप्की रहन्थिन् । आफ्नू दैनिक जीवनमा यत्रो परिवर्तन भएको देखेर रामुलाई आनन्द भइ रहेको थियो ।

भोलि पल्ट विहान डाक्टर आए । कोठाको रौनक बदलाएको र एकजना प्रौढ नारी रामुका शिराननेर बसीरहेको देखेर डाक्टरले आश्चर्य भएर सोधे—
‘यहाँ को हुनु हुन्छ ?’

रामुले गहमरी आँसु पारेर भने —‘आमा ।’

शोभाले गहमरी आँसु पारेर सारीको सप्को कपालतिर तानिन् ।

शोभाको अविश्राम शुश्रूषा पाएर रामु आरोग्य हुँदै गए । रामुको बालक छोरो दिनेश शोभालाई एकछिन छोड्दैन थ्यो ।

अब रामु राम्रो प्रकारले आरोग्य भए, कोठा र बार्दलीमा रहलन पनि लागे ।

एक दिन बेलुका बच्ची बाल्ने बेलामा थोडा कार आएर रामुको टोकाभा उभियो । त्यस बेला शोभा बुझ्गलमा रामुलाई चिया बनाइ रहेकी थिइन् । रामु चाँहि कोठामा बसेर शोभाको नुहाउने धोती पछ्यौरा, आफ्नू धोती रुमाल, थोडा तन्ना, थोडा तक्रिया, हालेर पोकी बाँध्न लागेका थिए । पोकी बाँध्न सके

पछि तलघाट रामु तारै तार शोभाल ई बोलाउन लागे । “छोटा छोरीको बाबु भइसक्दा पनि यो केटाको हतपते र जिही स्वभाव गएन ।” भनेर गुनगुनाउँदै एउटा प्लेटमा चियाको कप र थोटा प्लेटमा पाँच छः टुक्रा तारेको आलु र दुइथोटा चिक्कुट लिएर आइन् र टेबलमा राखी कुर्सो सोभयाउँदै भनिन्— “आज चिया तयार पन अलि अचेर मयो, बा, लौ खाउ ।”

रामु छोरालाई अर्को कुर्सोमा राखेर एकत्व भएर चिया खाइ रहेका थिए, कहिले काहीँ आलु हो एक दुई टुक्रा छोरालाई पनि दिन्थे । शोभा कुर्सो पछाडि उभिएर रामुको कपाल समसुम्याइ रहेकि थिइन् । आज रामु लुगा सुगा लाएर तयार भएको देखेर शोभाले भनिन्—“तिमि डुल्न जान आँट्यो क्यारे बाबु ! तिम्रो जीउमा तागत भरिएको छैन, ऐले डुल्न जान त हुँदैन, बा ।” रामु केही बोलेनन् ।

चिया खाइ सके पछि हातसात धोएर मुन्ध पुछी, छोरालाई उचाली शोभालाई समाउन दिँदै रामुले भने—“लौ भाउजू, अब घर जाउं; मोटर ल्याएको आधा घण्टा भइ सक्थो ।

शोभाले आश्चर्य भएर भनिन्—“कहाँ घर बाबु ?”

“आफ्ना घरमा, जहाँ तपाईं बस्नु हुन्छ, जहाँ दाजु हुनु हुन्छ, जहाँ हरि र बसुवा छन् मेरो घर त्यही हो । भाउजू, यहाँ त बिनीहरूले मलाई अकालमा माछन् ।”

शोभाले गहभरी आँसु पारेर भनिन्—“दाजुलाई एकपटक नभनीकन जाने !”

रामुले भने—“म के घर बोकेर लाग्छु र, भाउजू । तपाईंले दिएको एक गाँस खाएर एउटा कोठामा लडिरहन्छु । दाजुको स्वभाव मैले जानको छु । वहाँले आजसम्म मलाई कुन दिन के भन्नु भएको छ र आज सोध्ने ?”

यति भनेर रामु लुगा बाँधेर पोको भुगड्याएर हिंडे । शोभा पनि छोरो काली चेपेर पछि लागिन् । रामु र शोभा मोटरनेर पुगेपछि डाइभरले मोटरको

ढोका उघारि दियो । रामु र शोभा बसेपछि मोटर हिँड्यो । रामुकी दुलही चाँहि भयालमा बसेर फतफताई रहेकी थिइन् ।

केही बेरपछि मोटर निर्मलका ढोकामा पुगेर उभियो । रामु हातमा लुगाको पोको छुएर तलामा उक्लेर निर्मलका कोटाको ढोकामा पुगेर उभिए । खोपामा टुकीको धमिलो बत्ती बली रहेको रहेछ । निर्मल, हरि, बसुवाहरू मैला लुगा लाएर खाट मनिको खालि सुकुलमा बसेर फर्सीको मुन्टाको तर्कारी संग च्यूरा फाँक्न लागेका रहेछन् । निर्मल अत्यन्त दुब्ला, छुस्त दाही पालेका, हरि र बसुधा पनि ओइलाएका फूच जस्ता र एकदम श्री हीन ।

यो सबै दृश्य देखेर रामुको गहभरी आँसु भयो । हृदयमा कोलाहल मचिन लाग्यो । लुगाको पोको भैँ मा राखेर आँसुका धारा बगाउँदै मन मनले भने—
“शिव शिव, मैले आफ्नो परिवारको कति ठूलो अनर्थ गरें । परमेश्वर म कृतघ्न हूँ, मेरो जीवन लाई सहल धिक्कार छ ।

श्री केशवलाल कर्माचार्य

भुतुचा

भुतुचा भन्ने एउटी हामी कहाँ पनि छ । त्यस्तै तपाईं कहाँ जस्तै तर्कारी-सर्कारी किनिदिन आउँछे, पानी ल्याइदिन्छे, धान कुटिदिन्छे, घरमा चाहिएको कामकाज गरिदिन्छे । दाजु भाइ, दिदी बहिनी त्यसको कोही छैन, चाबु मरिसक्यो, आमामा एउटी छ--बूढी भइसकेकी । त्यसै छोरोको कमाइ खान्छे । हामीले पनि बढवा दिराखेका छौं--महिनाको पाँच रुपियाँ दिएका छौं । कहिलेकाहिँ भात-सात बाँकि रह्यो भने खान दिन्छौं । बासी-सासी रह्यो भने त्यसको आमालाई लागिदे भनेर दिन्छौं--खुसी भएर लिएर जान्छे । भोज-सोजको बेलामा आमामाचाहिँलाई पनि डाकेर एक दुइ छाक खाएर पठाउँछौं ।

त्यस्तै तपाईंले भन्नु भए जस्तै ठिटी रसिली छ । उमेर पनि त्यस्तै सोह्र सत्रको होला । दृष्ट-पुष्ट जीउ । रातो-पिरो गाला । त्यो एक दिन मात्रै तरकारी किनिदिन आइन भने पनि किन आइन होली भन्ने शंका हुन्थ्यो । त्यसउपर अनुराग भएर त्यसो भएको होइन--सत्य-सत्य होइन, तपाईंलाई बताउनु पनि केछर, हो भने हो भनहाल्छु नि ! तैपनि त्यो मोरी ठिटीलाई अगिस्तार बसालेर कुग गराइराख्नु साह्रै रमाइलो लाग्छ । कता कताको कुरा ल्याउँछे ! त्यसको कुरा सुन्दा सुन्दै मेरो मनमा आउँछ--यसलाई मनो एउटा किनिदिन पाए त कति खुसी होली ! त्यसले खस्रो फरिया लइराखेकी छ, सारी लाउन दिए कति सुहाउला ! रामोराम, तपाईं मारी हत्ते--त्यसमाथि मेरो कुनै खराब विचार उत्पन्न भएको छैन । तैपनि के सिंगाने लायो भने राम्रो हुन सक्नेलाई किन नराम्रो पारिराख्ने भन्ने मनमा आउँथ्यो । तर, किनि नै दिने साहस कहिल्यै गर्न सकेको थिएन ।

‘ए भुतुचा, तँ कोसित पोईल जान्छेम् ?’ भनेर एकदिन सोधि पनि हालें । बेइमान ठिटी लाज मान्नु त कता हो कता, भन्नु मुसुमुसु हाँसे भनि--‘ऐजेलाई

त पोइल-सोइल जाने मनमा पनि उप्जाएकी छैन; जानु पनि नपरोस् दाइ !' त्यसले मलाई 'दाइ' भनेरै बोलाउने गर्थी । एकछिनपछि फेरि भनी--'म पोइल गएँ भने मेरी आमालाई कसले हेरबिचार गर्छ ।'

'हामी छंदै छौं नि !'--मैले भने । तर, मेरो यस वाक्यले त्यसमाथि अलिकति पनि प्रभाव पारेन । मेरो यस वाक्यको महत्त्व कत्तिको छ, त्यो पोइल गइभने हामीले त्यसकी बुढी आमालाई हेरबिचार गर्छौं कि गर्दैनौं, सबै कुरा अन्दाज गरी त्यो एकबोटि मुसुक हाँसी, मुखलेचाँहि केही भनिन । त्यसको मनोभाव एकचोटि बुझ्न साह्रै इच्छा भएको हुनाले पनि हो, मैले फेरि देह्याएर सोधें--'अब त्यसो भए के त भुत्तुचा, त त्यसै बिहानै नगरीकन मरेर जान्छेम् त ?'

'त्यो त आफ्नो कर्मको फल हो । सकेसम्म कन अर्काको अधीनमा बस्न जाने ! ऐलेसम्मत कयै लक्का घक्का छैन । मेरो हात खुट्टा बलियो भएसम्म तपाईंहरू जस्ता एक दुइ जना साहुहरूलाई रिक्काइराख्न सकिहाल्छु क्यार !--जहाँ गए पनि--बसे पनि यही एउटा पेसकै नोकर हुँ । भए दुइ छाक खाउँला, नभए भटमास एक पैसाको खाएर सत्तुला ।'

'संतोषम् परमम् सुखम्--'को पनि हृद हुन्छ । भुत्तुचाको संतोषले मेरो मनलाई संतोष पार्न सकेन । त्यस्तो संतोषको विरुद्ध मनमा आगो दन्क्यो । तैभनि त्यसको संतोष अथवा असंतोषको निर्णय गरेरै हेर्ने विचार गरेर भने--'यो कुरा एउटा त भन्, तँ पोइल जानु पन्थो भने धनीसित जान्छेम् कि, तँ जस्तै गरीवसित ?'

प्रत्यक्षरूपबाट नभनी मुसुमुसु हाँसदै भनी--'बनीहरूको हृदय हुँदैन, तिनीहरू दया माया गर्न जान्दैनन् । मैले धेरै धनीहरू देखेकी छु ।'

म भयाल-बाहिर हेर्न लागेको--त्यसको यो कुरा सुन्नासाथ भसङ्ग भएको जस्तो भएँ । त्यसको अनुहार हेर्ने--अनुहार हेर्दा त मलाई व्यग हानेको जस्तो भाव त्यसमा देखिन--त्यस्तै मुसुमुसु हाँसिदैकी छ ।

त्यसको कुराको प्रतिवाद गर्ने हिम्मत ममा भएन । त्यस उपरको हाम्रो व्यवहार सबै एक एक याद हुँदै आयो ।--महिनाको पाँच रुपियाँ ! बासी बाँकि-

रहेको बखतमा एक दुइ छाक खाएर पठाउने ! तरकारी किन्न पठाउँदा—नाफा लिई कि भनी एक एक पैसाको हिसाब बुझी लिइ रहने । पानी बसाने लाउने, जूठो माभन् लाउने, धान कुट्न लाउने, लुगा धुन लाउने ! छोरी, बुहारी डाक्न, पुन्याउन पठाउने । त्यसका बदलामा त्यसलाई दिने—महिनाको सुखा पाँच रुपियाँ ! बासी-सासी, श्रमिलो-कुहेको, आफूले खाँदा पेट दुखला भनी डराई, त्यसले भए कति मीठोसित खाँद हो भनी दिएर पठाउने । त्यो दिँदा पनि कृतज्ञता प्रकट गरीन भने रीस उठ्ने !—इत्यादि कुरा एक-एक गरी याद भएर आएको हुनाले जवाफ दिने साहस ममा न भएको हो ।

‘अबेर भो, आमा कराइ रहनु भाको होला’—भन्दै त्यस्तै मुसुमुसु हाँसे उठी, जाउँ है भन्दै गइ पनि हाली ! ‘विचरी !’—मेरो मुखबाट अनायासै निस्क्यो ।

मनमा कुराको खूब इन्द्र भै रह्यो । अरुहरूको विवसताबाट मानिसहरूले कति फायदा उठाइरहेका छन्—सबै संभन्ना भएर आयो । समाजको मुख्य अंग भुतुचा जस्ताहरूको हामा जस्ता धनी भनाउँदाहरू कति शोषण गरिरहेका छन् । यो त साह्रै अन्याय हो भन्ने मनमा आयो । मार्क्सको एक एक सिद्धान्त संभन्ना भएर आयो । फ्रायड अगित्तर बस्न आयो । मार्क्स र फ्रायडको विचमा भुतुचालाई राखेर खूब विचार गरें ।—दोषी त सरासर आफैं देखिन आइपुगें ।

भोलिपल्ट बिहान भुतुचाको घरमा पुगें । भुतुचाकी आमा बिरामी रहिल्ल । कुराबाट थाहापाएँ—जरो आएको चार दिन भैसकेको रहेछ । त्यसै निको भएर जान्छ भनी खालि तातो पानी मात्रै खाइरहेकी—भन् बढेर आएँछ । भुतुचाकी आमाले पर्देन भने पनि बाहिर गएर बैद्य बोलाएर ल्याएर देखाएँ । खच जम्मै आफैले बेहारें बैद्यलाई दिन्दै लगेर देखाउन लगें । सत-आठ दिनपछि जरो हट्यो—राम्रै निको भयो । मासु, घिउ, दूध इत्यादि आफैले किनेर लगेर खाएँ । बूढी दुइ-चार दिनैमा रातो-पिरो, हृष्ट-पुष्ट भएर आई । भुतुचालाई एकजोर सफा लुगा पनि किनिदिएँ । लुगालाउँदा भुतुचालाई कस्तो सुशयो । हाम्रा घरका आइमाईहरू भन्दा पनि राम्रो देखिई । अब म बराबर भुतुचाहरूकहाँ जान लागें । अड्काउ-गड्काउ हुँदा दुइचार करिबले महुँत गनि दिन थालें । किन

सुन्दामुन्दै हास्तु भो ! तपाईंले अरुथोकै मनमा राख्नु भो नि ! सतोसत, मैले कुनै पाप चिताएर यो माया गरेको हैन--दया गरेको हुँ, तिनीहरूको त्यो अवस्था देखेर सहानुभूतिसम्म गरेको हुँ । माया गर्नु के पाप हो !

यसको एक महिना जतिपछि--एउटा हितैषी साथीले मलाई एकान्तमा बोलाएर भन्यो--'के काम गरेको तैले ! भोलि-पर्सि पेट-सेट बोकि भने बेइज्जनी हुन्छ, छोडिदे ।'

कुरा सुन्नु मात्रमा नै म इनारमा खसेको जस्तो भएँ । मैले हैन भनेर लाख-लाख किरिया हाल्दा पनि पत्याएन र भन्यो--'तैले भनेर हुन्छ ! बाहिर सबै यही कुरा गर्छन्, तैले भुत्तुचालाई राखिछोडेको छस् रे !'

मन खल्लो पारेर घर फर्केँ । भुत्तुचापानि लिन आइरहेकी रहिछ । त्यस्तो हँसीलो अनुहार--म देखना साथ सुँक-सुँक रोई । सोधे पछि भनी--'दाइ, भोलिदेखिन् तपाईं हामी कहाँ नआउनुहोस्, म पनि अब यहाँ काम गर्न आउँदिन ।'

अब मैले बुझे--त्यसलाई पनि त्यही कुरा सुनाएछन् । साह्रै नै रीस उठ्यो, दराजमा भएको मार्क्स र फ्रायड दुइटै किताब निकालेर च्यातपूत पारेर फर्को कि-दिएँ । बाजारमा गएर 'भागो नर्ही बदलो-समाजको' भन्ने एउटा किताब किनेर ल्याएँ ।

श्री बाबुराम आचार्य

पृथ्वीनारायण शाहका जीवनीको पूर्वार्द्ध

किरात जातिका एक शाखाले आफ्ना संस्कृतिका आधारमा नेपाल उपत्यका आसपासमा सीमित भएको एक राज्य स्थापना गरेको र लिच्छवीहरूले भौगोलिक एकताको आधारमा त्यस राज्यलाई विस्तृत गराएका थिए। निर्बल वैस राजाहरूका समयमा पूर्व र दक्षिण पट्टिका सीमाना खुमचिए। पहिला मल्ल राजवंशका समयमा राजधानीसम्म भएका शत्रुहरूका आक्रमणहरूले र राजवंशका गृह-कलहले राज्य जर्जर भई यस राजवंशका साथ राज्य पनि टुक्रियो। भौगोलिक एकताका शक्तिलाई शत्रुका शैत्यवलले र गृह-कलहले तोडि दिँदा राज्य टुटेर केन्द्र-स्थलमा नै तीन टुक्रा भई लथालिङ्ग भयो। केन्द्रस्थलमा बनेका काठमाँडौं, ललितपुर र भक्तपुरका-रियासतले नेपालको संस्कृतिलाई बचाए तापनि टाढासम्म यिनको पहुँच पुग्न सकेन। यसरी नेपाल राज्य टुक्रँदा पश्चिमबाट मगरातमा घुसेका खसहरू पूर्वपट्टि किरातसम्म फैलिए। यिनीहरू नेपाल राज्यका टुक्रा बढाउनामा विशेष कागण हुन आए तापनि सखीका लेकदेखि सिंगलीलासम्म परवतिया बोली फैलाएर राष्ट्रिय भावनालाई जगाउन लागेका थिए। मध्य युगसम्म कायम हुन नसकेका भाषाको एकतालाई वर्तमान युगका आरम्भमा खसहरूले कायम गर्नु अपूर्व घटना थियो। एकातिर नयाँ नयाँ रियासत बनाई राष्ट्रलाई टुक्र्याउनमा कैँचीको काम गरिरहे तापनि अर्कातिर टुक्रिएका राष्ट्रलाई भाषाद्वारा जोड्नता सियोको काम दिई यी खसहरूले खस

र किरात जातिहरूको सामाजिक सहयोगको भावना ल्याइरहेका थिए ।

भारतमा मुगल राज्य स्थापना नहुँदै खडा हुन लागेका नेपालका रियासतहरू अरुवरका राज्यका आरम्भ सम्म पुग-न-पुग तीस जति भएका थिए । तिनका शासनको आरम्भमा ई० सं० १५५९ मा गणेश पाण्डे आदि भारदारको सहायता पाई द्रव्यशाहले काठमाडौँ रियासतका पश्चिमी सीमानापट्टि गोरखा रियासतको जग बसाले । यिनका नाति रामशाहले शुक्रनीति आदि राजनीति शास्त्रको अध्ययन गरी आफूजि ई कानूनको नियन्त्रणमा राखेर आफ्ना रियासतमा रहेका ब्राह्मण, ठकुरी, क्षत्री, मगर र गुरुंग आदिलाई नागरिक अधिकार दिए । यसरी वैध शासन कायम गर्दा यो साठी हजारको आवादीको रियासत सानो भए तापनि अरु निरकुल शासन भएका रियासतहरू भन्दा बलवान भयो । पश्चिमपट्टि रहेका लमजुङ र तनहुँ रियासतका राजाहरूले यसलाई निर्मूठ गर्न भगोरथ प्रयत्न गरे तापनि सकेनन् ।

यो पहाडो रियासतहरूका उपर औरंगजेबको कुदृष्टि परेको थियो तापनि उनी धेरै साल दक्षिणमा रहेकाले यी रियासत बचेका थिए । बादशाह दक्षिणमा रहे तापनि उनका अमलाहरूले मौका ताक्न छोडेका थिएनन् । तिनका अन्तिम सालमा दरभंगा र पुर्नियामा रहेका मुगल हाकिमहरूले षडयंत्रद्वारा मकवानपुर र विजयपुरका सेन राजाहरूलाई पक्राि दिल्नो पठाएर मुसलमान गराई पर्सदेखि मोरंगसम्मका तराईमा अधिकार जमाए । यस घटनाले काठमाडौँ अदि तीन रियासतका मल्लराजाहरूको मात्र होइन गोरखा र त्यसदेखि पश्चिमपट्टि रहेका लमजुङ आदिका राजाहरूको पनि होश उड्यो । यस अवस्थामा गोरखाका राजा पृथ्वीपतिशाहले आफ्ना एक छोराका साथ आफ्ना र लमजुङ, काठमाडौँ, ललितपुर र भक्तपुरका सैनिक समेत मकवानी राजाका मदतलाई तराईमा पठाए । यस समयमा औरंगजेब मरिषकेका

र उनका छोराहरूमा लड्डु हुँको चारी भैरहेका हुनाले मुगलहरू हतास भई ताराईवाट हटे । यस कारणले बिना प्रयासले मित्र-सैन्यले मकवाना राजाका छोराहरूलाई मकवानपुर र विजयपुरका राजा बनाई फर्क्यो । मुगल साम्राज्य विर्न लागेको र यस सैनिक जमघटमा गोरखालीले अरु सैनिकमा अनशासन नरहेको देखेको पृथ्वीपति शाहले सैन्यबलद्वारा काठमाडौं आदि रियासतलाई जितेर एक बलियो राज्य स्थापना गर्ने योग्यता गोरखालीमा देखे । तर आफू वृद्ध भइसकेको हुनाले उत्तराधिकारी नाति नरभूपाल शाहलाई यस कुराको शिक्षा दिएर गए ।

नरभूपाल शाहकी माहिली रानी कौशल्यावतिका गर्भवाट ई० सं० १७२२ का दिसेम्बर तदनुसार वि० सं० १७७९ का पौष ७ गतेका दिन पृथ्वीनारायण पैदा भए । यसै साल काठमाडौंमा जगज्जय मल्ल, ललितपुरमा योगप्रकाश मल्ल र भक्तपुरमा रणजित मल्ल राजा भएका थिए । तीन वर्षपछि यी तीन राजाहरू आपसमा लडे । यस गृह युद्धमा सहायक भएर गोरखा, तनहुँ र मकवानपुरका सैनिक पनि चुसे । लाडुँ चलि रहेकै बेलामा योगप्रकाश मरी ललितपुरमा विष्णुमल्ल राजा भएर जगज्जय मल्लसँग मिल्ने । पुन-न-पुग सात वर्षसम्म लडिभिडी यी तीन राजा थाकेर सुलह गरे । यस लडाईंमा ललितपुरका रियासतका बाहिरी भागमा रहेका लामिडाँडा प्रदेशमा गोरखाली काजी जयन्त राणाले र तनहुँका सैनिकले अधिकार गरेका थिए । यस प्रदेशको एक छेउ तनहुँमा जोरिन्थ्यो तापनि ज्यादा भाग गोरखाको साँधमा थियो । तैपनि तनहुँका राजगुरु गौरेश्वर पण्डित र जगज्जय मल्ल मिली यो प्रदेश तनहुँमा मिलाए । नरभूपाल शाह भोक्किएर जयन्त रानालाई जगज्जय मल्लका राज्यमा मिल्नेको नुवाँगेट प्रदेशमा आक्रमण गर्न पठाउँदा त्यहाँका हाकिम काशीराम थापाले हटाइ दिए । अयोग्यताको दाष लागी जयन्त

राना खोसिए । यिनैताक जगज्जय मल्ल परलोक भई तिनका छोरा जयप्रकाश मल्ल काठमाडौंका राजा भए । यिनीसँग विरोध गरी काशीराम थापा भाग्दा यिनले जयन्त रानालाई नुवाकोटको हाकिम बनाई गोरखालीको जोड नपुग्ने गराए । यस असफलताबाट नर भूपालशाह विक्षिप्त पनि भए ।

पृथ्वीनारायण शाहले बालककालमा यी घटना देखि रहेका थिए । नरभूपाल शाह विक्षिप्त हुँदा यिनको उमेर सोह्र वर्षको थियो । यिनका भारदारहरूले यिनलाई राजा गराउन खोज्दा नभानी नरभूपाल शाहकी जेठी रानी चन्द्रप्रभावतीलाई चौतारा गराई राजकाजमा सहयोग दिन लागे । पहिले लमजुंग गई त्यहाँका राजा रिपुमर्दन शाहसँग सन्धी गरी पछिबाट भक्तपुरमा आएर रणजित मल्लसँग मित्र सम्बन्ध जोडे । फर्कदा काठमाडौंका राजा जयप्रकाश मल्लसँग मित्रारी लगाए । ई० सं० १७४२ मा नरभूपाल शाह परलोक भएपछि पृथ्वीनारायण शाहले गोरखाको राजसिंहासन पर प्रजा-पञ्चका सम्मति अनुसार कालुपाँडेलाई मुख्य मन्त्री बनाए । काठमाडौं आदि रियासतका राजाहरूलाई जितेर एक राज्य स्थापना गरी पूर्व-पश्चिमका रियासतहरूलाई समेत मिलाएर राज्य बढाउन दृढ सकल्प गरे । यी बढा दूरदर्शी हुनाले पश्चिमका लमजुंग, तनहुँ आदि चौथीसी रियासतका राजाहरूलाई राजी नगराई पूर्वतिर बढ्नु खतराको काम देखेर उनीहरूसँग सल्लाह मागे । काठमाडौं रियासतको उत्तर सीमाना भोटसँग जोडिएको र भोट र काठमाडौंको बलिया मित्रभाव हुनाले पृथ्वीनारायण शाहको उद्योग सफल नहुने देखेर सबैले लमजुंगे राजालाई अघि सारेर मंजुरी दिए । पृथ्वीनारायण शाहले मुख्य मुख्य रियासतहरूमा आफ्ना दूत राखेर निर्धक भई युद्धको सामान जोडेर ई० सं० १७४४ का वर्षाद पछि जग विहाउने वहाना गरी सैनिकलाई खेतालाका भेषमा ल्याए । जयन्त राना नभएको मौका पारेर नुवाकोटका मुख्य गढीमा आक्रमण गरी त्यहाँ अधिकार गरे ।

थोरै दिनपछि बेलकोटका लड़ाईमा जयन्त रानालाई पक्रौ मारिदिए । यस लड़ाईमा पृथ्वीनारायणका साथ उनका सबै भाइ र भारादार समेत सामेल थिए । बाह्र वर्षका भाइ दलमर्दन शाह पनि छुटेका थिएनन् । जयप्रकाश मल्लले एक वर्षसम्म चूप लाग्दा त्रिशुलीदेखि पाटीभञ्ज्याङ्ग सम्मका नुवाँकोट प्रदेशमा गोरखालीको शासन बलियो भयो ।

नुवाँकोट उकासलाई पुरानो वैरभाव भुलेर जयप्रकाश मल्लले काशीराम थापालाई डाकी सैन्यकासाथ १७४६ मा नुवाँकोटतिर रवाना गरे । तर लड़ाईमा हारेर भक्तपुर रियासतमा परेका आफ्ना घरमा गइ बसे । जयप्रकाश मल्लले बोलाउँदा सातजना अफिसरकासाथ काठमाण्डौंमा आए । तर भेट हुने वित्तिकै जयप्रकाश मल्लले यी आठै जनालाई र काठमाण्डौंमा रहेका दाटि र भिखवा नामक दुइ मंत्रीलाई समेत एकै दिन कटाइ दिए । भिखवाका भाइ तौडि भागेर ललितपुरमा राजा भइरहेका जयप्रकाशका भाइ राज्यप्रकाशका शरणमा गए । काशीरामका भाइ पशुराम थापा भक्तपुरका एक सेनापति थिए । यिनले दाज्युका हत्याको बदला लिनलाई उपाय खोजे । पाटीभञ्ज्याङ्गदेखि पूर्वपट्टिको अचेलको सिन्धुपाल्चोक प्रदेश र दोलखा प्रदेशको ज्यादा भाग काठमाण्डौंका राजाको शासनमा थिए । पशुराम थापाले त्यहाँका परवतियाहरूलाई काशीराम आदिका निष्ठुर हत्याको कहानी सुनाएर जयप्रकाशका विरोधी बनाए । यस अवसरमा पृथ्वीनारायण शाहले पशुराम थापालाई हात लिई रणजित मल्लसँग मिली उपत्यकाभित्र पसेर काठमाण्डौंका दुइ मौजा दखल गर्ने अठोट गरी भक्तपुरमा आए । शिवराम बस्न्यातका साथमा आएका गोरखाली सैनिकले उजाड़ भएका चाँगु मौजा दखल गरी साँखुतिर लागे । यो खतराको मौका देखेर तौडिले ललितपुरका सैनिक ल्याई जयप्रकाश मल्ललाई पदच्युत गरेर उनका बालक छोरालाई राजा थापेर पशुराम थापासँग पनि गोरखालीसँग नमिल्ने

अनुरोध गरे। जयप्रकाश मल्लको पदच्युत भएपछि पशुराम थापाको रिस ठण्डा भयो र गोरखालीसँग छुट्टिए। शिवरामसिंह हटेर उकालो लागी भञ्ज्याङ्गमा बास गरेका रातमा तौडिले छापा मारी गोरखाली सैन्यको तहस-नहस पारे। पृथ्वीनारायण शाहले पनि फर्केर नुवाँकोटमा गई दम लिए। यस हारपछि एघार वर्षसम्म उपत्यकाभित्र घुस्ने विचारसम्म पनि गर्न सकेनन्। केही महिना पछि जयप्रकाश मल्लले नै आफ्ना बाहुबलले राज्य-सिंहासन फिर्ता लिएर अनेक व्यक्तिको हत्या गरे। तौडिले आत्म-हत्या गरी यो संसारलाई छोडे।

जयप्रकाश मल्ल फेरि राजा भए पछि पशुराम थापाले सिन्धुपाल्चोक प्रदेशमा र दोलखा प्रदेशका काठमाण्डौं पट्टि रहेका भागमा अधिकार गरी भक्तपुरमा मिलाए। यता गोरखालीले नुवाँकोट दखल गरेको देखी तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनले ललितपुरका बाहिरी भागमा वचेका चितलांग फरपिंग आदि मौजामा अधिकार गर्दा पृथ्वीनारायण शाह मध्यस्थ भई ललितपुरका राजाबाट धन दिलाएर तनहुँका सेनापतिलाई फर्काए। यस समयमा तनहुँका भारदारमा भ्रष्टाचार चलेको थियो। यस कारणले पृथ्वीनारायण शाहले त्रिविक्रम सेनलाई सल्लाह गर्ने बहानाले सांमानामा डाकेर पक्री कैद गरे। तनहुँका भारदारले राजाको उद्धार गर्न नसक्दा पृथ्वीनारायण शाहले तिनलाई रिहाई दिएर लामिडाँडा लिए। केही वर्षपछि भक्तपुरमा मिलेका सिन्धुपाल्चोक प्रदेशमा र दोलखा प्रदेशमा समेत विना लडाइँले अधिकार जमाए। नपत्याउँदा नपत्याउँदै गोरखालीले यसरी विजय पताका फैलाएको देखेर लमजुङ्ग, परवत आदि चौबीसी राजाहरूले ई० सं० १७५५ मा गोरखामा आक्रमण गरे। यिनलाई पनि गोरखालीले हटाइ दिए।

गोरखालीको यस सफलताको कारण सुशासन थियो। जितिएका प्रदेशका रैतिलाई पनि गोरखालीले समान अधिकार दिन्थे। काशी-राम थापाको हत्या पछि परवतिया बोल्ने जनताले जयप्रकाश मल्लका

सैनिकमा भर्ना हुन इन्कार गरेका हुनाले ती राजाले काँगडाबाट भाडामा आएका नगरकोटी सैनिक भर्ना गरेर नेपाल उपत्याकालाई बचाउने कोशिश गरेका थिए। पृथ्वीनारायण शाहले पहिला पटक उपत्याकाभिन्न पाएको चोट भुली ई० सं० १७५७ का जुन महिनामा उपत्याका भित्रका किर्तीपुर नामक मौजामा आक्रमण गर्नलाई तयारी सैन्य ल्याए। यो मौजा ललितपुर रियासतमा भए तापनि बचाउनका निमित्त काठमाडौं र भक्तपुरका सैन्य समेत आई गोरखाली सैन्यको तहस-नहस पारे। कालु पाँडे समेत खेत रहँदा बडा मुश्किलले पृथ्वी-नारायण शाह उम्केर नुवाँकोट पुगे। यो लडाइँ सकिएको चार वर्षपछि दोस्रो आक्रमण गरे। यस समयमा काठमाडौं र ललितपुरबाट सहायता नआए तापनि किर्तीपुरका प्रजाले बडो धैर्यका साथ गोरखालीलाई हटाइ दिए।

ई० सं० १७६१ तिर पृथ्वीनारायण शाहका सशुरा मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेन परलोक भई उनका छोरा दिग्बन्धन सेन राजा भए। यिनिसँग पृथ्वीनारायण शाहको वैरभाव चलि आएको हुनाले अर्का साल आफ्ना भाइ र अरु योग्य सेनापतिहरू पठाई त्यहाँ आक्रमण गरे। दिग्बन्धन सेनलाई पक्रो नजरबंद गरी त्यो रियासत आफ्नै शासनमा राख्दा जयप्रकाश मल्ल आदिका शीरपेच हल्लिए। तर दिग्बन्धन सेनका दिवान उम्केर बंगाल-बिहारका नवाफ कासिम अलिसँग सैनिक सहायता मागेर मकवानपुरमा ल्याए। कासिमका प्रसिद्ध यूरोपिय सेनापति ग्रेगरी फुर्तिसँग आएका थिए। धेरै गोर्खाली सैनिकले छापा मारी सत्रसए जतिलाई खलंगैमा खतम गराए। बाँकी सैन्यका साथ ग्रेगरी भागेर मालिकलाई हरुवा मुख देखाए। दुइ तोप केही बंदुक र केही गोलीगठ्ठा समेत हात पारेका हुनाले पृथ्वीनारायण शाहले यूरोपिय सैन्यका ढाँचामा दुइ कम्पनी सैनिक खडा गरे। अगाडिका जति

लडाई भएका थिए ती सबै घरेलू थिए । तर प्रेगरी सँगको लडाईँ परचक्रिसँगको हुनाले साच्चिकै लडाईँ थियो । यदि बंगाल बिहारमा अंग्रेज बलवान नभएको भए यस जितको असर उहाँ पनि पुग्दथ्यो । उपत्यकाभित्र तीनपटक हार भएको हुनाले मकवानपुरको दखल बलियो भए पछि पृथ्वीनारायण शाहले घेरो दिएर नेपाल उपत्यकामा नाकाबन्दी गरी बाहिरबाट कुनै वस्तु पनि पस्न नदिने गराए । तीन वर्ष सम्म नाकाबन्दी रहँदा उपत्यका भित्र नून र कपडाको कष्ट दिन-पर-दिन बढ्दै गयो । कीर्तिपुरका पहिला लडाईँ पछि ललितपुरका तत्कालीन राजा विश्वजित मल्ल मारिँदा पहिले जयप्रकाश मल्ल र बीचमा रणजित मल्ल फेरि पछिबाट जयप्रकाश मल्लनै राजा बनेका थिए । तर यिनले ललितपुरका मन्त्रीहरूलाई भुक्त्याएर काठमाडौँमा डाकी एक जनालाई आत्महत्या गर्न बाध्य गराए, दुइ जनालाई कटाए र पाँच जनालाई चोली फेरिया भिराई सहरबाट निकाले । यो हुर्मत पाए पछि ललितपुरका मुख्य मन्त्री चौतारा धनवन्तले पृथ्वीनारायण शाहलाई ललितपुरका राजा बनाउन डाके । नाकाबन्दी छुट्ने आशाले अरू मन्त्री पनि राजी थिए । तर पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो सट्टा दलमर्दन शाहलाई पठाए, तर नाकाबन्दी छोडेनन् । यस कारणले सोह्र महिना राजा नामधारी कैदी बनेर बडो मुश्किल सँग दलमर्दन शाह उम्की पृथ्वीनारायण शाहसँग मिले ।

यहाँ पछि आफ्ना शक्तिले घेरा उठाउन नसकिने देखेर जयप्रकाश मल्लले रणजित मल्ललाई र ललितपुरका मन्त्रीहरूलाई समेत गुहेश्वरी भित्र भेला गरी बंगाल-बिहारमा अधिकार जमाई रहेका अंग्रेजहरूलाई गोरखालीका विरुद्ध बोलाउने निधो गरेर यो कुरा गुप्त राखे । यसै बिचमा पृथ्वीनारायण शाहले कीर्तिपुरमा घेरा दिन तेस्रा पटक सैनिक पठाए । ग्रामवासीहरूले गोपुर बन्द गरी चूपचाप रहे । गोरखालीले पनि आक्रमण गर्न नसकी घेरा मात्र दिए । यसै अवस्थामा लमजुङ्गे

राजाले आक्रमण गर्दा घेरा उठाएर सैनिक उहाँ पुगे । यता जयप्रकाश मल्लको पत्र लिएर उनका गुप्त दूतहरू बेतियामा रहेका अंग्रेज छेउ पुगे । गोरखाली सैनिकले लमजुङ्गेलाई हटाएपछि फेरि कीर्तिपुरमा घेरा दिए । जयप्रकाश मल्लको पत्र बेतियाबाट पटनाका हाकिम छेउ र उताबाट कलकत्ता गभर्नर छेउ पुग्यो । भोटबाट नेपाली व्यापारीद्वारा आएका मालबाट अंग्रेजी कम्पनीलाई प्रशस्त नाफा भइरहेको थियो । यो व्यापार आपना हात पार्न र नेपालमा राजनीतिक अधिकार फैलाउनलाई समेत असल मौका देखेर अंग्रेजहरूले गोरखालीका उपर आक्रमण गर्न मेजर किनलकलाई खटाएर एक धम्कीको पत्र पृथ्वीनारायण शाहलाई पनि पठाए । उनले यसलाई बन्दरघुर्की सम्भेर टार्ने जवाफ दिई घेरा कायम राखे । केही महिनापछि कीर्तिपुरका बासिन्दाले आत्मसमर्पण गर्दा ललितपुरका मन्त्रीहरूले भाकामाथि भाका माग्दै थिए । सांभकै सिंधुलीमा किनलक आएको खबर सुनी यो घेरा उठाएर पृथ्वीनारायण शाहले अंग्रेजी सैन्यलाई रोक्न तत्पर भए ।

किनलकले पहिले सिंधुलीपट्टिबाट नेपालमा घुस्ने उमेद गरी ३० सं० १७६७ मा आफ्नो सैन्य सिंधुलीगढीका फेदीमा ल्याए । तर गढीमा रहेका गोरखाली सैनिकले रोकेको हुनाले किल्ला फोर्न ल्याएको बड़ा तोप गुमाएर पश्चिम लागी हरिपुरको बाटो पके । तर वर्षादको समय हुनाले बागमती तर्न नसकी पुल बनाउने उद्योग गर्दा औंलाले अधिकांश सैनिक भक्रान्त भए । यसै अवस्थामा गोरखाली सैनिक पुग्दा अंग्रेजहरू फर्कन लागि सकेका थिए । तैपनि गोरखाली सैनिकले पछाडिबाट आक्रमण गरी अंग्रेजका बन्दूक र गोली गट्टा समेत लुट्ने मौका पाए । किनलकले चुरे पार गरी रौतहटमा अड्डा जमाएर पाहाड-भिन्न परने उमेद छोडे । अंग्रेजको हार नेपालीका निमित्त अत्यन्त महत्वपूर्ण थियो । यदि अंग्रेजले जितेको भए नेपालको स्वतन्त्रता बचन

असम्भव थियो । किनलकका हारको खबर काठमाडौंमा आए पछि जयप्रकाश मल्ल र ललितपुरका मन्त्रीहरू हतास भए ।

अंग्रेजहरूले बंगालका नवाफहरूका गृहकलहमा पनि एक एक गरी तीनजना नवाफहरूलाई निकालेर तिनीहरूको सर्वस्व लुटी राज्यमा समेत अधिकार जमाएको घटना जयप्रकाश मल्लले आफ्नै कानले सुनि रहेका थिए । यति मात्र होइन, अंग्रेजहरूले बंगाल-बिहारको शिल्प-कलाको र व्यापारको समेत सत्यानास गरेको पनि देखि रहेका थिए । तैपनि गोरखालीको नाश गराउनका निमित्त आफ्नो र आफ्नो देशको समेत विचार नराख्नु निरंकुश शासकहरूमा रहने कायरपना थियो । अंग्रेजका आक्रमणपछि नेपालका नेवार व्यापारी र शिल्पकारहरूले पनि जयप्रकाश मल्लको पक्ष छोडेर पृथ्वीनारायण शाहलाई आफ्ना रक्षक मात्र लागे । नाकाबन्दी गर्नुभन्दा पहिले पृथ्वीनारायण शाहले व्यापारमा केही धक्का दिएका थिएनन्, बरु उत्तेजना नै दिइ राखेका थिए । यसै कारणले शिल्पकार र व्यापारीहरूले मात्र होइन कि भारदारहरूले पनि चाहना गर्न थालेका हुन् ।

श्री बालचन्द्र शर्मा

समाज र साहित्य

आजको मानव-शास्त्री समाजको-विकास-क्रमलाई अप्रत्यासित वा आकस्मिक घटनाको असङ्गत समूहको रूपमा स्वीकार गर्दैन। समाजको कुनै पनि क्षेत्रमा देखापर्ने परिवर्तन—चाहे त्यो आर्थिक क्षेत्रमा होस्, चाहे राजनीतिक, धार्मिक वा अरु कुनै क्षेत्रमा, विशिष्ट नियम र क्रममा भएको देखिन्छ। सामाजिक जीवनको एक पक्षमा हुने कुनै पनि परिवर्तन जीवनको शेष प्रत्येक पक्षसित पूर्ण सापेक्षता राख्छ। यो नियम देश, जाति र व्यक्तिको बन्धन मान्दैन। व्यक्ति, जाति र देशविशेषमा देखापरेको चेतनाको नयाँ प्रकाशले सम्पूर्ण मानव-समाजलाई नै प्रभावित पार्न सक्छ, नत्र युग-पुरुष वा महात्माको तात्पर्य नै के? यसता युग-पुरुष पनि युग-प्रवाहदेखि उद्धिष्टिका हुन्नन्। निश्चयनै व्यक्ति समाजलाई प्रभावित पार्दछ, तैपनि त्यो प्रभाव जीवन-प्रवाहदेखि विमुख वा निरपेक्ष हुन सक्तैन। व्यक्ति र समष्टिको यसै सार्वभौमिक र अन्योन्याश्रित प्रवाह-क्रममा मानव-समुदाय वन-चरको आदिम अवस्थादेखि आजको युगसम्म आइपुग्यो, र पाँछ पनि यस विकास-क्रमको छेउ आँखाले नभेट्नुपर्ने छ।

माथि जुन विकासको उल्लेख भयो त्यसको ऐतिहासिकता बुझ्नु आवश्यक छ। यो कुरा मान्य भइसकेको छ कि जीवनको आरम्भमा मानव पनि त्यसै स्वतन्त्र थियो जसतो प्रकृतिमा आज पनि शेष जीवधारी देखिन्छन्। भौतिक आवश्यकताको ठेलाइमा परी उसले क्रमशः परिवार, दल, गोत्र, जातीयता र राष्ट्रीयतामा संगठित हुँदै जानु पर्‍यो, र

अन्ततोगत्वा आजका प्रवृत्ति मानवमात्रको एकत्वको दिशा औँल्याउँदै छन्। अत्याधुनिक दृष्टिमा समाज विज्ञानी मानवको अधिकार र कर्तव्यको आगामी युगमा पनि लगभग त्यसैै स्वाधीनता चाहन्छन् जसतो मानवताको अरुणोदयमा उसलाई प्राप्त थियो। यो सत्य हो कि यसता विचारक भविष्यको उक्त स्थितिमा मानवलाई त्यस अचेतन र बर्बर अवस्थामा भएको कल्पना गर्दैनन् जसतो ऊ जीवनको प्रथम अध्यायमा थियो। मानवको आगामी युगमा जुन पूर्ण स्वाधीनताको कल्पना गरिन्छ त्यसमा ऊ आफ्नो र आर्काको अधिकार र कर्तव्यप्रति पूर्ण जागरूक र सहानुभूति पूर्ण हुनेछ।

जनसमुदायको पछिल्लो इतिहासको प्रवाह-तलमा डुबुलिक मारेर आधुनिक मानव-शास्त्रीले जीवनको विकास-क्रममा दुइ प्रधान घरातल भेटेका छन्—प्रथमतः भौतिक आवश्यकता र पूर्तिकै पृष्ठभूमिमा यो विकास-धारा प्रवाहित देखिन्छ। वैयक्तिकश्रमले मात्र नपुगेर कुटुम्ब जोरिए; त्यसले नपुगेर गोत्रविधान भयो; अनि जातीयता, राष्ट्रीयता र अन्तर्राष्ट्रीयताका योजना भए वा हुँदै छन्। समाजको यस क्रमिक विकासमा यसरी भौतिक आवश्यकता, लाभ र त्यसको निमित्त श्रमनै निहित भएतापनि सगोलमा भेला हुन लागेको जनसमुदायको अगाडि यो प्रश्न पनि खडा भयो कि उसको पारस्परिक सम्बन्ध कसतो हुने, उसले आफ्नो विचारलाई अरुसम्भ कसरी पुन्याउने, उसले आफ्नो संरक्षण कसरी गर्न, अर्थात् सामाजिक एकत्वको निमित्त बाञ्छनीय सूत्र कस्तो हुने? यिनै प्रश्नले उसको ज्ञान-विज्ञानको सिर्जना गरे। ज्ञानले सामाजिक सम्बन्धलाई अल्झायो वा टुट तुल्यायो, र यसरी विकसित हुन लागेको समाजले त्यसै गरी ज्ञान-विज्ञानलाई उत्तरोत्तर विस्तृत पाउँ लाग्यो !

मानवको यसरी बृहत्तर हुँदै गइरहेको संगठनको तहमा जुन दोस्रो कुरा देखिन्छ त्यो हो त्यसमा अविच्छिन्न रूपमा वर्तमान द्वन्द्व वा संघर्षको

भावना । उत्पादनमा आवश्यक श्रमको निमित्त संगठनको विस्तृति द्बन्द्वाको साथै त्यसको वितरणमा पनि असमानता र भेद-भावको प्रादुर्भाव भयो । शारीरिक दृष्टिले सबल निर्बलको प्राप्त्य भाग खोस्न लागे । प्रारम्भमा यो भेदमूलक द्वन्द्व वैयक्तिक वा सीमित भएता पनि पछि यसले वर्गीय रूप धारण गर्न बेर लाएन । सामान्यतः वर्गको निर्माण भौतिक सुविधा-असुविधाकै आधारमा भएको देखिन्छ । सुविधाजनक स्थितिमा भएको वर्गले परम्परावादको नारा लगाएकोले तल्ला वर्गमा द्वन्द्वको भावना तीव्र र स्थायी हुनु स्वाभाविक भयो । ईश्वरीय शक्तिको आडु लिई राज-सत्ताले परम्परावादी ढंगले जनसमुदायको पिछडिएको भागमाथि मनपरी चलायो । तल्लो वर्गमध्ये सम्पत्ति वा पूँजाको आधारमा केही सुविधाजनक स्थितिमा भएका व्यक्तिको दलले जन भावनामा निहित संघर्षशील वृत्तिको बलले राजसत्ता चूर्ण पार्‍यो, र अब पूँजीको आधारमा शोषित निम्नस्थ वर्ग स्थितिलाई पनि हाँक दिइरहेको छ ।

आखिर यो सत्ताको क्रमिक परिवर्तन केको आधारमा चल्दै छ ? माथि भनियो कि भौतिक उत्पादनको विभाजनमा अन्याय र त्यसद्वारा श्रमिकहरूमा सहजात ढंगले उत्पन्न क्षोभ, वा आक्रोश जीवनको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै वर्तमान छ । प्रभु-सत्तामा आसीन व्यक्ति वा वर्ग आफू भन्दा तलको यस बहु संख्यक समुदायको उक्त प्रवृत्तिको मुकाबिला गर्न सतत प्रयत्नशाल छ । श्रमको फलको उपभोगको निमित्त सनातनकालदेखि समाजभित्र चलिआएको यही चिरन्तन द्वन्द्व समाजलाई आजसम्म अगाडि बढाउनमा उत्तरदायी छ । यस द्वन्द्वको आजसम्मको परिणामले एक कुरा स्पष्ट गरेको छ—उत्पादनमा लाग्ने श्रमको उत्तरदायित्व बहुसंख्यकको काँधमा भएकोले सामाजिक विकासको प्रत्येक तहमा अन्ततोगत्वा यही वर्ग विजयी हुँदै आएको छ, वा अगाडि बढेको छ । यसै परिणामलाई ध्यानमा राखी यो भन्नमा आपत्ति छैन

कि पछि व्यक्तिको पूर्ण स्वाधीनताको जुन कल्पना गरिन्छ त्यसको तात्पर्य पनि यसै वर्गको हातमा उत्पादनको सम्पूर्ण उपभोगाधिकार आउनु हो ।

माथि भौतिकवादी दृष्टिले सामाजिक विकासको जुन द्वन्द्वात्मक प्रणालीको सामान्य उल्लेख गरियो त्यसभन्दा जीवनका अन्य पक्षको साथै मानवको भावात्मक अभिव्यक्ति—साहित्य पनि पृथक् छैन । मानव-इतिहासमा जुन क्रम छ त्यसको सही प्रतिनिधित्व ज्ञान-विज्ञानको प्रत्येक क्षेत्रमा जसरी हुँदै आएको छ त्यसैगरी साहित्यमा पनि । साहित्य-धारामा परिलक्षित हुने कुनै नवीन तरंग वा मोडलाई पनि हामी कुनै ठोस कारण वा आधारहीन घटनामात्र मान्न सक्दैनौ । त्यसको प्रत्येक कडी पूर्वापरताको साथ सुट्टर रूपले गाँसिएको छ । यो कुरा साँचो हो कि कुनै युगमा एक प्रवृत्ति अरुभन्दा स्पष्ट र केही ऊँचाइमा पुगेको देखिन्छ र अर्को समयमा अर्को नै । तर, प्रत्येक पूर्वको तत्त्वले नै परको निर्माण गर्नु चिरन्तन सत्य हो । एक वृत्तिको अध्ययनमा अर्कोको उपेक्षा केवल असफलता र सही अध्ययनमा बाधा पानु मात्र हो ।

साहित्यिक धाराका यी नवीन तरंग र मोडको आधार जीवनको ठोस घरातल नै हुन्छ । कुन युगमा कुन कारणवश चिरन्तन द्वन्द्वमा प्रवृत्त भौतिक आकांक्षाको प्राप्तिमा माथि उल्लेख गरिएका द्वन्द्वात्मक शक्ति कति प्रवलताको साथ एक अर्कोमाथि विजयी हुन समर्थ छ त्यसैको सजीव र गत्यात्मक चित्रण साहित्य प्रस्तुत गर्दछ । युगविशेषमा कुनै एक साहित्यिक वृत्तिको स्पष्टता वा प्रमुखताको रहस्य यही हो । तर, विकास क्रमको लम्बा दौडमा बहुजनमूलक वृत्तिनै अन्ततोगत्वा विजयी हुँदै गएकोले साहित्यिक प्रवृत्तिको कुनै एक अंशलाई पनि सहसा अप्रगतिशील वा लोकहितको दृष्टिले अवाञ्छनीय र निस्कासन योग्य

भन्न सकिन्न । यसो भनेको खण्डमा हामी ती 'आदर्शवादी' साहित्य-समीक्षककै अनुगामी बन्दछौं जसको विरुद्ध लोकवादको नारा उठेको छ । जीवन र कला-साहित्यको कुनै एक टुक्रालाई नै स्वयं आफूमा पूर्ण भनी त्यसको पृथक् समीक्षा र मूल्यांकन गर्ने समीक्षक नै 'आदर्शवादी' भनिएका हुन् । लोकवादी अथवा आधुनिक समीक्षकले पनि लोक-पक्षको प्रबलता भएका कुनै युगलाई अरुभन्दा पृथक् झिकेर केलाउँदा के त्यही अवैज्ञानिक र परम्परावादी किम्बा प्रतिक्रियावादी दृष्टिलाई प्रश्रय दिनु हुँदैन ? जसरी सामाजिक जीवनमा लोक-पक्ष रुढिगत ढंगले सत्तासीन भएको वर्गलाई किची क्रमशः अगाडि बढ्दैछ त्यसैगरी र त्यसैको काँधमा काँध जोरी त्यसको चेतनाको सजीव प्रतीक-साहित्य पनि लोक-पक्षतिर बढ्दै गइरहेको साफ छ । यो क्रम पनि उसै गरी क्रमिक ढंगले पूर्ववर्ती प्रवृत्ति र तत्त्वसित द्वन्द्वमूलक बल लिँदै अगाडि बढ्दै गइरहेको छ ।

द्वन्द्वात्मक शक्तिको यो चिरन्तन संघर्ष र त्यसमा अन्ततोगत्वा लोक-वृत्तिको सतत विजयको इतिहास साहित्यमा गृहीत भाषाको क्षेत्रमा सर्वाधिक टड्कारो देखिने छ । कारण, साहित्यिक प्रवृत्ति वा रीतिभन्दा भाषाको निर्माणमा लोक-पक्षको स्पष्ट र ठूलो हात हुन्छ । लोकले निर्माण गरेको भाषाकै माध्यममा साहित्यको निर्माण हुनु प्रसिद्धिको आकांक्षी साहित्यकारको निमित्त रुचिकर हुन्छ । लोकद्वारा पूँजीको रूपमा संगालिएको भाषाले यसरी साहित्यकारको सानो वर्गको पेचा बनी शोषणमूलक त्यही रूप ग्रहण गर्दछ जो भौतिक परम्परावादमा चलि-आएको हो । भाषाले यसरी सीमित वर्गको अभिव्यञ्जनाको माध्यम बना साथै लोक-विरोधको मुकाबिला पनि उसले गर्नु पर्दछ । परिणामतः त्यसमा लोक-पक्षको त्यस्तो प्रतिनिधित्व नहुनु स्वाभाविक हुन्छ, जस्तो प्रारम्भमा थियो । अनि लोकले त्यसको उपेक्षा गर्दै आफ्नो निमित्त

भाषाको आर्को रूप बनाउने क्रियाको नयाँ थालनी गर्दछ । साहित्यकार आफूले ग्रहण गरेको भाषाको उत्पत्तिक्रमलाई फेरि धिसीं लोकले यसरी पुनः तैयार पार्न लागेको नवीन भाषाविकासको अवहेलना गर्दछ । तर, यो अवहेलना लम्बा दौडमा टिक्न सक्दैन उसले आफ्नो लेखनीमा संचित भई मुर्दा भइसकेको भाषाको परित्याग गरी लोकले पुनर्निर्माण गरेको नवीन भाषाबाट फेरि नयाँ पूँजी सापट लिनै पर्दछ । आर्को शब्दमा हामी भन्न सक्छौं कि सीमित उच्चस्तरीय वर्गमाथि भाषाको दृष्टिले यसरी लोक-पक्ष सतत विजयी हुँदै आएको छ । यही वृत्ति केही रूक्ष र अन्तर्निहित ढंगले भए तापनि, साहित्यको वर्ण विषय, आलम्बन शैली र लक्ष्यमा पनि सदा वर्तमान देखिनेछ ।

द्वन्द्वात्मक संघर्षमा लोक-भाषा वा अन्य साहित्यिक प्रवृत्तिको जुन विजयको उल्लेख गरियो त्यो जीवनदेखि टाढा छैन । मन्तव्य यो हो कि साहित्यिक प्रवृत्तिले मात्र लोक पक्षको भौतिक विजय गराउने होइन, भौतिक विजयले पनि साहित्यिक वृत्तिमा त्यस्तै प्रभाव पर्दछ—बरू जीवनसंघर्षको अधिक र प्रत्यक्ष असर साहित्यमा परेको देखिन्छ । यहाँ विश्वसाहित्यको इतिहासका पानामा अल्झने अवसर छैन, न नेपालकै सम्पूर्ण ऐतिहासिक क्रमको दृष्टान्तको प्रयोजन छ । एक सीमित दृष्टान्त नै अलम् होला । गोर्खालीहरूले ईसाको अठारौं शतीमा राज्य-विस्तारको जुन अनुष्ठान प्रारम्भ गरे त्यसको सम्पूर्ण उत्तरदायित्व र आधार निम्न र मध्यवर्गकै काँधमा थियो । आखिर निम्न वर्गीय सिपाइ र मध्यवर्गीय अफसरहरू नै त कुनै विजय-योजनाका प्रधान यन्त्र हुन् । राज्य-विस्तारको यस योजनाको सफलताले आजसम्म पहाडी खोंचमा र सीमित गह्रो र खेत-पाखामा कुहिरहेको हाम्रो जन-शक्तिले आफ्नो महत्त्व बुझ्ने प्रथम अवसर पायो । उसको आकांक्षाले आफ्नो संगठन-मूलक वा वर्गीय शक्तिको, अन्दाजा लगायो—चाहे यो अचेतन

अवस्थामै किन न होस् । चीनियों र अंग्रेजहरूसित परेका युद्धमा उसको आत्माभिमानले जागरुक हुने अवसर पाएको थियो । किन्तु, परम्परावादी विचारधारको अनुसार आफ्नो सम्पूर्ण सफलताको दायित्व आफ्ना अफसरहरूलाई सुम्पिने उसको पुरानो मनोभावले नेपाली लोक-पक्षको यस प्रथम चेतनाको पीछा छोडेन । तैपनि भीमसेन थापाको समयमै संस्कृत भाषाले आजसम्म अधिकार जमाई आएको अभिव्यक्ति-माध्यमको आदरणीया पीठिकातिर नैसर्गिक ढंगले उसका गोडा बढ्न लागे । इन्दीरस, विद्यारण्यकेसरी, वसन्तशर्मा प्रभृतिले अचेतन अवस्थामै भए तापनि लोक-पक्षको पूँजी—नेपाली भाषालाई साहित्य-सिंहासनना संस्थापित संस्कृतको बराबरीको आसनमा बसाल्ने प्रथम प्रयास गरे । तर, लोक-भाषाले यसरी उँचाइतिर सर्वप्रथम गोडा सार्ने प्रयास गरे तापनि उसमा स्वतन्त्रताको बल थिएन । द्वन्द्वआत्मक वृत्तिको भूताश्रित ऐतिहासिक क्रमको सिद्धान्त यसरी सफल भएको देखिन्छ । अनि भीमसेन थापाको प्रशस्तिमा लेखिएको यदुनाथ पोखरेलको रचना आयो । यसमा लोक-जीवनबाट आएका सिपाइहरूको रूप, बल र उत्साहको अनुकूल अभिव्यक्ति छ । आलम्बन-विधानमा यसरी परिपाटीवादको प्रथम उपेक्षाको दृष्टिले यो स्तुति-पद्य हात्रो इतिहासमा महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त गर्दछ । आखिर, भीमसेन थापाको अभ्युदय पनि टाढाको कुरा थिएन । महत्वाकांक्षामा उनी साधारण सैनिकको भावनात्मक वर्गमा थिए । अनि, राजेन्द्रविक्रमको समयमा दरवारी षड्यन्त्रले गर्दा भारदारी उच्चताको सिंहासन डगमगायो । सामान्य वर्गबाट माथिल्लो श्रेणीमा र माथिबाट तल्लो वर्गमा तुरन्तनै पुग्न कुनै आश्चर्य र बिलम्बको कुरा थिएन । लोक-दृष्टिमा उच्चस्थ वर्गको परम्परावादी ढंगको जुन रक्षा थियो त्यसको रंग पनि चढ्यो । टुँडिखेलमा शामिल भएका सामान्य सिपाइले पनि प्रधानमन्त्रीहरूका घर ध्वस्त पार्ने आँट ल्याए । राज-शक्तिको निर्बलताको नाङ्गो छातीमा धाप मार्दै फौजीहरूको

साथ-साथै सर्वसाधारण जनता पनि अनुभव गर्न लाग्यो कि उसैको रोजी र छाडीमा सिंहासनको उत्तराधिकारको फैसला हुँदो रहेछ । जन-भावनाको यसै वृद्धिको प्रतीक तुल्य भानुभक्त आफ्ना पूर्ववर्ती भन्दा अगाडि बढे—यहाँ भानुभक्तिय रचनामा लोकको प्रत्यक्ष भौतिक आकांक्षाको प्रतिनिधित्वको विशद् चर्चा गर्नु छैन । छिमेकी भारतमा दर्बारी रति-राग-रंगको धूमधामको जुन परम्परा रीति कालीन वागधारामा मुनिन्ध्यो त्यसको उपेक्षा भानुभक्तको रामको मर्यादावादमा छ । काव्यमा रामको जीवनको त्यतिनै अंश संगालिएको छ जति साकेतबाट बाहिर लोकको बीचमा बियो । निम्नस्थ वर्गका प्रतीक तुल्य वानर र भालु, गुह, शबर र वनचारीको बीच हिँड्ने राम र लक्ष्मण उनैका एकमात्र आधारमा कसरी रावणको स्वेच्छाचारितालाई ध्वस्त पार्दछन्—यतापट्टि अचेतन अवस्थामै भए तापनि भानुभक्तले लोकको बोल-चालमा लोकलाई बुझाए । नत्र लीलामय कृष्णको अधिक विस्तृत र रमणीय चरितामृतको उपेक्षाको हेतुनै के थियो वा दरबारी रति-राग-रंगमा भानुभक्त किन भुल्न सकेनन ? कवि र उसको समकालीन लोकको स्वाभाविक सचिले कलाको आँखा राम्ररी नउघ्रि सके तापनि, सहजात ढंगले आफ्नो अनुकूल विषय रोउन चुकेन । भानुभक्तका पूर्ववर्ती कविले पनि कृष्णको चरित्रको केवल त्यही अंश स्वीकार गरेका छन् जो समकालीन लोक-भावना स्वीकार गर्न सक्तथ्यो । भानुभक्तले लोक-भावनाको यसै भौतिक अभिवृद्धिको प्रतीकतुल्य भाषाको रूप पनि तैयार पारे । भोजपुरी र मैथिली, अरबी र फारसीको भण्डारबाट जुन पूँजी लाचारी, साथ केही वर्ष अघि लिइएको थियो, त्यसको पनि अब क्रमिक उपेक्षा हुन लाग्यो ।

कोरा प्रयोजनवादी यहीं हल्ला मचाउने छन्—नेपाली भाषाका यी आरम्भिक कविहरूले किन सोझै गाउँ-बैसीका दुःख-सुखका गीत

प्रत्यक्ष रूपले आफ्नै स्वाभाविक छन्द र भाषामा गाएनन् त ? राम-कृष्ण किन ? वर्ण-वृत्तको ठिगुरा अर्को किन ? तत्समताको अस्वाभाविकता किन ? र, किन अलंकारवादको प्रपञ्च ? प्रयोजनवादीले यी प्रश्नको साथ ऐतिहासिकतातिर आँखा चिम्लनु तिनको एकांगीपन वा कानोपन हो । माथिनै भनियो कि जीवन र त्यसको सहचारी साहित्य-धारा आफ्नै निर्दिष्ट प्रवाह-मार्गमा बग्दछन् । तिनमा नवीन तरंग र मोड अवश्य हुन्छन् जो तिनको गति हो, सजीवता हो । तर, प्रवाह-मार्गनै छोड्नु अस्वाभाविकता हुनेछ, जसको परिणाम जीवननै सुकाउनु वा निरर्थक विध्वंस-लीला मचाउनु हुनेछ । जीवनको भँ नै साहित्य-धारामा पनि उठने प्रत्येक नवीन तरंगको तत्त्व प्राचीन भन्दा सर्व-स्वतन्त्र छैन । तत्त्व पुरानैबाट प्राप्त हुन्छन्—गति-क्रममा अनुकूलता सम्मत केही नवीनता आउने कुरा त स्वाभाविक हो । भौतिकताले गतियुक्त नवीनता दिन्छ, जो काव्यको श्रेय-पक्ष हो; त्यसको प्रेय-पक्ष लोक-रुचि र लोक-रञ्जन लाई ध्यानमा राखी चल्दछ, त्यसमा खस्रो भौतिकताको ठूलो अपेक्षा छैन । लोक कुन सुनौला र सुगन्धित बट्टामा सजाइएको प्रेय छान्दछ—यसको उपेक्षा कवि गर्न सक्तैन, र लोक रुचिको पनि, माथि भनिएभँ, कुनै ऐतिहासिकता हुन्छ, कुनै शृङ्खला हुन्छ । यो 'कलात्मक वा साहित्यिक उत्तराधिकार' भनिन्छ । यो उत्तराधिकारको क्रम जति भन्द गतिले प्रवाहित हुन्छ त्यसमा त्यतिनै ठोस पूँजी हुन्छ, त्यसको माथिल्लो तलबाट प्रवाह-मार्गको भौतिक धरातल जति सूक्ष्म र अनानिहित देखियो त्यतिनै त्यसको गुरुत्त्व बढ्यो ।

साहित्य र जीवनको यसरी अन्योन्याश्रीत सम्बन्ध भए तापनि दुवैको गतिमा आफ्नो निजत्व पूर्णतः सुरक्षित छ—पंकज र पंकको भँ । पंकमा जरा फिजाई, त्यसैबाट वाञ्छनीय जीवन-तत्व लिई पंकज प्रस्फुटित हुन्छ; तर न पंकमा पंकजको सुवास र सौन्दर्य छ, न पंकजमा

पंकको धमिलोपना र उर्वरा शक्ति । यसको विपरीत भए पंक र पंकजको स्वकीयता र महत्वको सर्वनाश भयो । पदार्थाश्रित जीवनमा कला र साहित्य हुर्कन्छन्, तर आफ्नै मौलिकताको साथ । बालकमा माता-पिताको रक्त हुन्छ, तर आफ्नै व्यक्तित्वमा यसले बाधा पार्दैन । वैज्ञानिक परिचणमा पकन र पंक, पुर्खा र उत्तराधिकारीका तत्त्व लुक्न सक्तैनन्—तर सामान्य दृष्टिमा त यसले छर्लंग हुने प्रयोजन छैन । सामाजिक जीवनका स्थूल वृत्तिको दिग्दर्शन राजनीति, अर्थशास्त्र, इतिहास, भाषा-विज्ञान आदि शास्त्रका विषय हुन् । साहित्यले त जीवनको मुटुको सर्वान्तरित स्पन्दनको तलमा आफ्नो गोड़ा चाल्नु छ । साहित्यको गति जीवनको स्पन्दन बन्दछ, जीवनको गति साहित्यको प्राण । जीवन साहित्य हो र साहित्य जीवन । दुवैको सम्बन्ध अविभाज्य छ, स्वकीय गत्यात्मक र अग्रगानी छ ।

श्री भवानी भिक्षु

प्रगतिशील साहित्य

प्रगतिशील साहित्य सृजना गर्ने लेखकहरूसित के भन्न आवश्यक देखा पर्ने आए छ भने, प्रगतिशील भन्दैमा साहित्यको रस, प्रसाद, गुण र संवेदनशीलताको प्रमुखतालाई बिसर्नु हुन्न । जुन सुकै अवस्थामा पनि लेखकले यो ध्यान राख्ने पर्छ कि उसले लेख्दैमा पाठकले पनि त्यसलाई पढी आफ्नो समय उहिलेसम्म गुमाउन सक्तैन जहिलेसम्म प्रथम परिचयमा नै त्यस साहित्यको रस प्रभावले प्रभावित भएर पूरा रचना पढ्न उ बाध्यनै हुन नजावस् । सकेसम्म दबाउन नदिनु नै मान्छेको आजसम्मको विकास हो; यसैलाई मानवगत प्राकृतिक अहस्ता भन्दछन् । तर आफ्नो विचारधारालाई कसैमाथि बोकाउनुनै दबाउनुको अन्तर्प्रकृत्या हो भन्ने कुरा प्रष्ट छ । किन्तु मान्छेलाई यन्त्रि दबाउन सकिदैन, जबसम्म कुनै यस्तो विशिष्टता उसमाथि आइलागदैन जसको अगाडि स्वयमै नत भई, उसको प्रवाह प्रभावमा मुछिई लगभग अर्द्धचेतन जस्तो त्यही प्रवाहमा उ ऊ बघ्न नलागोस् । मनुष्यको यस प्रकृतिलाई ध्यानमा राख्ने कुनै पनि साहित्यकारको लागि यो नितान्त वाञ्छनीय हुँन आउँछ कि उसले रचना द्वारा मान्छेको भावनाशीलता लाई स्पर्श गरोस् । प्रष्ट छ कि यस कार्यको निम्ति साहित्यमा रस, प्रसाद, व्यञ्जना र संवेदनशीलता नभई हुँदैन । रस, प्रसाद र व्यञ्जना विहीन साहित्यमा शब्दहरूको जत्तिसुकै हडबड, खडबड, जोरदार ध्वनि र अनौठो वाक्य पद्धति भए पनि त्यसले मनुष्य-हृदयलाई स्पर्श गर्न सक्तैन; र मुटुलाई छुन नसक्ने साहित्य अन्तमा कोरिएको कागतको रद्दी भारी बाहेक सँगालिने वस्तु हुन आँउदैन । अतः साहित्य रचना गर्न खोज्ने बित्तिकै त्यस गुण, कला र कुशलताको आवश्यकता पर्ने

आउँछ जसले भाषा, विचार र कथनलाई साहित्य बनाई दिन्छ । 'गुण'को अन्तर्गत 'रस' र 'अनुभूति', कलाको अन्तर्गत 'प्रसाद र अभिव्यञ्जना' तथा 'कुशलताको' अन्तर्गत शैली, पद्धति र चमत्कार इत्यादि आफ्नो ठाँउ, परिमाण र निर्माणका अनुसार आउँछन् । पहिलेका साहित्यकारहरूले बाञ्छनीय वा अबाञ्छनीय जो दिए त्यो पनि यिनै तीन विशिष्टताले गर्दा मान्छेले आत्मसात गर्न करै लागेको थियो; र आजका इच्छित प्रगति चाहनेहरूले पनि यी तीनैका विशिष्ट माध्यमले जो दिन्छन् त्यो पनि मान्छेले आत्मसात नगरी सुख पाउँदैन । प्रगतिशील साहित्य भन्दैमा साहित्य-गुणको उपेक्षा गर्न सकिदैन । हल्ला, गुहार मचाएर, गरी मरी कोसेर, सराएर, हडबड (वस्तुतः जो साहित्यकारको अक्षमता र हल्लुँगो पना हो) गरेरनै मान्छेलाई आकर्षित गर्न सकिदैन । कदाचित यी सबै गरेर कुनै साधारण मानिसका आँखा कानलाई क्षणिक तवरले ताने पनि उसको हृदयलाई प्रगति धर्मतिर विनयी र प्रभावित कदापि गर्न सकिदैन । मान्छेको मस्तिष्क, हृदय र प्राणले स्वीकारोक्ति न दिए सम्म साहित्य, नभई व्यर्थताको श्रेणीमा आई अनावश्यक परिश्रम मात्र हुन जान्छ । इच्छित विषयलाई कुनै तवरले चर्म चक्षु र बाह्य इन्द्रियहरूका लागि साहित्यकारले आकार, आकृति र ध्वनि दिएर नै साहित्यकारले छुट्टि पाउँदैन, वस्तुतः उसलाई अन्तस्तलको आँखालाई सुखदिने र सुटु र प्राणलाई भूतगर्ने संवेदनशील, भाषोद्धीपक, नयनाभिराम, प्राणोद्धेलक चित्र बनाउनै पर्दछ, जसमा भाव होस्, रस होस्, रंग होस्, व्यञ्जना होस्, कारीगरी होस् र समष्टिरूपमा त्यो मनुष्यो प्राणमा आनन्द छर्कने सुसंस्कृत कलापूर्ण चित्र होओस् । केवल आकार र अर्थ मात्रै साहित्य होईन । बरु उपरोक्त कुरा भएर मात्रै प्रगतिशीलतालाई साहित्य बनाएर मनुष्यले समाल्ने पर्ने जन-धर्म बनाउन सकिन्छ । किन्तु यही नभएर प्रगतिशीलतालाई हाम्रा साहित्यकारहरूले वितण्डावाद, बकवाद मात्र

बनाई छोटिदिने छन । अतः प्रगति आवश्यक छ र त्यसलाई साहित्यको माध्यम पनि दिनु छ भने भाषा, विचार र कथनलाई साहित्य बनाइदिने उपकरणहरूको प्रयोग गर्ने पर्छ; यो बिर्सनु हुन्न कि साहित्यको लागि कलात्मक भावमयता पहिलो कुरा हो र विचार दोस्रो कुरा । कौशल गर्ने होइन कि सच्चा कलाकार भएर नै जुन सुकै विषय मध्ये कलानुरूप विचार पकन सकिन्छ वा विचारलाई कलाको आसनमा बसालिने संस्कार र त्यो तिरयाइ दिन सकिन्छ जसले पाठकको मुटुलाई निमोठि देओस्, पूर्व-धारणालाई खल्बल्याई खसालि देओस् र त्यसको मस्तिष्क, हृदय र प्राणको सिंहासनमा बसेर राज गरोस् ।

प्रगतिशील नै भए पनि साहित्य गुण संयुक्त 'साहित्य' मात्रको ठाउँ प्रगतिशील साहित्यमा हुन्छ । तर कुनै यस्तो शब्द संकलन (Setting) को ठाउँ साहित्यमा हुँदैन जसमा प्रगतिको नाउँमा कुनै 'वाद' र त्यस वाद सम्बन्धी चलि आएको नारा (Slogan) जस्तो शब्दसंयोजन मात्र होओस् । जो अनेकौंले अनेकौं प्रकारसित उल्टाए-पल्टाएर काव्य-पंक्ति बनाउनु (अर्थात् Settings) मात्रको परिश्रम गरेर राख्ने चेष्टा गरिएको हुन्छ; तर वास्तवमा कलाकारको वास्तविक अनुभूति संवेदना रहित र साहित्यको सञ्चाईले शून्य ! तर यही दुर्भाग्यले हाम्रा साहित्यकारहरूले काव्य (साहित्य) नचिनी प्रगतिशीलता भनेर सच्चा काव्य अनुभूतिको ठाउँमा केवल घाँसिएको पुरानो नारा मात्र चित्र थाल्दछन् र त्यही नाराको फ्रेममा टेंडो बांगो शब्दसंयोजनालाई मात्र कसेर काव्य अवतीर्णन देखाउँदछन् भने यस प्रगतिले साहित्यबाट नभागी छुट्टी छैन ।

आजभोलिको हाम्रो साहित्य क्षेत्रमा धेरै यस्ता साहित्य सेवी देखा पर्दछन् जुन महानुभावहरूको एउटा स्टेज हुन्छ र त्यस स्टेजको माँग अनुसार उनीहरूले आर्य-समाजी 'महाशयजी' हरूको झैं भजन

गाइरहेका हुन्छन्; अझ त्यही लिएर उनीहरूले आफूलाई महाप्राण प्रगतिशील साहित्यिक पनि मानि रहेका छन् । तर यसो गरेर हाम्रो साहित्य र प्रगतिशीलताको फोकसको त्यो विशिष्टता नै नष्ट हुन जान लागेको छ जसले कुनै पनि लक्ष्य विशेषलाई स्वयम-भिन्न आत्मसात गरी खरो रचना अथवा मात्र साहित्य बनाई युगको अगाडि राखि दिन्छ, जसमा असरदार आघात रहन्छ, धारिलो तेजी हुन्छ, सजीव भाव सचेतना हुन्छ र जसले आफ्नो अगाडि आफैका समस्त रूढी धर्मलाई ठक्कर लगाई हुत्याई मान्छेको प्राणमा स्वयमै संस्कृति भएर जीवनको स्थान ग्रहण गरीलिन्छ । अतः प्रगतिशील साहित्य निर्माणमा हाम्रा साहित्यकारहरूलाई परिश्रम गर्नु छ, भावरसले आर्द्र आफ्नो सहानुभूतिमय प्राण छर्कनु पर्छ, र अनि मात्र त्यो 'प्रगतिको साहित्य' हुन् आउँछ ।

अन्तमा यही भन्नु छ कि साहित्य, साहित्य हो; र त्यो साहित्य नै कस्तो होला जो अन्ध आत्मामा पनि स्निग्ध रश्मि छटाको मधुरो लोभ्याउँदो कोमल ज्योति प्रसरण नगरीदेओस् र जसले प्राणलाई गद्-गद्, कृत्य-कृत्य र पराभूत नपार्न सकोस् ।

श्री गोविन्दप्रसाद लोहनी

सोवियत साहित्य प्रचार कि यथार्थ ?

भूगोल पार्कमा एक दिन केही साथीहरूसँग साहित्य र कलाको विषयमा गफ भइरहेको थियो । एक जना रंगीला साथीले भने, 'रूसको साहित्य खालि प्रचार मात्र त होनि, खालि स्तालिन र समाजवादको तारीफ हुन्छ, हुनै नसक्ने कुराहरू हुन्छन्, साना साना बालकहरूले ज्यानको आशा मारेर जंगलमा लुकेका, गुरिल्लाहरूलाई खानेकुरा पुऱ्याउन गएको कुरा कसरी पत्याउने ? मलाई त यी प्रगतिशील बनाउँदाहरूको साहित्य मन पर्दैन, मीठो-मीठो कल्पना होस्, सौन्दर्यको बयान होस्, शब्दहरूको माधुर्य होस्, अस्पष्ट विचार होस्, बुझनलाई र भावनाको तरंगमा झुलनलाई निकै नै मगज खियाउन परोस्—त्यो पो साहित्य ।'

अर्का एक जना साथीसँग एक दिन भेट हुँदा मेरो हातमा 'सोवियत लिटचेचर' (Soviet Literature) नामक पत्रिका देखेर भनेका थिए, 'के हेर्नु हुन्छ यस्तो पत्रिका, खालि प्रचार सिवाय के छ र ?' मलाई स्कूल जान हतार भएकोले 'नमस्ते' गरेर बाटो लागें । मनमा भने अनेक विचार आए । एक जना साथीले पनि मलाई यस्तै यौटा घटना सुनाए, 'राजनीतिलाई महत्व दिने कि साहित्यलाई रे ?' मानो राजनीति र साहित्य परस्पर सौता-सौता हुन् ।

साहित्य सम्बन्धी यी विचारहरू मार्क्सवादको अतिकति अध्ययन गरेर स्पष्ट रूपले बुझ्न सकिन्छ ।

माक्सवाद अनुसार विचारधारा जो साहित्यको मूल हो भौतिक परिस्थितिद्वारा बन्छ । जस्तो उत्पादन प्रणाली र उत्पादन सम्बन्ध कुनै देशमा कुनै कालमा हुन्छ उसै विचारधारा त्यो देशमा त्यस बेला हुन्छ । विचारधारा ऐतिहासिक विकास अनुसार बढ्दै जान्छ । कुनै जमानाको विचारधारामा त्यो जमाना भन्दा केही पहिलेको विचारधारा पनि मिसिएको हुन्छ । पुरानोबाट नयाँ उत्पन्न हुने हुनाले पुरानो पनि लसपस हुने नै भयो । यो बाहेक नयाँ उत्पन्न भएर बढ्दै गएको उत्पादन-व्यवस्थाको छाप पनि साहित्यमा पर्दै गएको हुन्छ । साहित्य यिनै विचारधाराहरूको लिखित चित्रण हो जसलाई लेखकको अनुभूति-शीलताको मात्राले र चित्रण गर्ने शक्तिले विभिन्न रूपबाट देखाउँछ । त्यसैले साहित्यमा वर्ग-संघर्षको छाप देखिनु, सामाजिक रितिरिवाज देखिनु, सामाजिक धारणा र मान्यताहरू देखिनु स्वाभाविक हो । उत्पादन-व्यवस्थामा जुन वर्गको माथिल्लो हात छ उसैको वर्गीय विचारधारा नै त्यो जमानाको विचारधारा बनेको हुन्छ । दास-युगको साहित्य दासका मालिकहरूको विचारको प्रतिनिधित्व गर्छ, सामन्त-युगको साहित्य सामन्तहरूको विचारधाराको प्रतिबिम्ब हो, आजको बेलायत र अमेरिकाको साहित्य पूँजीवादी युगको चित्र हो । कुशावाहा-कान्त आदि भारतीय लेखक र नेपालका केही पुराना लब्ध प्रतिष्ठ साहित्यिक सामन्तवादी विचारधाराका बाहक हुन् । वर्ग निरपेक्ष साहित्य हुनै सक्तैन । वर्गसमाज समाप्त भएको पचासौँ वर्षपछि मात्र वर्ग निरपेक्ष साहित्य निस्कन सक्ला । आदिम वर्ग विहीन समाज हुँदा लेखने कलानै निस्केको थिएन । वेद (श्रुति-सुन्ने) हरू गोठाले युगको चित्रण गर्छन् ; तर त्यस बेला समूहका देवता (नेता) पुरोहित आदिको रूपमा र युद्धमा हारेर दास बनाइएका व्यक्तिहरूको रूपमा अलि अलि वर्ग-समाज कायम हुँदै गइसकेको थियो । त्यसैले सबै कालमा सत्य, शाश्वत, नियमहरू, वर्ग निरपेक्ष, काल निरपेक्ष, नैतिक धारणाहरू हुनै

सक्तैनन् । इतिहास यो कुराको प्रत्यक्ष प्रमाण छँदैछ । नेपालका पुराना साहित्यिकहरूको रचनालाई वर्ग-दृष्टिकोणबाट हेर्नुहोस्, सतीत्वको प्रशंसा, पति भक्ति, राज भक्ति, सनातनधर्म (सामन्तवाद) भक्ति सामन्ती वीरता र यस्तै नैतिकता, आचार, राज्यप्रणाली, उत्पादन प्रणाली सम्बन्धी, दर्शन सम्बन्धी, सामन्तवादी दृष्टिकोण नै देख्नु हुन्छ । अब नेपालका यता दश-पन्ध्र वर्षदेखि निस्कैका लेखकहरूको रचना हेर्नुहोस्, यी लेखक पश्चिमी शिक्षा प्रणाली र भारतीय शहरको पूँजीवादी वातावरणको प्रभावमा परेकाले पूँजीवादी-जनवादी विचारले प्रभावित भएका छन्, त्यसैले यिनको विचार सामन्तवादी धारणाहरूको विरोधी र पूँजीवादी धारणाहरूको प्रतिनिधि छ । तर यिनको विचार-धारा सामन्ती धारणाहरूबाट एकदम मुक्तपनि छैन, किन भने आफ्नो देशको वातावरण सामन्ती छ ।

यो दृष्टिबाट हेरे समाजवादी उत्पादन-व्यवस्था भएको, समाजवादी वातावरण भएको रूसको साहित्य हाम्रो साहित्य भन्दा फरक अवश्य नै हुने भो । रूसको साहित्यमा समाजवादी समाजको चित्रण छ । त्यसैले हामीलाई त्यो प्रचार जस्तो लाग्दछ । आजको नेपालको साहित्य अफ्रिकाका जंगलीहरूलाई सुनाए उनलाई पनि प्रचार जस्तो लाग्नेछ । हामी जुनवेला रूसी साहित्य हेरिरहेका हुन्छौं, त्यस बेला पनि हाम्रो विचारधारा आफ्नो देशको सामन्ती वातावरणसँगै घुमिरहेको हुन्छ । हामी यो बिर्सि दिन्छौं कि हामी एउटा यस्तो समाजको साहित्य हेरिरहेछौं जहाँ चौतीस वर्षदेखि समाजवादी व्यवस्था कायम छ । समाजवादी व्यवस्थामा कस्तो वातावरण होला यो कुरापट्टि चार-पाँच घण्टा गौरसँग विचार गर्नु होस्, समाजवादको दर्शन, आर्थिक प्रणाली, सामाजिक, नैतिक र राजनैतिक विचारधारा कस्तो होला त्यो अध्ययन गर्नु होस् । अनि रूसी साहित्य अध्ययन गर्नु होस् । अनिमात्र रूसी साहित्यमा आनन्द आउनेछ । नेपालको अथवा

भारतको समाजको चित्र मनमा राखेर रूसी साहित्य हेर्नो भने रूसी साहित्य समाजवादको प्रचार सिवाय केही लाग्दैन । प्रत्येक साहित्य प्रचार नै हो । कुनै विचार भन्नु, कुनै कुराको प्रशंसा गर्नु, कुनै कुरापट्टि, कुनै व्यवस्थापट्टि, पाठकहरूको ध्यान आकर्षित गर्नु, कुनै कुरा, कुनै धारणा, सिद्ध गर्न खोज्नु, प्रचार त होनि ! यो दृष्टिबाट हेर्नुहोस्, कुन जमानाको कुन साहित्य प्रचार होईन ? वास्तविकताको, यथार्थको चित्रण गर्नु पनि प्रचार नै हो । जुन कुराको प्रभाव मानवको मस्तिष्कमा पर्छ ती सबै प्रचार नै हुन् । प्रचार नभएको साहित्य र कला मनुष्य नभएको समाजमा मात्र हुन सक्ता । सतीत्वको प्रचार, वैराग्यवादको प्रचार स्वर्ग र नर्कको प्रचार, स्वतन्त्रता समानता र भ्रातृत्वको प्रचार, हनुमानले उफ्रेर लंका पुगेको प्रचार, सत्री राजाहरूको प्रचार, ऋषिमुनिको ज्ञानको प्रचार, पतिव्रता धर्मको प्रचार, निराशाको प्रचार, रक्सीको गुणगान, सुन्दरीको ओठ र आँखाको बयान, पायलको भन्कार र बादलले प्रेमीको सन्देश लाने कुरा सब प्रचार होइन्छ ? एक वर्गको विचारधारा अर्को वर्गको निमित्त प्रचार न भै छोड्दैन । शोषक वर्गको विचारको प्रचार भने प्रचार नहुने, शोषित वर्गको विचारधाराको प्रतिनिधित्व गर्ने साहित्य चाँहि प्रचार मानिने—यो कुरामा पनि स्पष्टरूपले वर्गीय भावना देखिन्छ । रूसी साहित्यलाई प्रचार भन्ने महाशय स्वयं सामन्ती र पूँजीवादी प्रचारमा अल्झिएका छन् । हामी आफ्नो सामाजिक धारणाबाट मुक्त छैनौं, हाम्रो सामाजिक धारणा ऐतिहासिक रूपले विकसित हुँदै आएको छ, हाम्रो धारणामा दास-प्रथादेखि पूँजीवादी प्रथासम्मको छाप परेको छ । हाम्रो विचारधारामा समाजवादी विचारधाराको मिश्रण बहुतेक कम भएको छ त्यसैले रूसी साहित्य खालि प्रचार जस्तो लाग्छ । हाम्रो मनमा, पुरानो विचारधारा यति गडिसकेको छ कि (विशेष गरेर बूढाहरूमा) हामी आफ्नो समाजमा हुन नसक्ने कुरालाई असम्भव, दन्त्यकथा, कोरा प्रचार, कल्पना, भन्छौं । हाम्रो धारणा सत्य होइन,

वस्तुस्थिति नै सत्य हो । विचारधारा नित्य विकसित हुँदै जाने वस्तु हो । प्रयोग (भौतिक अवस्थासँग मुकाबला) द्वारा नै विचार बन्छ । कुनै भौतिक वस्तु अथवा परिस्थिति न भै कुनै विचार उत्पन्न हुनै सक्तैन । रूसी साहित्यमा जुन वातावरणको चित्रण छ त्यो हामीलाई त्यही रूपमा बुझ्न गाहरो छ । मनुष्यले बनाएको कल्पना सत्य होईन, सत्य त, यो कल्पना अथवा चित्रको विषय वस्तु हो । त्यसैले वस्तुगत सत्यलाई नै वास्तविक सत्य मान्नु पर्छ । स्टालिनग्राड र मास्कोमा रूसीहरूले देखाएको वीरता, इञ्च-इञ्च जमीनको निम्ति लाखौंको बली चढाएको, हाँसी-हाँसी आफ्ना गाउँ र नीपरबाँध भत्काएर भागेको, दिनको अठार-घण्टा कारखानामा काम गरेको, लाखौं युवतीहरूले हातमा बन्दूक लिएर पार्टीसन वार (गुरिल्ला संघर्ष) गरेको, आत्महत्या, विमान चालकहरूले हाँसी-हाँसी शत्रुको गढहरूमा गएर बजारिएका, हातमा ग्रेनेड लिएर शत्रुको टैंकमा गएर बजारिने बहादुरहरूको कुरा हामीलाई कथा जस्तो,^१ प्रचार जस्तो लाग्छ तर जर्मन सेनापतिहरू र चर्चिल-जस्ता व्यक्तिले पनि स्वीकार गरेका छन् ।

हाम्रो रुचि पनि हाम्रो सामाजिक धारणा अनुसार बन्दछ । सब कालमा, सब ठाउँमा, सबै व्यक्तिलाई हाम्रो लाग्ने कुनै वस्तु पनि हुन सक्तैन । रूप, स्वाद, गन्ध, आवाज, स्पर्शमा पनि सामाजिक धारणाको हात हुन्छ । अंग्रेजको गीत हाम्रो निम्ति गधा कराएको जस्तो हुन्छ । कवाफ बनाएको मासु चाख्दा यूरोपियनहरूलाई बान्ता आउँछ । बर्माको मानिस दूध-घिउ देखेर वाक्क मान्छन् । हामी चिनीयाँले मुखभरी थूक भर्ने, बिरालोको मासु अथवा गड्ढोलाको लेतो मासु खाएको देखेर बान्ता गछौं । हवशी र भोटेको शृङ्गार देखेर हामीलाई वाक्क लाग्छ । मानिसको विचार स्वतन्त्र कहिले पनि हुन्न । हामी पहिले कुनै वस्तुलाई, कुनै विचारलाई लिन्छौं अनि त्यो वस्तुसँग सम्बन्धित अन्य वस्तुसँग

पनि प्रेम उत्पन्न हुन्छ । पश्चिमी विचारमा लुबेका नेपालीहरू अंग्रेजी गीत र अंग्रेजको प्रत्येक कुरासँग प्रेम गर्न थाल्दछन्; किन भने उनको मनमा अंग्रेजको सामाजिक व्यवस्थाको छाप परिसकेको हुन्छ । वगे स्वार्थ लुकेर काम गरीरहेको हुन्छ । मानिसलाई त्यही वस्तु मन पर्छ जो उसको वर्गको अनुकूल हुन्छ । नेपालका मध्यमवर्ग र उच्च वर्गका शिक्षित युवकहरूमा अंग्रेजी पालियामेन्टरी सरकार, सबभन्दा योग्यको अस्तित्व (Survival of the fittest) भन्ने सिद्धान्त, प्रतिस्पर्धात्मक अर्थनीति (Competative economy) विलासी अथवा पलायनवादी अथवा रहस्यवादी—छाँयावादी साहित्य, ब्रह्मवादो—आत्मवादी दर्शन, रूपवादी (Formalistic) कला, फ्रायडवादी मनोविज्ञान, दया, मानवता, दान, शान्ति, परोपकार आदि नैतिक धारणाहरू प्रति अर्वाचीय दृष्टिकोण आदिमा वर्गीय स्वार्थको दर्शन हुन्छ ? मजदूर र किसानको दृष्टिकोणबाट हेर्नेलाई रूसी साहित्य, रूसी व्यवस्था राम्रो लाग्छ; पूँजीवादी, निम्न पूँजीवादी दृष्टिकोणबाट हेर्नेलाई पश्चिमी सभ्यता र संस्कृति राम्रो लाग्छ; अंग्रेजी नपढेका जमीन्दार, सामन्त, पुरोहीतवर्गलाई रामराज्य र पौराणिक युग नै आदर्श जस्तो लाग्छ । हाम्रो भाग्यवाद, ज्योतिषमा विश्वास, भूतप्रेत—तन्त्र मन्त्र, देवी—देवतामा विश्वास, रहस्यवादी दृष्टिकोणमा पनि सामाजिक व्यवस्थाको हात छ । वर्ग समाजमा अनिश्चयता छ, जीवनमा औसर पाउन धनीको कोखबाट जन्म लिनु पर्छ; सट्टेबाजी आदिबाट मालको भाउ बराबर खलबलिन्छ उत्पादन—व्यवस्थामा कुनै निश्चित नियम अनुसार हुँदैन; प्लानिग छैन मनुष्य देवी दुर्घटनाहरूको प्रभावमा परेको छ; जुवाको अखाडा जस्तो जीवन छ; अभाव र दरिद्रता छ । उत्पादन कम छ—त्यसमा ज्यादा भाग पाउन हाना हान छ । यस्तो वातावरणमा समाजमा कस्ता विचार उत्पन्न हुन सक्छन् ? जुन जमानामा मानिस प्राकृतिक प्रकोपको मुकाबला गर्न जति असमर्थ हुन्छ त्यो जमानामा उति बर्ता रहस्यवाद

र दैववादको प्रभाव हुन्छ । विज्ञानको प्रगति हुँदै गएकोले औद्योगिक देशहरूमा यस्ता कुरामा विश्वास घट्दै गएको बाट पनि त यही सिद्ध हुन्छ ।

माक्सवादको अलिककति ज्ञान भएपछि मात्र रूसी-साहित्यमा आनन्द आउँछ । मैले आजभन्दा पाँच-छः वर्ष अघि गोर्कीको 'आमा' हेरेको थिएँ । त्यसबेला मलाई त्यसमा विशेष आनन्द लागेन । मण्डलीमा गफ हुँदा भने जबरदस्ती 'बडो राम्रो' भन्न कर लाग्यो; नत्र आफ्नो हँसी हुन्थ्यो । आज त्यो पुस्तक दोहऱ्याउँदा पो त्यसको वास्तविक आनन्द आयो । आजभन्दा चार-पाँच वर्ष पहिले हेरेको 'कम्युनिष्ट घोषणा पत्र' को सार आज बुझ्न थालें । अझ कार्यक्षेत्रमा ओर्ले पछि भन्न बर्ता बुझिन्छ । साहित्यको मर्म जीवन—संघर्षमा ओर्ले पछि मात्र बुझिन्छ । त्यसैले शोषक वर्गलाई समाजवादी साहित्य रोटीवाद, विभत्सतावाद, घृणावाद, नारावाद जस्तो लाग्छ ।

रूसी साहित्य र सबै प्रगतिशील साहित्य हामीलाई नराम्रो लाग्ने एउटा कारण त्यसको सरलता पनि हो । हामी रहस्यवाद, छाँयावाद, अलंकार र रूपवादका प्रेमी छौँ । सामन्तवादी पूँजीवादी धारणाका अनुसार सर्वसाधारणले बुझ्ने साहित्य निम्न कक्षाको हुन्छ । साहित्य त केवल विशिष्ट व्यक्तिहरूले, बौद्धिक स्तर धेरै नै अग्लो भएका पण्डित-हरूले मात्र बुझ्ने हुनु पर्छ । खूब अलिभएका विचार हुनुपर्छ, शब्दा-डम्बर हुनु पर्छ । माक्सवादी विचार अनुसार साहित्यमा यथार्थ जीवनको छाप हुनु पर्छ । भाषा सरल र सुबोध हुनु पर्छ, साधारण अनुभूत-शील मानिसको मनमा पनि प्रभाव पर्ने शैली हुनु पर्छ । माक्सवादी साहित्यको ज्वलन्त नमूना मैक्सिम गोर्कीको 'आमा' छँदैछ । 'आमा' लाई बडा बडा विद्वान देखि लिएर रूसका किसान-मजदूर सम्मले सजिलै सँग

बुझ्छन् । 'आमा'को विश्वका सबै भाषाहरूमा अनुवाद भैसक्यो; आज-सम्म सात-आठ करोड प्रति बिक्रि सक्यो रे । आजको रूसको साहित्य जनताले कति रुचाई रहेछन्, (मजदूर, किसान, बुद्धिजीवी र समाज-वादमा विश्वास भएका विद्वानहरूले, पूँजीपति, जमीन्दार, निम्नपूँजी-वादी विद्वान् आदि त यसलाई घृणा गर्छन्, निम्नकोटिको साहित्य भन्छन्) यसैबाट यसको लोकप्रियता र जनतालाई प्रभावित पार्ने गुण देखिन्छ । वास्तवमा यथार्थवादी प्रवृत्ति भएका साहित्य सर्वप्रथम उत्पन्न गर्ने देश रूस र फ्रान्सनै हुन् । जुन साहित्यले हृदयलाई स्पर्श गर्न सक्दैन त्यो लोकप्रिय हुनै सक्तैन । जुन साहित्यमा जीवन छ, जुन साहित्य यथार्थवादी छ, जुन साहित्य समयानुकूल छ, जुन साहित्यले समाजको चित्र देखाउँछ, जुन साहित्यले मानव-जीवन लाई प्रगति तिर बढाउन प्रेरणा दिन्छ, आशाको सञ्चार गर्छ, त्यही साहित्यले मानव-हृदयलाई स्पर्श गर्न सक्दछ, त्यही साहित्यको प्रभाव मनमा रहिरहन्छ । जुन पुस्तक हेरे पछि पाठकको मनमा आन्दोलन मच्चियोस्, ऊ विचार गर्न विवश होस्, जीवनबाट टाढा भाग्नु सक्दा जीवन-संघर्षमा ओर्लने साहस उत्पन्न होस्, विश्व र मानवसँग प्रेम उत्पन्न होस्, यति राम्रो संसारलाई घिनलाग्दो गरीबीले बेर्न खोज्नेहरू माथि घृणा उत्पन्न होस्--त्यही पुस्तक लाई नै म त असल साहित्य भन्छु ।

यो दृष्टिबाट हेर्दा कालिदास, भवभूति आदिको साहित्य मोटो तर विषयवस्तु एकदम मामुली सामन्ती किसिमको देखिन्छ । जमानाको प्रभाव उनीहरूमा पर्नु स्वाभाविक हो । कालिदास, शेक्सपियर आदिको साहित्य आजसम्म टिकेको मुख्य कारण यही मोटासले मात्र हो । रवीन्द्र, चेखोव, शरतचन्द्र, बंकीम, अनाटोले फ्राँस, आदिको साहित्यमा भने विषयवस्तु पनि गम्भीर छ, पाठकको मनमा तूफान उठाउने शक्ति

छ । आजका प्रगतिशील लेखकहरूको साहित्यमा विषयवस्तुनै मुख्य कुरा हो, शैली र रूप भने सुबोध, सरल र केही मात्रामा मीठो हुन्छ । कृष्ण-चन्द्र, डा० मुल्कराज आनन्द, प्रेमचन्द्र, लुई अरागाँ, नाजिम हिक्मत, डा० सद्दुद्दिन, एनी, हावर्ड फास्ट, मिस पर्लेबक-सल्फ फक्सर कस्टोफर कडवेल, लुइशून, पाब्लो नेरूदा, गोर्की, इल्या इहरेनबुर्ग, माइकेल शोलोखोव, ज्हादानोव, शिमोनोफ, अलेक्सी टाल्स्टाय, लियो टाल्स्टाय, गोगोल, श्चेर्नाव्शकी, अलेक्जेण्डर, कुप्रिन आदि लेखकहरूको रचनामा गम्भीर विषयवस्तु र कलात्मक रूपको कति राम्रो समन्वय पाइन्छ ।

नेपालका एकजना समाजवादी नेताजीले समेत साहित्यको सम्बन्धमा निम्नपूँजीवादी दृष्टिकोण देखाउनु भएकोमा मलाई आश्चर्य लाग्यो । रूसी साहित्य प्रति घृणाको उद्गार निकाल्दै वहाँले भन्नु भो कि साहित्य साधारण शिक्षित मानिसले बुझ्ने किसिमको भयो भने अवश्यनै निम्नकोटिको हुन्छ । नेताजीको समाजवादी शरीर उच्चवर्गको रहन-सहन र भेषभूषाले सुशोभित त बाहिर बाटै देखिन्थ्यो, मस्तिष्कमा पनि उच्चवर्गीय समाजवादलेनै स्थान पाएको रहेछ, 'भद्रजन'को दृष्टिकोण रहेछ । शायद यो बेलायत, अमेरिकाको मध्यवर्गीय सुधारवादी, शोशल डेमोक्रेसीको प्रभावले होला । शंकावाद (Scepticism) पनि पूँजीवादी दर्शनको एक अंग हो, यो दर्शनको छाप प्रत्येक क्षेत्रमा परेको देखिन्छ । शंकावादीहरू रूसको बारेमा सुनाइने कुरालाई पनि शंकालु दृष्टिले हेर्छन् । कुनै किसिमको भौतिक प्रमाण दिन नमिल्ने इन्द्रियातीत कुराहरू जस्तै 'आत्मा', 'ब्रह्म', 'पुनर्जन्म', 'आत्मशक्ति', 'आत्माको आवाज' आदिमा भने कुनै शंका नगर्ने, बेलायत र अमेरिकाको विषयमा जेपनि तुरन्त पत्याउने तर रूसको, चीनको बारेमा भने डा० राधा-कृष्णन, रवीन्द्रनाथ ठाकुर, सरदार पाणिकर, पं० सुन्दरलाल, डा०

कुमारप्पा, डा० राव जस्ता तटस्थ व्यक्तिले दिएको वक्तव्य देखाउँदा पनि, “खोई पत्यार लाग्दैन मलाई त” भन्ने, अविश्वासको दृष्टिले हेर्ने—यसबाट यही सिद्ध हुन्छ कि जुन कुरा आफ्नो वर्गको अनुकूल हुन्छ त्यो कुरा मानिस तुरन्त पत्याउँदो रहेछ; प्रतिकूल कुरा पत्याउन, कण्ठ पार्न, रुवाउन ज्यादै गहारो पर्दो रहेछ। कति व्यक्तिलाई त हजार प्रमाण दिए पनि “हुन त हो तर...” भनि हाल्दछन्।

रूसी साहित्यमा साधारण पात्रहरूले पनि, किसान, मजदूर आदिले पनि गम्भीर र विद्वतापूर्ण कुराहरू गरेको देखेर हामीलाई अस्याभाविक जस्तो लाग्दछ। किनभने हामी आफ्ना देशका काला, मैला र मूर्ख मजदूर किसान सम्झन्छौं। तर रबीन्द्रनाथको ‘रूसकी चिट्ठी’ भन्ने पुस्तकमा उनले लेखेका छन् कि रूसमा सैकडौं निम्न दर्जाका मानिस-हरूसँग उनले गफ गर्दा उनका उपन्यासहरू, अन्य पूँजीवादी देशका प्रशिद्ध लेखकहरू र रूसका लेखकहरूको रचनाको बारेमा ती व्यक्ति-हरूले गम्भीर ढंगबाट कुरा गरेको देखेर, थिएटरहरूमा गोर्की र बर्नार्ड-शाका खेलहरू गम्भीरतापूर्वक हेरेको, खेल समाप्त भए पछि गम्भीर आलोचना गर्दै, चर्चा गर्दै, हजारौं किसान-मजदूर निस्केका देखेर, पुस्तकालय, वाचनालय र पुस्तक बेच्ने पसलमा ‘निम्न दर्जाका’ व्यक्ति-हरूको भीड देखेर उनी चकित भए; तमाम जनताको सांस्कृतिक स्तर यति माथि उठेको देखेर उनका धेरै पूँजीवादी धारणाहरू छिन्न-भिन्न भए। फिल्मएक्टर अशोककुमार पनि रूसको मजदूर-किसानको साहित्य प्रेम देखेर छक्क परेका छन्।

रवीन्द्र बाबु रूस १९३० मा—क्रान्ति भएको केवल तेह्र वर्ष पछि-रूसमा शान्ति कायम भएको केवल सात-आठ वर्ष पछि—पंच वर्षीय योजनाहरू शुरू भएको केवल तीन वर्ष पछि, गएका थिए। आज १९५३ मा रूसीहरूको सांस्कृतिक स्तर कहाँ पुग्यो होला, आफैँ अन्दाज

गर्नुहोस् । आज त रूसमा वर्षको आठ अरब असी करोड प्रति पुस्तक हरू बिकछन् ।

रूस गएर आएका प्रत्येक विद्वानले—डा० राधाकृष्णन देखि डा० कुमारप्पासम्मले, रूसमा प्रकृतिको रूप नै बदल्ने, हावा-पानी र वनस्पति नै बदलिने, बड़ा-बड़ा योजनाहरू कार्य रूपमा परिणत हुँदै गएका छन्, तीव्र वेगले निर्माण कार्य चलिरहेछन् भनेका छन् । कम्युनिज्मतिर अग्रसर भै रहेको आजको रूसको समाजमा बसेका रूसी लेखकहरूले कुन समाजको चित्रण गर्ने ? हामीलाई पत्यार लाग्दैन, नराम्रो लाग्छ भनेर यथार्थको चित्रण नगर्ने, जनताको उत्साह र विचारधारा न देखाउने ? उनले त्यो साहित्य हाम्रो निम्ति रचेका पनि त होइनन् । त्यो साहित्यमा रुचि, समाजवादी व्यवस्थाबाट उत्पन्न भएको देखाउने रूसी र करोडौं अन्य देशका जनता वेवकूफ हुन् त ? नयाँ मानवको रूप नै न देखाउने ? हलीउडको कला र अमेरिकन अश्लील र कुप्रवृत्तिलाई उत्तेजित गर्ने साहित्यलाई आदर्श बनाउने ? बीसौं वर्षदेखि गतिरोधमा परेको (Stagnant and moribund) पश्चिमी साहित्यलाई आदर्श बनाउने ? रूसमा कत्रो सामाजिक परिवर्तन भैरहेछ, रूसी सामाजिक मनोविज्ञानमा कत्रो परिवर्तन आइरहेछ, त्यो बुझ्न अमेरिकन लेखक र वैज्ञानिक डाइसन कार्टरको Sin & Science, We saw socialism तथा Russia's secret weapon. रूसको वातावरण बुझेपछि मात्र आजको रूसी साहित्यमा आनन्द आउने छ । रुची उत्पन्न गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्छ, अभ्यास गर्नुपर्छ । चुरोट र रक्सी, गुन्द्रुक र तामामा स्वाद अभ्यासले नै आउँछ, शास्त्रीय संगति र शास्त्रीय चित्रकलाको आनन्द लुट्न पनि त प्रयत्न नै गर्नु पर्दछ । आजको रूसी साहित्य बुझ्न पनि समाजवादको सिद्धान्त बुझ्नु पर्दछ, रूसको आजको समाज र वातावरण बुझ्नु पर्दछ । नत्र 'भैंस के आगे बीन बजाए, भैंस लगे पगुराए' भनेझैं हुन्छ ।

जसलाई समाजवादी समाज-व्यवस्थासँग घृणा छ, त्यसलाई रूसी साहित्य कहिले पनि मन पर्दैन । तर यस्ताले घृणा गर्दैन रूसी साहित्य बन्द हुन्न । नेपालका पण्डितजीहरूले आधुनिक लेखकका रचनालाई घृणा गर्दैन नेपालमा नयाँ किसिमको साहित्यको प्रगति रोकिएको छैन । रोकिने पनि छैन । विश्वमा जुन व्यवस्थाले आफूलाई श्रेष्ठ सिद्ध गर्छ त्यसैतिर मानवताको गति हुन्छ, त्यै ठाउँको विचार बढ्दै जान्छ । त्यो केन्द्र कुनै जमानामा ग्रीस, रोम, चीन र भारतमा थियो । पछि बेलायत, फ्रान्स, जर्मनीमा सन्थो । आज एक लहर रूस, चीन र पूर्वयूरोपबाट आई रहेछ, अर्को लहर न्यूयार्क र हलीउडबाट । त्यै टिक्ने छ जसले आफूलाई श्रेष्ठ सिद्ध गर्ने छ ।

श्री जनकलाल शर्मा

साहित्यको उपयोगिता

साहित्यको उपयोग बारे साहित्य-शास्त्रीहरूमा निकै मत भेद छ । उपयोगितावादका संस्थापक लाई बेकनले मैत्री, प्रेम र यात्रासम्मलाई उपयोगितावादको कठोर याथार्थिक कसीमा घाटेको छ । उनको भनाई अनुसार यदि व्यक्तिगत र तात्कालिक लाभदिनमा यी कुरा अनुपयुक्त छन् भने तिनको कुनै आवश्यकता छैन । यस सिद्धान्तले इसाको सोह्रौं सताब्दी देखि संसारमा ठूलो खलबली पारेको छ । “कला कलाको निमित्त अथवा कला जीवनको निमित्त ?”—यस तर्कले आजसम्म फुर्सद पाएको छैन । उपयोगितावादी, अभिव्यञ्जनावादी र भावनावादी विभिन्न-आर्थिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक र ऐतिहासिक आधारमा यसको खण्डन मण्डन गर्दै आइरहेका छन् ।

भारतमा यस वितण्डावादले अंग्रेजी शिक्षाको प्रसार भन्दा पहिले त्यत्रो ठूलो स्थान पाउन सकेन । चारवाक सम्प्रदायको चरम भौतिकवाद यद्यपि ठूलो शक्तिको साथ उठेको थियो, त्यो भारतको विशुद्ध भावुकतावादी जलवायुमा फैलावदार हुन सकेन । व्यास र भरतदेखि महापात्र विश्वनाथ र पण्डितराज जगन्नाथ सम्मले काव्यको लालित्य पक्ष र उपयोगी पक्षको संतुलन देखाएका छन् । काव्यलाई रसात्मक वाक्य भन्ने साहित्य दर्पणकार विश्वनाथ यो पनि मान्दछन् कि काव्यको प्रयोजन जगतलाई रामवत् आचरण गर्नु, राबणवत् ह्वैन भन्ने शिक्षा पनि दिनु हो । उनले साहित्यदर्पणको भूमिका भागमा यो पनि भनेका छन् कि काव्यको सेवनले अर्थ, धर्म, काम, मोक्ष-चतुर्वर्ग फलका प्राप्ति हुन्छ । यस

प्रकार भारतीय आचार्यहरूले ललित-कलाका सत्य-शिव-सुन्दर-त्रिविध पक्षलाई सन्तुलनमा राख्ने चिरन्तन प्रयास गरेकाछन् ।

यसरी केवल आचार्यहरूको उल्लेखलेनै कुनै पक्षमा पूर्णबल पुगेको आजको भौतिकवादी मान्न सक्तैन । आजको सत्य पनि आफ्नो सत्यता कायम राख्न ठोस तर्कको आधार अपेक्षा गर्दछ । वस्तुतः काव्यको प्रयोजन के ? आजको युगमा प्रत्यक्ष र लक्ष्मि दिने कुनै भोज झैं उदारचेता काव्यरसिक छैन । काव्य कुनै उपयोगी कला हैन । जस्तै इन्जिनियरिङ्ग, डाक्टरि, अन्य विज्ञान छन् । आजको दाल-भात-डुकूको समस्याको युगमा यो कुन आधारमा टिक्ने ? तैपनि मानव समाजले यसलाई चिरन्तन कालदेखि जसरी प्रेय ठानेको छ, त्यसबाट विदित हुन्छ कि यसमा कुनै ठूलो उपयोगिता पनि सन्निहित छ जसले गर्दा आजको मानव-मशीन पनि यसको अपेक्षा गर्न सक्तैन ।

साहित्यको उपयोगिता बारे आयरल्याण्डको डब्लिन-विश्वविद्यालय-को स्थापनाको अवसरमा त्यसको रेक्टर अथवा नियामकको पदबाट पादरी न्यूम्यानले जुनकुरा भने त्यो साह्रै घतलाग्दो छ । उनको भनाउ अनुसार साहित्यको उपयोगिता स्वयं साहित्य भन्दा पृथक छैन । चरम मशीनवादी इङ्ग्लैण्डको छिमेकमा बसी एक आयरिश विद्वानले उपयोगितावादलाई यसरी हाँक दिनु कम कुरो थिएन, तैपनि प्रकारण्ड परिणत पादरी न्यूम्यानको तर्कमा यत्रो बल थियो कि उनको यो प्रवचन सर्वमान्य न भएता पनि विश्वका बहुसंख्यक विद्वानले यसको अगाडि मस्तक झुकाउनु पर्‍यो, र न्यूम्यान अंग्रेजी गद्य-शैलीका केही विशेष अधिकारीहरूमध्ये एक मानिए । न्यूम्यानको आदर्शमा चलने डब्लिन विश्वविद्यालयले अल्पकालमै आयरल्याण्डलाई अंग्रेजी दासताबाट मुक्त गराई छोड्यो, र शताब्दीयन् देखि मरिसकेको आयरिश भाषा पुनर्जन्म धारण गरेर स्वतन्त्र र सबल भाषा हुन गयो । यसैले गर्दा आयरिश

जन-जीवनमा त्यो क्रान्ति उत्पन्न भयो, जसले गर्दा ओकेनल, पार्नेल र डिवेलरा जस्ता राजनीतिज्ञको अतिरिक्त एनी बेसेण्ट, बर्नार्डशा, विलियम् बटलर, थिट्स, एच. जी. वेल्स जस्ता विश्व विख्यात व्यक्ति पनि पैदा हुन गए। न्यूम्यानको सिद्धान्तवादको यो व्यावहारिक र मूर्तः रूप थियो।

उच्च साहित्यको कुनै विद्यार्थीसित हामी यो आशा गर्दछौं कि उ व्यावहारिक जीवनको प्रत्येक पक्षसित परिचित होस्। कुनै पढेलेखेको व्यक्ति कहीं ठगियो भने उपहासको पात्र हुन्छ। दृष्टान्तको रूपमा कुनै ग्याजुएटले कुहेको आलु किनेर ल्यायो भने, उसमाथि सुन्ने जतिमानिस हाँस्नेछन्। किन ? के ग्याजुएट कक्षामा उसले असल आलु किन्ने तालीम पाएको थियो ? यदि हैन भने त्यही साहित्यको उपयोगको व्याख्या गर्दछ। व्यायामको अर्थ कुनै अंगको विशेष संचालन द्वारा बलियो बन्नु हो हात पाखुराले मुग्दल फेःयो भने हातपाखुराका मांसपेशीहरू असाधारण ढंगले बलवान हुन्छन्। त्यसै गरी कुनै खास विषयमा मस्तिष्कको व्यायाम भएको खण्डमा मस्तिष्कको एकभाग विशेष बलवान् अथवा शक्तिशाली हुन जान्छ। यो कुरा उपयोगितावादका प्रथम आचार्य बेकनले पनि मानेका छन्। उनको भनाउ अनुसार पनि गणितले मस्तिष्कमा सूक्ष्मता र लगनको गुण दिन्छ, तर्क-शास्त्रले व्याप्ति र न्याय-शास्त्रले विवेक, किन्तु यी विषयका अध्ययनले बेकनकै अनुसार पनि मस्तिष्कमा एकाङ्गीपन उत्पन्न गर्दछ। गणितको विद्यार्थी निष्क्रिय भै देखिन्छ। तर्कशास्त्रको अध्ययनले मानिसलाई जिद्दी गर्ने बनाइदिन्छ, उसमा संवेदनशीलता रहन्न। साहित्यनै एक यसतो विषय हो जसमा भौतिक जगत्को प्रत्येक वस्तु ग्राह्य छ र साथै कल्पना जगत्को पनि। यसले गर्दा साहित्यको विद्यार्थी जगत्को बहुरंगीता देखि परिचित हुन्छ। व्यक्तिको विभिन्नता उसको वृत्तिको

पार्थक्य र साथै स्थूल वा सूक्ष्म जगत्को प्रत्येक स्पन्दनमा उ आत्मसात हुन्छ र उसमा स्थूल र सूक्ष्मजगत् विलय भएको हुन्छ । काव्यको दृष्टि, भूत र भविष्यको गम्भीर र अन्धकार पूर्ण पर्दा च्याती कहिले देवासुर संग्राम हेर्न पुग्दछ, र कहिले कलंकी अवतार र मैत्रेय बोधिसत्वको उग्र र शान्त रूपको दर्शन गर्न पुग्दछ । काव्यको जगतमा बुद्धि र हृदयको पार्थक्य छैन । साहित्यको अध्ययनले यी दुवै तत्वको जस्तो स्वस्थ र सन्तुलित विकास हुन्छ त्यस्तो अन्य कुनै विषयले हुन्न । ज्ञानको यो सन्तुलित विकासजन्य प्रकाश अध्ययन कर्ताको मुख र शरीरमा यसरी व्याप्त हुन्छ कि टाढैबाट त्यसको अनुभूति हुन्छ । हामी भन्न सक्तछौं—के यो मानिस निकै विद्वान् होला ?

यसरी साहित्य द्वारा आन्तरिक स्वास्थ्यको लाभ भए तापनि त्यसको उपयोग के ? शारीरिक दृष्टिले बलियो भएको पहलवानको बलको उपयोग के ? के उ त्यसरी व्यायाम नगर्ने सदाचारी ऋषि मुनि भन्दा दीर्घजीवी हुन्छ ? अथवा उसले भारी बोक्न बल अर्जित गरेको हो ? यसैगरी धनले बलियो भएको व्यक्ति के सदानै सुखी, निरोग अथवा संतुष्ट हुन्छ ? बल यसरी बाह्य-वस्तुको अपेक्षा गर्दैन त्यसको सौन्दर्य र त्यसको लाभ त्यसैमा सन्निहित छ । जसरी शारीरिक बल शरीरलाई बलवान् तुल्याउँछ र त्यसको उपयोग त्यसैमा सन्निहित छ, त्यसैगरी साहित्यको विस्तृत ज्ञानले समुन्नत आभ्यान्तरिक बलको उपयोग पनि स्वयं त्यसैमा निर्भर गर्दछ । शारीरिक दृष्टिले बलवान् व्यक्ति आवश्यकता परेमा सामान्य व्यक्ति भन्दा अधिक गह्रौं भारी बोक्न सक्तछ । यसैगरी आभ्यान्तरीक बलशाली व्यक्ति समाजको प्रत्येक प्रश्नलाई आफ्नू मौलिक ढंगले सँगाल्न सक्तछ । यो कुरा विज्ञान वा ज्ञान विशेषको उपार्जन कतिको निमित्त कठिन छ । जीवनलाई यसरी पूर्ण बनाउन व्यक्तित्वको यसरी विकास गर्न, साहित्यको प्रयोजन छ । साहित्यमा समाजको भूतका आकांक्षा, द्वन्द, र सफलता, एवं विफलता-

को मूर्त र जीवित चित्र छ, जसमा हृदयको अंश भएकोले त्यो हाम्रो-निमित्त प्रेय छ, बुद्धिको पनि त्यत्तिकै अंश भएकोले त्यो हाम्रो निमित्त श्रेय छ । श्रेय र प्रेयको यो सन्तुलन अन्यत्र दुर्लभ छ । अन्य शास्त्रको अध्ययनले मानव दाल-भात-डुकूको सवाल केही सुगमता साथ हल गर्न सक्ला । किन्तु त्यसमा त्यो शक्ति छैन जसले गर्दा मनुष्य जन्तुत्व-बाट मानवत्व सम्म पुग्यो र बुद्धि, हृदय र त्यसको निर्देशमा साहित्यको आडले मानव जुन संस्कृतिसम्म पुग्यो त्यसैले न आजको ज्ञान-विज्ञानको बहुरंगी पनालाई जन्म दियो ! यसरी साहित्य विज्ञानको उपयोगिता-वादको आधार पीठ हो । साहित्यको स्वलन मानव-संस्कृतिको स्वलन हुनेछ । अनि विज्ञानको प्रयोजनवाद कहाँ टिक्ला ? साहित्यको यो उपयोगिता र समष्टिमा एकनास सन्निहित छ, र व्यष्टि र समष्टिको निमित्त । यही त्यसको मूल भूत र अत्यन्त ठूलो उपयोगिता हो ।

साहित्यमा सापेक्षता

अरु कला झैं साहित्यमा सन्निहित कलाको उद्गम स्थल या प्रभाव स्थल सापेक्षतामा आधारित छ, किंवा निरपेक्षतामा ?—यस विषयमा कम शास्त्रार्थ भएन । यूनानी परिष्ठत अरस्तुले जब कलालाई नकलको पनि नकल भने, उनको भनाउको तात्पर्यमा कला सर्वदा निरपेक्षतावादी ठहर्दछ । अरस्तुको अनुसार जगत् निर्माता ईश्वरले जगत्को निर्माण भन्दा पहिले त्यसको एक कल्पना गरेका होलान्, त्यसै कल्पनाको अनुकृतिमा जगत्को निर्माण भएकोले त्यो मूल कल्पना भन्दा हेय भयो । ईश्वरीय कल्पनाको त्यसै हेय यथार्थको आधारमा हाम्रा कवि वा कलाकारको कौशल चल्दछ ? तर विचारणीय कुरा यो छ कि कलाकार वा कवि सर्वथा यथार्थको फोटोग्राफर मात्र हुन्न, उसको मानसिक काव्यलोक अथवा कलालोक दृश्य जगतबाट आवश्यक तत्व ग्रहण गरेर नयाँ सिर्जना गर्दछ । यो कलालोक यथार्थ भन्दा भिन्न पनि हुन

सक्तछ । यसको केही चर्चा हामीले पहिले पनि गरिसकेका छौं । कवि वा कलाकारले दृश्य जगतबाट जे उपकरण ग्रहण गर्दछ त्यो केवल माध्यम हो, जस द्वारा उ आफ्नू भावना अरुसम्म पुऱ्याउने प्रयत्न गर्दछ । यही भावना उसको पूँजी हो, र यही उसको सापेक्षता हो । नत्र न यहाँ मैनाकमै उड्ने पर्वत छन्, न रामको अगाडि सागरनै विनय गर्न आँउछ ।

भावना सर्वथा स्वकीय हुन्छन् र सापेक्षतामा आधारित हुन्छन् । दृश्यजगतको माध्यम द्वारा कवि वा कलाकार तिनलाई अरुको हृदयमा पनि उत्पन्न गराउँछ । यसको प्रयत्नमानै अलंकार, छन्द इत्यादिको आवश्यकता पर्दछ । यस कारण यदि अलंकार र छन्दलाईनै प्रधानता दिने हो भने त्यो रीति ग्रन्थ बन्न सक्दछ, काव्य वा कला बन्दैन ।

काव्य वा कलामा जब यसरी भावनाले प्राण भयको कुरा सिद्ध भयो तब यो कुरा पनि मानिने भयो कि काव्यको आत्मा हृदय हो न कि बुद्धि । किन्तु काव्य वा कलामा बुद्धि पक्षको सर्वथा शून्यता छ भन्न पनि सकिन्न । बुद्धि वा कला-पक्षले त्यो बाटो तयार गर्दछ जसबाट भावना वा हृदय पक्ष श्रोता वा दर्शकको मनमा असर पारी ठीक त्यही लोकको सिर्जना गर्दछ जुन कलाकार वा साहित्यकारको मनमा प्रकट भएको थियो । यस प्रकार काव्यमा भाव-पक्ष र कला-पक्षको अथवा बुद्धि-पक्ष र हृदय-पक्षको पूर्ण सन्तुलन आवश्यक छ । यदि यस सन्तुलनमा व्याघात परेको छ भने त्यो न काव्यनै हुन सक्तछ, न शास्त्र नै । शास्त्रले केवल वस्तु जगतलाई अँगालो हालेको हुन्छ, र भावनाले कल्पना जगत लाई । यदि भावनाको आधिक्य छ भने त्यो पागलको प्रलाप पनि हुन सक्तछ, त्यसमा कुनै संगति हुंदैन र त्यो श्रोता वा दर्शकको निमित्त हास्य वा विनोदको वस्तु हुन सक्तछ । यदि कुनै रचनामा बुद्धिको प्रबलता छ भने त्यो शास्त्र हुन जान्छ र त्यसलाई हामी सामान्य अर्थमा काव्य वा कलाको कोटिमा लिन सक्तैनौं ।

कुनै रचनाको समीक्षा गर्दा यस कारण हामीले रचनाकारको अभि-
प्रायतिर विचार गर्नु पर्दछ कि रचनाकार हाम्रो बुद्धि-पक्षलाई प्रभावित
पार्न चाहन्छ कि हृदय पक्षलाई ? गीताको लेखक मनुष्यको बुद्धिपक्ष
लाई प्रभावित पार्न चाहन्छ कि हृदय पक्षलाई ? गीताको लेखक
मनुष्यको बुद्धिपक्षलाई लक्ष्य गरेर हिँडेको छ । उसका शब्द र शैली
गौण छन्, विचार प्रधान छ, अतः गीता चाहे जुन सुकै भाषामा
अनुदित होस्, यदि त्यसको दार्शनिक विचार अक्षुण्ण छ भने उसको
लक्ष्य पूर्ति भयो, किन्तु यो कुरा काव्यमा लागु हुन सक्तैन । काव्यकारले
आफ्नू भाषा, शैली, कथानक, चरित्र आदिको निर्माण आफ्नू भाव
जगतको सृष्टिको निमित्त अत्यावश्यकनै भएर रोजेको हो । यदि यी
बाह्य परिस्थितिमा कुनै व्याघात पर्दछ भने काव्यलोक किंवा काव्यकारको
भावभूमि खण्डित हुन जानेछ । यसै कारण भन्न सकिन्छ कि काव्यको
न अनुवाद संभव छ न स्थानान्तर नै । यदि यो संभव छ भने हामीले
भन्नु पर्दछ कि त्यसमा बुद्धि पक्षको प्रधानता छ ।

यसरी हामीहरू देख्दछौं कि जतिसुकै पारीपाटीको अबहेलना गरे
तापनि काव्य त्यसबाट उम्कन सक्तैन । समाजको सापेक्षता, रचना-
कारको सापेक्षता, जलवायुको सापेक्षता र ग्राहकको सापेक्षता, त्यसमा
अत्यावश्यक छ । समाजको परिवर्तन अथवा मानवको परम्परागत
वृत्तिको परिवर्तन क्रमशः हुँदै गएता पनि उसका साधारण वृत्ति कायमनै
रहन्छन्, जो संस्कृति भनिन्छ । काव्यको प्रधान पथ यसै मूलभूत
वृत्ति अथवा संस्कृतिबाट गुञ्जन्छ । काव्यमा परिवर्तनीय सामयिक
वृत्तिहरूको स्थान भएता पनि ती नै त्यसको मूल बाटो होइन । यसकारण
केवल सामयिक उपादानमा मात्र आधारित साहित्य केवल सामयिकनै
हुन्छन्, तिनमा चिरन्तनता हुन्न । यस प्रकार ती विशुद्ध साहित्यका
कोटिमा ग्राह्य हुन सक्तैनन् । साहित्यको टिकाउपन पनि त्यसको
श्रेष्ठताको एउटा कसी मानिन सक्तछ ।

साहित्यको चिरन्तनालाई सत्यसित अल्मल्याउनु हुन्न । प्रायः भन्ने चलन छ कि अमुक काव्यमा कविको यो 'संदेश' छ । कवि नीतिकार होइन अथवा दार्शनिक होइन, किन्तु कवि मिथ्यावादी पनि होइन अथवा अनीतिकार या असत्यवादी पनि होइन । तब दार्शनिक, नीतिकार र कविमा के अन्तर रह्यो ? कविले मानववृत्तिहरूको साधारण रूप लिन्छ, उसको दृष्टि यसै साधारण रूपलाई सुसज्जित पारी माथि उकाल्ने हुन्छ । नीतिकार र दार्शनिक ठोक्नु सिद्धान्त लिएर समाजलाई माथि उकाल्न चाहन्छ, तिनमा अनुराग वा सौन्दर्य छैन । जीवनको सूक्ष्म पक्षनै तिनको क्षेत्र हो, तिनमा रसमयता छैन, र यसै कारण धर्मगुरु दार्शनिक र नीतिकारका उपदेशले मानव-समाजलाई त्यति साह्रो अँगाल्न सकेको छैन जति काव्यले । दर्शन र नीतिसित हाम्रो संघर्ष हुन सक्तछ, हामी खण्डन-मण्डनकै भावना लिएर दर्शन वा नीतिसम्म पुग्दछौं यो कुरा काव्यमा छैन । काव्यले यस्तो रसको सिर्जना गर्दछ जसमा व्यक्तिको ऋणडालु वृत्तिले ठाँउ पाउन्न । मनुष्य काव्यलोकसम्म हृदय खोलेर पुग्दछ, यसै कारण जहाँ दार्शनिक र नीतिकार पछारिन्छन्, कवि सफल हुन्छ ।

यो भन्नु सरासर मिथ्या हो कि कविको दुई व्यक्तित्व हुन्छ— उसको भौतिक व्यक्तित्व र काव्यगत व्यक्तित्व । यो सत्य हो कि कविले आफ्नू पुत्र-शोकको वर्णन प्रत्यक्ष गर्न सक्तैन, कारण वैयक्तिक हर्ष र चिन्तासित समाजको वृत्तिको साधारणीकरण हुन सक्तैन, जो काव्यमा अपेक्षित छ । तर साथै कवि कुनै मशीन होइन, जसले आफ्नू एक चक्का मात्र घुमाएर अरु यन्त्र बन्द गर्न सक्तछ । कविका मनमा उठेका भावनाको अनुभव हामी प्रत्यक्ष रूपले उसको रचनामा भेट्दछौं । उसको सम्पूर्ण व्यक्तित्व र मूड उसको रचनामा रहन्छ । नत्र भने एकै विषयलाई लिएर लेखिएको महाभारतको एक अध्यायमा र 'किराता-जुनीय' महाकाव्यमा के अन्तर हुन्थ्यो ? कविको राजनीतिक, आर्थिक,

सामाजिक र वैयक्तिक, विचारधाराको प्रति छवि उसको रचनामा हुन्छ र यही उसको शैली हो। शैलीको तुलना मनुष्यको अनुहारसित गरिन्छ। जस्तो एक अनुहारसित ठीक ठीक समानता राख्ने आर्को अनुहार कठीन छ, त्यस्तै एक कविको रचना-शैली र दृष्टि आर्कोसित मिल्न लगभग असम्भव छ। तैपनि आँखा, कान, मुख आदिको अस्तित्व त प्रत्येक अनुहारमा हुन्छ, जस्तै काव्यमा पनि का यका साधारण गुण सर्वत्र नै हुन्छन्।

काव्यगत यो सापेक्षता रोमान्टिक युगका अंग्रेजी कविहरूको दृष्टान्तमा अझै स्पष्ट होला। यद्यपि यो कविमा प्रकृतिवाद र रहस्यवाद सामान्य रूपले आएको छ, तथापि तिनको निर्बाहमा व्यक्तिगत जीवन र दृष्टिको भिन्नता प्रष्ट छ। वाल्टर स्कट स्वदेशको प्राचीन गाथालाई अँगालेर हिँडेका छन्, तिनको काव्यको प्राण राष्ट्रवाद हो। वर्डस्वर्थ मर्यादावादी देखिन्छन्, शेली क्रान्तिको गायक हो, कलरीज विस्मयको पूजारी छ र बाइरन विद्रोहको दूत। यी कवि किन यस्ता भए? यसको स्पष्टिकरण तिनको जीवन गाथा बाट हुने छ। जीवन र काव्यको यही अन्योन्यश्रित सम्बन्धलाई लिएर उन्नैसौँ शताब्दीको अन्तिम भागतिर फ्रान्सिसी कलासमीक्षकहरूले सापेक्षतावादको ठूलो प्रचार गरे, र मनोविज्ञानको जति जति प्रचार हुँदै-गयो यस वादले त्यति नै बल पाएको छ। आजको युगमा कविलाई मानवेतर द्रष्टा मानवताको चारण आदिको विशेषण दिनु हास्यापद कुरा भइसकेको छ। भौतिक परिस्थितिले कविको भावुक मनमा जुन आघात पार्दछ त्यसको प्रतिफल उसको काव्य हुन्छ। भौतिक जगत उसको प्रेरक हो, किन्तु काव्यको निर्माता त फविको हृदय नै हुन्छ जसको सम्पूर्ण कलेवर नै व्यक्तित्वले निर्मित छ। काव्यवाद सापेक्षता तब पराङ्मुख कसरी हुने? कदापि हुन्न।

साहित्यका माध्यम

साहित्यिक अभिव्यक्तिको निमित्त तीन माध्यम अपनाइएका छन्— गद्य, पद्य र नाटक। गद्य र पद्यलाई मिलाई चम्पूको रूपमा चौथो माध्यम पनि प्रचलित छ। तर यो गौण हो, र गद्य एवं पद्यको पृथक्-पृथक् शक्ति र उपयोग वैशिष्ट्यको समीक्षाले चम्पूकाव्यमा गद्य र पद्यको उपयोगको औचित्यको स्पष्टिकरण स्वयं हुनेछ।

गद्य बोलचालको साधन हो, र यसैकारण भाषा यसैको आधा-रमा विकसित भएको हो। भाषाको उपयोग पूर्णतः व्यावहारिक भएकोले गद्य व्यावहारिक वा दैनिक उपयोगको वस्तु हो। यसकारण गद्यकाव्यको अन्तर्गत वर्णन, व्यवहार, चलन, संवाद, समाचार र चिन्तनकै प्राधान्य हुन्छ। भौतिक जगतलाई छोडो अन्यत्र लाग्ने विषयको उप-युक्त यो सफल माध्यमको रूपमा साधारणतः उपयोग गर्न गाह्रो छ। छरीतोपन, सूक्ष्मता र गठनको ठोसपननै यसको बल हो। यसकारण गद्यको सफल प्रयोग साहित्यकारको श्रेष्ठताको कसी भनिएको छ— 'गद्यं कविनां निकषं वदन्ति।'

पद्य भावमूलक वस्तु हो। संगीतको साहचर्यले गर्दा यो रागात्मक वृत्तिमा तीखो आघात गर्नमा साह्रै सफल छ। मनुष्य कोरा बुद्धिवादी भए शायद कविताको कुनै उपयोग थिएन, तर घटना विशेष अथवा भावविशेषमा पर्दा मनुष्यले आजसम्म अर्जित गरेको ज्ञान-विज्ञान हल्का हुन जान्छ, र उ भावनावादी बन्द छ। यस अवस्थामा उ संवेदना खोज्न आफ्नू दैनिक जीवनबाट पखेटिन खोज्दछ। यो उडान मुक्त र प्रकृतिको आदिम क्रीडास्थल तिर पनि हुन सक्तछ, स्थान र कालको बन्धन नाघि सयकडौं वर्ष अगाडि वा पछाडि पनि पुग्न सक्तछ, अथवा आफ्नू र आफ्ना छिमेकीको सामान्य अश्रु र खित्काको साथ लटपटिन सक्तछ। यस प्रकार कविता पदार्थ जगतको खस्रो पनबाट

गोडा उचाली कुनै अन्यत्रको वातावरण सम्म पुग्ने साधनकै रूपमा गृहीत छ । यहाँ गद्यको तर्क र घुँडा घसाई तथा वैज्ञानिकताको हथौडी ठोकाई छैन । भौतिक-जगत र कल्पना-जगतको बीच कविताको क्षेत्रमा कुनै सूत्र छ भने तापानि त्यो बालारूपको रश्मिरेखा कोमल, सूक्ष्म, पारभेदक र पारदर्शी छ ।

नाटक अभिनयकै निमित्त तयार पारिन्छ । अभिनयमा गति आवश्यक छ, गद्य भै तर्क र वर्णन एवं कविता झैं कल्पनाको भाडफानू-सको निमित्त गद्य लेखिन्न । भाषाको उपयोग पनि यहाँ गौण छ नत्रभने मूक अभिनय, छाँया अभिनय, र कठपुतलीको नाचले पनि नाटकीय आकांक्षाको परितोष गर्न सक्ने थिएन । यसको विपरीत जतिसुकै राम्रो गद्य र पद्यमय भाषामा भएता पनि एउटै पात्रले मञ्चमा आई फलाकन थाल्यो भने त्यो रुचिकर हुन्न । यसकारण कमसे कम भाषा र अधिका-धिक अभिनय वा एक्सन नै नाटक हो । यदि यसको विरोध हुन्छ भने त्यो साम्यादिक कविता अथवा कथोपकथनमा लेखिएको कहानी या उपन्यास मात्र मान्न सकिन्छ ।

नाटकमा गद्य र पद्यको उपयोग भएको देखिने छ, यो किन भयो ? या कहाँ गर्नु पर्दछ ?—यसको उल्लेख माथिनै भइ सकेको छ । जहाँ मञ्चको सानू र यथार्थवादी क्षेत्रमा लोकोत्तर वा स्थानोत्तर वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्दछ, त्यहाँ कल्पनाको विसाल र चुट्टे पखेटादार पद्यको उपयोग गरिन्छ । जस्तै—शेक्सपियरमा । शेक्सपियरको जमानामा नाटकको वातावरण यथार्थवादी बनाउन पर्दाका सीन-सिनेरीको उपयोग हुन सकेको थिएन । एक साधारण मञ्चमा पात्रहरू खडा हुन्थे । त्यहाँ न आर्डेनको जङ्गल थियो, न रोमको सिनेट, न मिराण्डाको क्रीडा-स्थलको त्यो मधुर टापु, न परीहरूकी रानी टिटानियाँले परीराज ओबेरोनसित मान गरेर क्रीडा रच्ने त्यो काल्पनिक वन । यी सबको

सिर्जना त्यसै शुष्क र सीमित मञ्चमा गर्ननै शेक्सपियरले नाटकमा पद्य-लाई माध्यम रोउनु पन्थो, र लगभग यसैकारण जापानी अथवा त्यसकै आदर्शमा तयार भएका आयरिश नाटकहरूमा कविताको सफल उपयोग हुन सक्यो। विलियम बलटर यिट्सले काउण्टेश क्याथलीन आफ्नू युगकी नायिका रोजेनन्। क्याथलीनमा आयर्ल्याण्डको शताब्दी-देखिन् मसांग्रिएको आस्माको प्रतीक थियो, यहाँ शैतानहरूको हातमा आत्मा बेच्ने कुरा थियो, जो आधुनिक युगको निमित्त अविश्वसनीय छ। विज्ञानको सूक्ष्मदर्शक यन्त्र र अप्रेशनको आधुनिक टेबुलबाट पखेटिएर आफ्नू साथै सारा दर्शकलाई आयर्ल्याण्डको कुनै विगत दिनको गोधूलि यथार्थमा पुन्याएर नै राष्ट्रवादको प्रबल प्रेरणादिने यिट्सले कविता-नाटकको रचना गरे। सुमित्रानन्दन पन्तले पनि काव्य नाटकको प्रयासमा चन्द्र-ज्योत्स्ना र कल्लोलिनी तथा शेकालीको मन्दिर सुगन्धित वृन्तको अभिनय देखाएका छन्। कल्पना जगतको यो दृश्य केवल पद्यमै हुन सक्तछ, अरु माध्यम द्वारा हुन सक्तैन। तर इब्सेन, शाँ र ग्याल्सवर्दीका विचार प्रधान र समस्या मूलक नाटक, जो आँखाको अगाडि ठडिएको विकृत जगतलाई नै अँगाल्न सक्तछ, त्यो केवल गद्यमा नै चलन सक्तछ, पद्यमा चलन सक्तैन।

भारतीय मञ्चमा महामुनि भरतकै समय अथवा ईसवी सम्बतको प्रारम्भ भन्दा पहिले नै यथेष्ट उन्नति भइसकेको थियो। यसकारण त्यहाँ अप्रस्तुत योजनाको निमित्त छान्दिक वर्णनको प्रयोजन परेन, अपितु स्त्री, बालक र अपठित पाठकका मुखबाट असंस्कृत भाषा बोलाई त्यसलाई अझै ठोस यथार्थतामा ठड्याउने प्रयत्न गर्नु पन्थो, तर भारतीय नाटककारहरू नाटकमा गद्य र पद्यको उपयोगको सफलताको रहस्य जान्दथे। जहाँ भावनाको तीव्रता छ, त्यहाँ छन्दको उपयोग खुलेर भएको छ। यसैगरी याथार्थिक विषय र गद्यले थाक्न लागेको दर्शकलाई शैलीको नवीनताजन्य विश्रान्ति दिन मधुर छन्दको उपयोग

पनि भएको छ । गद्य र पद्य एवं अभिनयको यो संतुलन कलाकारको कौशल प्रकट गर्दछ । शेक्सपियरका नाटकहरूमा पद्यको असाधारण उपयोग पनि यस्तै वैशिष्ट्यको परिचायक छ । तर भनाईको तात्पर्य यो होईन कि छन्दलेनै कविताको निर्माण गर्दछ, यदि सो हुने हो भने अंग्रेजी कवि अलेक्जेंडर पोपको 'मानवमाथि प्रबन्ध' (Essay on man) अथवा लीलावती, अङ्कगणित, सारंगधर संहिता अथवा अमरकोष पनि कविताको कोटिमा दहिने थिए, र आजकल प्रचलित स्वतन्त्र छन्द र गद्य-कविता विशुद्ध गद्य हो । हामीले माथिनै भनिसकेका छौं कि कविता, गद्य र नाटकको अलग अलग क्षेत्र र उपयोग छ । यदि भावनाको प्राधान्य र वेग छ भने त्यो स्वतः लयदार भाषामा प्रवाहित हुन्छ, र कविता हुन जान्छ । गद्य कविता र मुक्त छन्दको कविता, कविता-कोटिमा आउने यही आधार हो । माइकेल मधुसूदन दत्तले यस कुरालाई राम्ररी हृदयंगम गरेर नै मेघनाद बधको सफल निर्माण गरे । गद्य कविताको पनि यही आधार हो, र यसैको उपेक्षा गरेर केवल अनुकरणको लहै-लहैमा लागी आजका अनेक शिकारू युवकहरू स्वतन्त्र छन्दको नाममा अनर्गल बकवाद गर्दै हिँडदछन् । वस्तुतः छन्दको बन्धनबाट स्वतन्त्र भै कविताको नाममा जथाभावि केरी कविपंक्तिमा आसन जमाउने प्रयत्न गर्नु कति सजीलो कुरा हो !! तर भावनाको यस्तो वेगको सिर्जना छन्दास्त्रित संगीतको पछि न लागी स्वयं आफ्नै वेगमा संगीतलाई डोन्याएर लिएर जान्छ, कति कठीन कुरा हो ? यही त कविताको जनक हो । छन्द शास्त्र त क्लान्त, सिथील र रुग्ण भावनालाई बोकेर जवर्जस्ती कविता क्षेत्रसम्म चीरबाटोबाट हुल्ने प्रयत्न पनि गर्न सक्तछ । यसरी हामी भन्न सक्तछौं कि छन्द कविताको यान मात्र हो, आत्मा होइन । यो कुरा मिल्टनको ब्ल्यांक भर्स, र त्यसपछिका नकल गर्ने सामान्य कविहरूको छन्द योजनाको तुलनाले अझै स्पष्ट गर्नेछ । मिल्टनको पुरानो परम्पराको उल्लंघन गरी

कहीं कहीं शेक्सपियर मै, तर अझै प्रबलताको साथ एक वाक्यलाई कतिपय पंक्ति वा पंक्ति खण्डसम्म असाधारण ढंगले गुड्याएका छन् । यसको नकल उनीपछिका शिकारु कविहरूले पनि गरे, तर संगीतका आत्मामा पुगेका महाकविको वाणीमा जुन स्वाभाविक संगीतात्मक प्रवाह थियो त्यसको साधनाको अभावले गर्दा नकल-गर्ने हरूको कविता खस्रो र कुरूप गद्य बाहेक केही भएन । लगभग यस्तै कुरा आधुनिक नेपाली साहित्यमा देखापर्ने केही अनुष्टुप छन्दमा लेखिएका नाट्य र रचनाका सम्बन्धमा पनि भन्न सकिन्छ । यस्ता नाटकमा कवित्वको जहाँ कुनै गन्ध सम्म पनि छैन, वरन् दैनिकी वार्तालाप मात्र छ । त्यो पनि कवित्वको विडम्बना मात्र बनेका छन् । दैनिकी व्यवहारका कुराले गर्दा यहाँ कवित्वको हत्या भएको छ, र कवित्वलाई मन्त्र्यापर रंगमञ्चमा ठड्याउने प्रयत्नले गर्दा नाटकीय गद्यात्मकता पनि समाप्त भएको छ । यसैले गर्दा यस्ता कृति न गद्य-काव्य भएका छन्, न कविता, न नाटक नै । यो हो कि काव्यको सही माध्यमको उपयोगदेखि अपरिचित व्यक्तिले विदेशबाट आएको परम्पराको नकलमा तयार भएको यस गोरख-धन्दालाई केही विस्मय र केही आफ्नू अल्पज्ञता जनित आत्मलघुतालाई लुकाउनु नै साश्चर्य साधुवाद दिए ।

श्री हृदयचन्द्र सिंह

नाट्य-साहित्यमा प्रह्लाद

नाटक सामाजिक प्रचलनको जिउँदो समालोचना हो । असल र खराब दुबैको न्यायपूर्ण सूक्ष्म अन्वेषण र विवेचन रहेको साहित्यलाई समालोचना भनिन्छ, तर पनि समालोचनाको विशेष जरूरत खराबी भेटाउन पर्दा नै हुन्छ, किनभने खराबीलाई बेलाभा छेक्न सकेन भने त्यसले संसारलाई अथवा मानव-सुखलाई खराबी नगरी छोड्दैन । असलको तारिफ सानातिनाले मात्र गरेपनि असल गर्नेको मन उत्साहित भएर भन्न 'सु' तिर उन्मुख भइरहन्छ, तर खराबको विरोध विशेष मानिस र विशेष साधनले नगरकिन खराब गर्नेको बानी सोझिन्न, उन्मत्तिपर 'कु' तिरै दौडिरहन्छ । रामले परस्त्रीलाई आमा सम्भेको अवश्य असल हो, तर त्यस असलको वर्णनले मानिस उति सुधर्न सक्तैन, जति रावणले परस्त्री हरण गरेर खानपरेको गोता अर्थात् खराबीको जतीजा देखेर सुधरिन्छ । वसु, नाटक पनि विशेषतः असल भन्दा खराबको आलोचना हो । सामाजिक कुप्रथा, अनैतिकता, अत्याचार आदि 'कु' प्रतिको विरोधकै निमित्त नाटक लेखिन्छ, यद्यपि नाटक कुनै एउटा जीवनको रूपक भएको हुनाले 'सु' प्रति अप्रसर भइरहेको नायकको नैतिकता, सदाचार, सद्भावना आदि आदर्शलाई अगाडि लगिरहेको हुन्छ; तर असलमा असलको समर्थन भन्दा खराबीको उन्मूलन चाहनु, विरोध गर्नु नाटकको ध्येय र उद्देश्य हो ।

साहित्यको समालोचना कृतिमा विशेष गुण भए पछि र त्यसका

रचयिता पनि प्रसिद्ध भएर विशेष अधिकारी भएपछि मात्र गर्न सकिन्छ, त्यसता अधिकारी लेखकको त्रुटि देखाउन सक्नु त लेखक र अरुको निम्ति पनि एउटा राम्रो सावधानी र चेतावनी हुन जान्छ । अनधिकारी वा शिकारु लेखकको कृतिउपर आलोचना गर्नु दोष सिद्ध हुन जान्छ । किनभने त्यसमा त्रुटि वा खराबी बढ्ता हुन सक्छ, न त्यसमा भएको गुण नै जिउँदो हुन्छ । तर नाटक त्यसतो समालोचना होइन, जीवन वा समाजमा बढ्ता अनैतिकता भएमा त्यसको अभावको धोर विरोध प्रदर्शन गरेर नाटक लेखिन्छ । नाटक ऐतिहासिक होस्, पौराणिक होस् वा सामाजिक, त्यसका आदर्शवान नायक अनैतिकताको विध्वंसकै निम्ति खडा गरिएको वा सिर्जिएको हुन्छ । त्यसैले नाटक आदर्शवानको आदर्श वा असल जाहेर गर्नु भन्दा खराबीमाथि धावा बोल्नाको निम्तिनै लेखिन्छ ।

गांधी खुर् खुर् फकीरे साधु वा वासना-विजयी र निर्वाण-आकांक्षी योगी मात्र भए उनको बारेको नाटक खल्लो हुन्छ । तर अत्याचार अर्थात् खराबको नै विशेषतः विरोधी भएको हुनाले गांधीको रूपकले जीवन आउँछ, किनभने गांधीको नाटक अर्थात् रूपकमा गांधी असल भएको भन्दा खराबसित लडेको तत्व प्राणदायी हुन्छ (त्यस्तै मार्क्स, लेनीनको नाटकले खराब प्रति धावा बोल्छ) । त्यसैले नाटक मनोरञ्जनात्मक भन्दा समस्यामूलक भएमा बढ्ता लाभदायक हुन्छ । किनभने त्यसमा समाजको समालोचना बढ्ता हुन्छ । आजको जन-युगमा यस्तै जन-नाटक मात्र कल्याणकारी हुन्छ । संसारमा सर्वतो-भावेन अत्याचारी-शून्य भएर व्यवस्था सर्वकालीन परिपूर्ण भएपछि मात्र केवल मनोरञ्जनात्मक नाटकले सुस्थान पाउन सक्ला ।

मेरो आफ्नो परिभाषा र दृष्टिकोणले हेर्दा बालकृष्ण समको 'प्रह्लाद-' लाई नेपाली भाषाको एउटा प्रमुख गौरव-स्तम्भ नाटक देखें । 'प्रह्लाद'-

लाई पाएर नेपाली साहित्यले नाक ठड्याउन सकेको छ । 'प्रह्लाद' पौराणिक अवश्य हो । भागवतको कथा उसको कथानक हो । तर 'प्रह्लाद' लेखेर समजीले पुराणकै प्रचार गर्न लाग्नु भएको हो भनी कदापि भन्न सकिन्न । स्वाभाविकता र वैज्ञानिकतामा मात्र विश्वास भएको हुनाले समजीले 'भागवत' को कथाबाट केवल सम्भावित घटनालाई मात्र अपनाउनु भएको छ । पौराणिक घटना नलिनाले 'भागवत' को मुख्य कथानकसित न फरक खान गै अर्कै हुनजाने ठाउँमा असम्भव घटनाको सट्टा सम्भावित घटनाले बदलिदिनु भएको छ । जसतै भागवतमा 'प्रह्लाद'-लाई आगोमा होमोको ठाउँमा प्रह्लादका साथी रोध भन्न एउटा पात्र सृष्टि गरेर 'प्रह्लाद' का ठाउँमा रोधलाई जलाउन लाग्नु भएको छ जो कि भागवतमा रोध छैनन । त्यस्तै खम्बाबाट नृसिंह अवतीर्ण भएको ठाउँमा ढोकाको संसारमा आइपुगेको कशिपुलाई खम्बा ढलाएर बध गराउनु भएको छ । वास्तवमा समजीको 'प्रह्लाद' हेर्दा प्रह्लादको सत्याग्रहसित मिल्दो-जुल्दो भएर उच्च आधुनिक र नवीन ढङ्गमा प्रभावशाली हुँदै गइरहेको गान्धीजीको सत्याग्रह वा गान्धीवाद बाट प्रभावित हुनुभएको देखिन्छ । 'प्रह्लाद' पुराणकै चोड्टो भएता पनि समजी, पुराणवादका समर्थक देखिनु हुँदैन, बरु 'प्रह्लाद' लाई बाटो गरी गान्धीवादको सोतो ल्याउन खोज्नु भएको जसतो देखिन्छ ।

'प्रह्लाद' लाई हेर्दा भौतिकज्ञानलाई अलि चाहेर पनि बसी-वसी उसको निन्दा गरिरहने अध्यात्म-ज्ञानलाई वरण गर्नतिर समजीले दिल दौडाइरहनु भएको देखिन्छ । अझ घुरेर 'प्रह्लाद' हेर्दा अध्यात्म-वादको मोहमा पर्दापदै पनि विज्ञानवादको तरुणी आँखा सन्काइमा बालकृष्ण समजी चकचकिन खोज्नु भएको पनि देखिन्छ । पौराणिक प्रह्लादोपाख्यान ईश्वरवादको प्रतीक हो, तर त्यही कथानकका समजीको 'प्रह्लाद' विष्णुको आस्था र श्रद्धा राख्दा राख्दै ईश्वरवाद प्रति सतर्क

विद्रोह पनि गरिरहेको देखिन्छ । खम्बाबाट नरसिंहको अवतार प्रकट नगराउनु, प्रह्लादलाई आगोमा होम्न नलगाउनु, सर्पले प्रह्लादलाई डसाउन लगाउँदा ईश्वरीय प्रभावले वचेको भन्नु सट्टा विषखाने अभ्यास भएकोले सर्पका विषले पनि नछोएको भन्ने देखाउनु इत्यादि कुरा जस्तै ईश्वरवादमाथिको गहिरो वैज्ञानिक तर्क र विद्रोह हो । 'प्रह्लाद' नाटकको नायक 'प्रह्लाद'को विष्णु वा मोक्ष सुन्दर ध्येयको रूपको रूपमा मात्र समजीले स्वीकार गर्नु भएको बुझिन्छ, अनि हिरण्यकशिपु आदि दानवहरूलाई महान् कर्म वा ध्येयमा आइपर्न र लाग्ने विघ्न-बाधाको रूपक । अहिले पनि हिरण्यकशिपु छन्, भक्त हज्जारको रूपमा, त्यसैले हामीलाई प्रह्लाद चाहिएका छन्, धेरै प्रह्लाद, अर्थात् आजको अत्याचार पीडित मानवहरूमा पनि प्रह्लादको जस्तो संकल्प, सत्याग्रह, कर्मनिष्ठाको अत्यावश्यक छ अनिमात्र हामीलाई पीडा दिने आजका हिरण्यकशिपुहरू खतम हुन सक्लान्, जनतामा यही भावना जागृत गराउने समजीको 'प्रह्लाद'को उद्देश्य हो, यसैको निश्चित 'प्रह्लाद' समजीको जनतामा अपील हो ।

'प्रह्लाद'मा विज्ञान-पक्षका हिरण्यकशिपु र वैज्ञानिक हला, चक्र-मूर्तिहरूको विकलता र ज्ञानपक्षका 'प्रह्लाद'को सफलता देखाइएको छ ता पनि ज्ञानको मात्र ग्रहण गरी सरासरै विज्ञानको अस्वीकार गरिएको छ भन्न सकिन्न, बरु यो देखाउने चेष्टा गरिएको छ सर्वे प्राणीमा आत्म-सातको ज्ञान वा अहंमा आफूलाई नहुवाउने ज्ञान बिना कोरा विज्ञान जिउँदो रहन सक्तैन । असलमा ज्ञान र विज्ञानको विषयमा समजाते दुवैको आदर गर्नु भएको छ । एक बिना अर्को अपूर्ण र मरणप्राय छ भन्ने उहाँको विचार छ "ज्ञान मर्दछ हाँसेर रोई विज्ञान मर्दछ" 'प्रह्लाद' द्वारा भनाउनु भएको समजीको यो भनाई मलाई पनि बडो सही लाग्यो । ठीक हो, केवल ज्ञान का उपासक हामी दार्शनिकहरू भौतिक,

आर्थिक सबै उन्नतिले मरिरहेछौं तापनि, गरीबीको कारण जिउँदै मरिरहेछौं तापनि मृत्युपछिको सुखको मृगतृष्णामा, अनि संतुष्टिको आनन्दमा हँसिरहेका छौं, उता केवल विज्ञानका पुजारी पाश्चात्य जातिहरू भौतिक वैभवले परिपूर्ण भई उन्नतिको शिखरमा चढिरहेका छन् तापनि पराइमा आफू देख्ने ज्ञान नभएको हुनाले जीवनमा हमेशा युद्ध र वीभत्सताको आगो सल्किरहेकोले रोएर मरिरहेका छन् । ज्ञान र विज्ञान दुवैको समन्वित समर्थक भएर पनि समजी वा समजोको 'प्रह्लाद' ज्ञान पक्षमा नै बढता भुकेको देखिन्छ ।

विज्ञानको साधनाले प्रकृति विजेता अनि असंख्य र अद्भूत सख-अस्त्रका निर्माता भएर पनि अग्नेजहरूले ज्ञानी गांधीको अगाडि घुँडा टेक्न पन्यो, किनभने आपसको अनमेल, फूट, छुआछूत, साना-ठूलाको भेद आदि अज्ञानको कारण लोटेर घाइते भइरहेका भारतीयहरूलाई गांधीले ज्ञानी गराएर जगाए, उठाएको थिए, त्यसैले विज्ञानका चमत्कार वम, ग्याँसहरूको पनि केही लागेन ।

यो सबै भए 'प्रह्लाद' का विचार पक्षका कुराहरू । चरित्र-चित्रण, कथोपकथन आदी नाटकीय दृष्टिकोणले पनि 'प्रह्लाद' मर्यादित छ । साहित्यिक विशेषता पनि 'प्रह्लाद' भा पर्याप्त मात्रामा छ ।

श्री कृष्णचन्द्र सिंह

नेपाली साहित्यमा प्रगतिवाद र पथभ्रान्त आलोचक

प्रगतिवाद युगको ऐतिहासिक देन हो। बन्धनबाट मुक्ततातिर, जीवन-कठोरताबाट सरलतातिर, दुःखबाट सुख र अशान्तिबाट शान्ति-तिर, अभावबाट पूर्णतातिर र स्थिरताबाट परिवर्तनतिर निरन्तर संघर्ष-शील भै लम्कन खोज्नु प्रगति हो। यस जागरूक भावना र सचेतन इच्छाले कुत्कृत्याएको नवीन चेतनाको प्रक्रिया साहित्यमा पनि पप्यो। फलतः साहित्यमा नयाँ दृष्टि र नयाँ भावना उन्मुख प्रगतिवादको जन्म भो।

प्रगतिवादमा समाजको सांगोपांग चित्रण सहित मुक्तिको क्रान्ति-कारी निर्देशन हुन्छ। यो आफ्नो आन्तरिक अभिव्यक्तिभावलाई कुनै अनिर्दिष्ट र अव्यक्त सत्यको प्रतीकोपासनामा लगाउँदैन। रहस्यवादी हरूको आत्म-अभिव्यक्ति भित्रै खाँदिएर निसासिन्न। छायावाद जस्तो हार र असफलतामा, बन्धन र अवरोधमा विचलित भएर पछि गड्कन निराशामा र काँतरतामा घुमौरो रूप लिएर बहुअर्थी हुँदैन। अव्यक्त भाव र भावनाको गतिहीन सूक्ष्म रहस्य र जीवन विमुख उडानमा अल्झेर यथार्थताबाट विमुख हुनु आजको साहित्य र साहित्यकारको निमित्त अवश्य अनुपयोगी ठहरिन्छ। प्रगतिवादमा आइकन जीवनका यी पलायनवादी मनोवृत्तिलाई अर्थाउने दशाको परिपाटी र शैली नाशार्दै गयो।

एकातिर आज विभिन्न संक्रमण र समस्या, विश्वव्यापी ध्वस्त-विध्वस्त र परतन्त्रता छ। आर्थिक संकट र पराधीनता, दमन-शोषणले छिन्न-भिन्न जीवन छ। यस्तै अर्कोतिर स्वतन्त्रता र शान्तिको लागि लालायित र अग्रसर वर्ग र मनोभावना छ। यसरी अशान्ति र अस्थिर-

ताले प्रस्त जीवन छ । यसलाई एकमात्र क्रान्तिकारी प्रतिभाशक्तिको विद्रोहले बाहेक अरुले स्थिरता र शान्ति, मुक्ति दिन शकैन । यो सामर्थ्यको प्रतिनिधित्व प्रगतिवादले गर्‍यो । प्रगतिवाद यही क्रान्तिकारी प्रतिभा-शक्तिको सांस्कृतिक रूप हो ।

यही कारणले संस्कृति र भाव-जगतलाई यसले तुरन्तै प्रवाहित गर्‍यो र जुन रूपले विश्वमा एउटा भयंकर स्थितिले च्याप्दै ल्याइ राखेको थियो त्यही अनुरूप विश्व-साहित्यमा प्रगतिवादको उद्घोष भयो । परिस्थिति अन्तर्मुखी तथा अन्तर्राष्ट्रीय हुँदै गए अनुसार प्रगतिवादी जागरण र भावना पनि अन्तर्राष्ट्रीय रूपमै आफ्नो-आफ्नो अवस्था अनुकूल व्यापकिंदै आयो । फलस्वरूप नेपाली साहित्यमा पनि प्रगतिवादको जन्म हुनु आश्चर्यको कुरा होइन ।

यसरी अन्तर जगतीय साहित्य क्षेत्रमा मात्र प्रगतिवादी साहित्यको सृजना नभै आफ्नै राष्ट्रिय लेखक, कविमा तथा साहित्यमा पनि प्रगतिवादी तत्वको जागरण र विकास क्रमशः आफ्नै अवस्थालाई सुहाउँदो रूपमा हुन् थाल्यो । यसको यथार्थवादी र जनवादी भाव-तत्व (साहित्य) को प्रेरणाबाट शायद केही आदर्शवादी लेखक-समालोचक हरूलाई धक्का लागे छ र डर पैदा भएछ । त्यसैले “अचेलका उद्दण्ड र उच्छृङ्खल भएका प्रजातन्त्रवादीलाई भने शुद्ध साहित्यको विरोधमा बितण्डा खडा गरी साहित्यको नाउँमा हिलो फ्याक्नु” तथा “साहित्य निर्माणको नाउँमा...अचाकली, अनाचार औं स्वेच्छाचार” जस्ता प्रगति विरोधी आरोप र गुनासो सुनिन थालि रहेछ । (अझ भन्नु प्रगति विरोधी हमला भइरहेछ) यसो त एकाध वर्ष यतादेखि पत्र-पत्रिका-हरूबाट यस्ता प्रगतिवादी साहित्य विरोधी गुनासो र आरोप गुञ्जिदै आइरहेको थियो । तर अब त यस विरोधी विचार र नीतिलाई सुचारु रूपले चलाउने नेतृत्वकै जन्म भयो । यस नेतृत्वको सूत्र तथा अभि-

भारा विद्वान समालोचक प्रोफेसर ईश्वर बरालोपाध्याय ज्युले लिनु भएके देखिन्छ ।

हालसालै निस्केका केही पत्र-पत्रिकाहरूको कतिपय नयाँ अंकमा बरालज्यूको एकमात्र यही स्वर सुनिन्छ । यही गुनासो र चिडचिडे भाव गुञ्जिन्छ । यसै सिलसिलामा लगातार उहाँको तीन लेख—प्रगति, आह्वान र जागृतिमा प्रकाशित भएका छन् । यस लेखको मूल उद्देश्यहो प्रगतिशील साहित्यमाथि निष्फल हमला र भ्रमपूर्ण ढंगले साहित्यको व्याख्या र सैद्धान्तिक विश्लेषण, विचारद्वारा पथभ्रान्त तुल्याउनु ।

‘प्रगति’(१)को पहिलो अंकको शुरूमै आफ्नो विरोधी परिचय पेश गर्दै लेखनु हुन्छ—‘अधिको साहित्य पुरानो, रुढिबद्ध र ‘बुर्जुवा’ हो भनी जनतांत्रिक साहित्यको ‘नवीन’रूपको निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने अहंमानी साहित्यकारमाथि केही हाँसो उठ्नु स्वाभाविकनै हो ।’

अर्थात् जनतांत्रिक साहित्यको ‘नवीन’ रूपको निर्माणले साहित्यको अभिवृद्धि हुँदैन । अर्को प्रगतिशील साहित्यकारहरूले(२) अधिको साहित्यमा लगाएको पुरानो, रुढिबद्ध र ‘बुर्जुवा’को आरोप अमानवीय र दलगत भयो । यस्ता समालोचक हरूलाई त भारतीय प्रगतिशील साहित्यका अग्रणी निरालाजीको लोह जवाफनै बडो सुहाउँदो छ । नयाँ धारणा र आन्दोलनको विरोध गर्ने आलोचकलाई निरालाजी जवाफ दिनु हुन्छ—

“उन्हे अपनी सूझ के सामने दूसरे सूझते ही नहीं । हमें उनकी आँखों में उँगली कर-कर के समझाना है और बहुत शोष्र जैसे संकीर्ण विचार वालों को साहित्यके उत्तरदायी पदसे हटाकर अलग कर देना है । तभी साहित्यका नवीन पौधा प्रकाश की ओर बढ़ सकेगा ।”

(१) द्वैमासिक पत्रिका,—सम्पादक—नारायण बाँस्कोटा ।

(२) बरालज्यूको लेखाई अनुसार अहंमानी साहित्यकार—लेखक.

अरू पनि—

“उन्हें प्रयत्न कर के साहित्यके व्यापक मैदान से हटा देना चाहिए। उनके द्वारा साहित्यका उद्धार नहीं हो सकता।” × × × × “पुराना साहित्य हिन्दीका बहुत अच्छा था, पर नयाँ और अच्छा होगा, इस दृष्टिसे इसकी साधना की जायगी।”

ठीक यही जवाफ विद्वान आलोचक श्री बरालज्युमा पनि लागू हुन्छ। वास्तवमा कुनै पनि प्रगतिशील लेखक अथवा समालोचक जो वास्तवमा सही दृष्टिकोणका हुन्छन्—ले एकाएक कुनै पनि रचनालाई पुरानो, रूढिबद्ध र ‘बुजुवा’ भनी आरोप लगाउँदैनन्। किनभने पुराना लेखकहरूको साहित्यको आलोचना नवीन परिस्थिति र व्यवस्थाको आधारमा गरिँदैन। तत्कालीन समाज-अवस्था, अर्थ र अवस्थाकै आधारमा गरिएको आलोचना वास्तविक र युक्तिसंगत मानिन्छ। अर्को जनतांत्रिक साहित्यको नवीन रूपको निर्माण चाहनुको अर्थ पुरानो साहित्यलाई रूढिबद्ध र बुजुर्वा संभक्तु पनि संभक्तैको एकाहरोपन र ‘दिमागी दिवाला’ तथा बेअर्थको बकवादी सिवाय अरू के भन्नु ?

सामूहिक रूपले बरालज्युको आरोपको सैद्धान्तिक आधार हो—

- (१) साहित्य सदा आद्य, सनातन र नवतन हुन्छ। त्यस कारण सर्वदा प्रगतिशील हुन्छ।
- (२) साहित्य पक्षीय तथा वर्गीय हुँदैन।
- (३) साहित्य वर्ग-संघर्ष, प्रतिद्वन्द्विता, वैषयिकता तथा लिप्तता र व्यक्तिकताबाट मुक्त हुनुपर्छ।
- (४) ‘हितेन सह’ को आधार काव्यनिर्माणको पद्धति हो। रूप र रूपिया होइन।

साहित्य-सम्बन्धी माथिका यी विचार वा सिद्धान्त, प्रगतिशील साहित्यमाथिको बरालज्युको आरोप कुनै नयाँ होइन। प्रायः शुरूमा

जुनसुकै मुलुकको प्रगतिशील साहित्य तथा लेखमाथि साहित्य सम्बन्धी यो सैद्धान्तिक आधारमा झटारो चलाएका छन् र खिसिटीबुरी गरेको देखिन्छ । यस्तै यसको विफलता र अवैज्ञानिकता पनि साबित हुँदै उनीहरूको यो विचार र मत रङ्गान्तर मिलिकदै गइरहेको छ । अथवा हासोन्मुख समाज, वर्ग र विचारको प्रतिनिधित्वमा मरणासन्न भई छटपटाइरहेछ । जब आफ्नो समस्त उपाय निष्फल भइसक्य, अथवा आफ्नो मुक्ति र छुटकाराको अर्को बाटो पाउँदैनन् तब उनीहरू विचलित भई कुनै नयाँ डाक्टर-वैद्यको नयाँ हथियारको रूपमा संगठीत र दलबल सहित मोर्चामा आउँछन् । अज्ञेयको सांस्कृतिक 'स्वातन्त्र्य सम्मेलन', डा० वुशम्यानको 'नैतिक पुनः शस्त्रीकरण' (मोरल रि आर्मामेण्ट), मुंढ र रैकिनको 'आल अमेरिकन कमेटी' यस्तै गुप्तभेदी अस्त्र हुन् । यसको मुख्य लक्षण हो विचार वा नैतिकता, सिद्धान्त वा संस्कृति पक्षको गतिशीलतालाई लङ्घ्याउनु ।

प्रगति विरोधी साहित्यकारहरूले अक्सर यस्तै हथियार लिई हिँड्छन् जस्तो कि ईश्वरबराल आइराख्नु भएको छ । अर्थात् यसैको प्रभा (निभ्रान्त रूपमा बरालज्यूमा पनि परेछ र अभिव्यक्त गर्न कुत्कुत्यायो । भारतीय लेखक तथा कवि अज्ञेय, उपन्यासकार इलाचन्द्र जोशी र यूरोपीय प्रख्यात कवि टि० एस० इलियट, एजरा पाउण्ड, बोदलेयर र आन्ड्रेजीद् यस्तै सिद्धान्तका साहित्यकार हुन् जसको टनीकको भरमा सर्वश्री बरालज्यू पनि कुर्लन थाल्नु भइरहेछ ।

अक्सर जो आफूलाई शुद्ध-साहित्य-स्रष्टा र समालोचक मान्दछन्, अनी तिनीहरू जो आम-जनताबाट अलगिएर उच्च अभिजात वर्गको निमित्त र यिनीहरूकै पक्षको प्रतिनिधित्व गर्दछन्; अनि तिनीहरू पनि जो समाजका शोषक र शासकहरूको सत्ता र स्वार्थलाई अधुण्ड राख्न आफ्नो कलम, कला र खुपीलाई प्रयोग गर्दछन्—उनीहरू सबैको

प्रायः एउटै स्वर अगिदेखि सुनिन्छ—स्यो हो साहित्यको शाश्वतता, सनातनता, निष्पक्ष र 'हितेन सह' को आधार भूमि मानवता । यही यस सिद्धान्तको चरम सीमा हो, आधार भूमि हो । यद्यपि यो आदर्श र सिद्धान्त, विचार झट्ट हेर्दा बडो सुन्दर र सत्य, साहित्यिक र मानवीय छ, तर यसको मूलमा एक किसिमको लागू वा जर्म छ । यसले हाम्रो आँखामा पट्टी बाँधेर आमक चेतना र दृष्टिकोण, अवैज्ञानिक शिक्षा र अवास्तविक रूप खडा गरेर नवीन सांस्कृतिक चेतना, जागरण र नवीन धारणालाई किल गर्दछ ।

सांस्कृतिक दृष्टिकोणले जबसम्म मानिस पूर्णता परासा र पराधीन हुँदैन तब सम्म त्यस देश र जातिमा कसैले पूर्णतया सर्वांगी रूपमा विजय प्राप्त गर्न सक्तैन । यस्तै फेरि जब सम्म आर्थिक र राजनैतिक जीत हासिल गरिँदैन त्यसमा संस्कृति वा नैतिकतामाथि पनि विजय पाउन असम्भव छ । राजनैतिक र आर्थिक विजय गर्न उनीहरूले आफ्नो ढंगको सांस्कृतिक हथियार—साहित्य, कला, धर्म र नैतिकताको आश्रय लिन्छन् । यस द्वारा मूलमा राजनैतिक र आर्थिक जीत हासिल गर्नुको साथै संस्कृति, सभ्यता र साहित्य अर्थात् सम्पूर्ण नैतिकतामाथि नै कब्जा जमाउँछन् ।

त्यस कारण साहित्य पनि एउटा साधन हो ।

त्यस कारण उनीहरूले आफ्नो ढंगको साहित्यिक मान्यता, सिद्धान्त, आधार र कसी तयार पादछन् । यो आचार यस्तो हुनु जरूरी छ जुन हेर्दा अत्यन्तै सुन्दर होस् । विश्व-भावना र विस्पन्नपाती मानवतावादीको अर्थ अर्थियोस् । संकुचित र सोमित भएर नसाँधुरियोस् र आफ्नो गुप्तार्थ आम जनतमा झट्ट बोध हुन नपावस् ।

बरालज्यूले पनि साहित्यक मोर्चामा डट्टी अपनाउनु भएको आफ्नो साहित्यक बाटोबाट यस्तै पतनोन्मुखताको पक्षधर जाहेर गर्दछ । यता-

तिरै अग्रसर भएको र आक्रमणकारी (प्रगतिशील साहित्यको विरोध) भाव अर्थाउल्लंघन ।

साहित्यको सनातनता जुन विशेष गरेर प्राचीन मान्यता र आधारकै बोध हुन्छ—सबै युगमा रहँदैने । साहित्य सनातन हो केवल यति अर्थमा—त्यो पहिले पनि थियो, आज पनि छ, पछि पनि रहनेछ । वास्तवमा कुनै पनि भौतिक वस्तु वा तत्व अथवा त्यसबाट निर्मित वस्तु र विचार अपरिवर्तित र सतानत हुँदैने यद्यपि हेर्दाखेरी त्यो स्थायी र एकरूपी किन नदेखियोस्, त्यस बेला पनि परिवर्तन र नूतन रूप ग्रहणताले काम गरिरहेको हुन्छ ।

सनातन परिवर्तन होइन, परिवर्तननै सनातन हो । यस्तै सनातन नवतन हुन सक्तैन, नवतन सनातन हो । अतः सनातन र नवतन दुवै एकै साथ एक गतिले रहन र चलन सक्तैन । अर्थात् जुन चीजलाई हामी सनातन भन्दछौं वा सनातन भन्दै त्यसलाई हरेक युग-परि-स्थितिमा अमरता दिन चाहन्छौं त्यसमा भौतिक र द्वन्द्वात्मक तत्व तथा परिस्थितिको परिवर्तनशील चेतनास्पर्श द्वारा नवतनतिर अग्रसर हुन संघर्ष चलि राख्नु छ । बरालञ्ज्यू यस वैज्ञानिक सत्यलाई पनि झुठ्याएर 'प्रजातन्त्रोत्तर नेपाली साहित्यमा शिथिलता' लेखमा लेख्नु हुन्छ— शुद्ध साहित्यता सर्वदा आद्य (Original) सनातन (Classic) र नवतन (Modern) हुन्छ । यसबाट आद्य र सनातन हुनुको कारणलेनै नवतन भएको हो भन्ने स्पष्टिन्छ । अन्यथा सनातनतामा नवतनलाई बास मिल्न सक्तैन सिवाय सनातनी र परंपराप्रियहरूलाई छोडेर ।

यसरी साफ नभएको विचार वा वनिनसकेको सिद्धान्त र आधार भै बरालञ्ज्यूको मत पनि केही बटारिएको र बरालिएको देखिन्छ । "साहित्य साहित्य नै हो भने त्यो सर्वदा प्रगतिशील नै हुन्छ" यो तवै मात्र सकिन्छ जब बरालञ्ज्यूको सनातनी, बुजुवा साहित्यिक परिभाषा र आधारभूमिबाट साहित्य उठेको हुन्छ । होइन भने त यो अवैज्ञानिक

र तर्कहीनताको साथै साहित्यलाई जीवन र समाजसँगको पारस्परिक सम्बन्ध विच्छेद गर्नु जस्तो हुन जान्छ । किनभने यस सिलसिलामा प्रयोग र प्रकट हुन आएको वहाँको साहित्यिक विचार र अर्थ द्वारा यसलाई सावित गर्दछ । कुनै बेला लेखिएको साहित्य सर्वदाको लागि प्रगतिशील र अवस्थालाई सुहाउँदो प्रेरणादायक हुनुको मतलब हो त्यस साहित्य अनुकूलको परिस्थिति बनिरहनु । यथार्थमा साहित्यको अनुकूल र त्यसलाई सुहाउँदो परिस्थिति बनि रहँदैन, परिस्थितिको प्रतिनिधित्व गर्ने तथा युगलाई सुहाउँदो र अनुकूलको साहित्य सृजना भइरहन्छ । यही कारण हो आलोचना गर्दा खेरि आलोचकले आफ्ना आलोच्य नायक तथा आलोच्य ग्रंथको जमाना उस बेलाको आर्थिक, राजनैतिक र सामाजिक व्यवस्था, संक्रमण, उनको आफ्नो सामाजिक अवस्था आदिको अध्ययन गर्दछन्, यसलाई अगाडि राख्छन् । वास्तविक आलोचनाको सही र वैज्ञानिक आधार यही हुनु पर्दछ । परिस्थिति सदा एक नासको नरहिरहेर त्यो गतिशील हुन्छ । यसको लक्ष्य सदैव उँभो उक्लनु हुन्छ । अनि समाजमा व्यक्तिको (लेखकको पनि) आफ्नो कस्तो किसिमको परिस्थिति छ त्यस द्वारा प्रभावित हुने उसको भावुकता अनुसारको स्पर्शशीलता साहित्यिक प्रेरणा हो । प्रेरक-वस्तु-शक्ति र वस्तु-स्थितिको भिन्नता वा हेरफेरले वातावरण बदलिएर माँगी पाउने प्रेरणा तत्वको रूपरंग, आकार-प्रकार, दृष्टि, उद्देश्य पनि फेरिन्छ । अनि आफ्नो बेलालाई सुहाउँदो भइकन भावना अर्कै नवीन चेतना र रूपमा अर्थिन आउँछ, अभिव्यक्त हुन्छ ।

त्यस कारण जुन बेलाको प्रतिनिधित्व गर्ने युग साहित्य हो त्यो सदा सर्वदा सबै काललाई नित्यतानुसार अमर रूपले प्रवाहित र प्रेरित गर्नु पर्छ भन्ने केही छैन, न पूर्णतया सकिआएकै छ । यो त लेखकको खुबी, कला चातुर्य, र प्रतिभा शक्ति अनुसारको सीमा अंकित रेखाभित्रको धेरै-थोरै समयसम्म कालजयी हुन्छ । यसो भएता पनि ती रचनाले

समाजद्वारा, आलोचनाद्वारा मान्यता पाउँछ र कदरनीय स्थान सर्धेको निमित्त भैं पाइरहन्छ। यही दृष्टिकोणले शेक्सपियर, गेटे, टाल्सटाय तथा कालिदास, भवभूति तथा तुलसीदास, भानुभक्त आदिको साहित्य आदरणीय छ, संग्रहणीय छ, चाहे वर्तमान युगमा प्रेरणा दायक होस अथवा नहोस।

यसरी साहित्य परिस्थिति सापेक्ष मानवीय हृदयोद्गार तथा विचार-निधि भएकोले त्यो कहिल्यै अपरिवर्तित र सर्वदा प्रगतिशीलताको लालमोहर लिई हरेक युगको प्रतिनिधित्व गर्ने स्थायित्वको रूपमा रहिरहँदैन। त्यसकारण सनातन पनि हुन सक्तैन।

वाह्य भौतिक परिस्थिति र भौतिक जीवन एवं त्यसबाट प्राप्त प्रेरणा र प्रतिबिम्ब मानस-पटमा परि अभिव्यक्त हुने मानव-भावना अथवा विचार तत्त्वले कला र अन्य अभूषणादि बस्त्र धारण गरिसकेपछि साहित्यको रूप लिने हुनाले साहित्यको कुनै शाश्वत रूप वा स्थिरता वा प्रधानता हुँदैन। साहित्य स्वयं साध्य र स्वसंपूर्ण होइन, यो वाह्य भौतिक पदार्थ वा परिस्थिति द्वारा संचालित गौण तत्व हो। यही पछिगइकन एउटा मत वा सामाज-सिद्धान्त बनिसकेपछि प्रधानताको रूपमा सामूहिक शक्ति-हथियार बन्दछ। अनि यसले पनि समाज, विचार र परिस्थितिलाई प्रवाहित र परिवर्तित गर्दछ।

सनातनवादी र बुजुर्वा साहित्यकारहरूको साहित्यको अभिजात व्याख्या र प्रभावशाली आरोप साहित्यको निष्पक्षता हो। अर्थात् साहित्य वर्गीय वा पक्षधर हुन्न। सम्पूर्ण मानवतामाथि मुक्तकण्ठले उड्ने, गाउने, लेख्ने स्वतन्त्रता हुनु पर्छ। बरालञ्ज्यू पनि यसका समर्थक मात्र नभई प्रचारक हुनु भइरहेको छ। सर्वसाधारणलाई चूमकको रूपमा आकर्षित र प्रवाहित गर्ने यो उनीहरूको तागतीलो र धारिलो अस्त्र हो।

कहीं बाट हेर्दा जुन चीज बढता सुन्दर र आदर्शमयी देखिन्छ त्यो

भिन्नबाट नापाम र्क विपालु र संहारी, अशुद्ध पनि हुन्छ । यही कुरा साहित्यको वर्ग-मुक्त आदर्शमा लागू हुन्छ ।

अज्ञेयले यही सिद्धान्तलाई कति कलात्मक, सुन्दर र प्रभावशाली ढंगले आफ्नो 'साहित्यकार र परिस्थि' निबन्धमा व्यक्त गरेका छन् ।

“कलाकारलाई धनी-गरीब, सुखी-दुःखी, पीडित-पीडक-दुवै विषयमा लेख्ने समान अधिकार छ, यदि तिनले आफ्नो कलालाई अलुएण राख्दछ भने । फेरि दुःख र सुखको कुनै आत्यन्तिक श्रेणीहरू त जीवनमा छैनन् । दुःख, अपूर्णता, पीडा यी सर्वव्यापी हुन् । गरीबले यसको ठेका लिएका छैनन्—यसलाई तिनले पनि मान्दछन् जो स्वयं गरीब हुन् । सुख र असन्तोष पनि वर्गभेद देखिदैन । फेरि कसरी एउटा वर्गको सुख-दुःख अर्को वर्गको सुख-दुःखभन्दा धेरै वर्णनीय मान्नु ? किन हामी दुवै वर्गमाथि उठेर सम्पूर्ण मानवताको गीत नबनाउँ ?”

यस्तै आमक प्रचारमा बरालब्यू पनि नेपाली अज्ञेयको रूपमा संलग्न हुनु हुन्छ । वहाँ लेख्नु हुन्छ—‘साहित्य न त मतवादपोषी हुन्छ न राजनीतिपरक न वर्गिक । सृष्टिका वस्तुको समान रसभोग सबैले गरे र्क यसको रसग्रहण सबैले गर्ने अधिकार छ ।’

(प्रजातन्त्रोत्तर नेपाली साहित्यमा शिथिलता—प्रगति)

अरु हेर्नुहोस्—

“त्यो साहित्य वैषयिकतामा जति प्रतिद्वन्दिता र वर्गसंघर्षमा तम्साँछ भने त्यो साहित्य होइन वरन् हो साहित्य ।”

(जनतान्त्रिक साहित्य-जागृति वर्ष १ अङ्क १)

अरुपनि

“प्रचारवाद साहित्य होइन । त्यो पक्षीय हुँदैन । यो सारा मानव

जातिलाई एउटा गुँडमा भेला पार्ने हुन्छ । यो कालजयी हो । यो शुभान्तिक हो ।”

(प्र० ने० सा० शि०-प्रगति)

यसैलाई लक्ष्य गरीकन लेख्नु हुन्छ :—

“प्रजातन्त्रतिर अभिमुखी हुनलाई हाम्रो देशको अवरुद्ध द्वार खुले-देखिन् आजसम्मको अवधिलाई पनि हराएको युग भन्छु, किनकि त्यस भन्दा अगि साहित्यमा जे सुन्दर वस्तु देखिएका थिए र जस्तो तिनको पारम्पर्य आइरहेको थियो त्यो अचेलको प्रजातन्त्र मुखर युगमा पाइँ-दन । त्यसैले साहित्य हराएको युग यो भएको छ ।”

(हराएको नेपाली कथा—आह्वान अं० २)

किनभने राणा शासित कालमा भन्दा अहिले वर्ग-संघर्षले खुलारूप लिई उभोत्तर हुँदै आइ रहेछ । यो आधुनिक नेपाली साहित्यमा पनि अभिष्यक्त हुँदै आइरहेकोले पहिलेको विशुद्ध साहित्यमा त्यो शुद्धता नरही वर्गीक चेतना र संघर्ष आभाषित छ जेले गर्दा शुद्ध साहित्य चाहनेको निमित्त (कला पक्षलाई छोडेर) नाक चेप्राउनु परिरहेछ ।

यसरी सांस्कृतिक वर्ग-संघर्षको विरुद्ध सर्वकल्याणभिमुखी साहित्य-निर्माणतिर लम्कनु पछिकोनिमित्त साध्य र स्तुत्य भई वर्ग विमुक्त भए पनि वर्तमान अवस्थाकोनिमित्त दुषित र अवास्तविक तथा अव्यावहारिक भई यो पनि वर्गीक नै ठहरिन जान्छ ।

ऐतिहासिक युगदेखि आजसम्मको साहित्य-निर्माण-कृति अध्ययन गर्दा निचोडमा साहित्य पक्षधर र कुनै वर्गकै प्रतिनिधित्व गर्दै आएको पाइएला । किनभने साहित्य परिस्थितिको दास नभए स्वामी पनि हुन सकेको छैन । अर्थात् परिस्थिति र साहित्य परस्पर एक अर्कोले प्रवाहित र संचालित गर्ने गर्दछ । मानव समाज आदिम साम्यवादी समय पश्चात् आजसम्म वर्गयुक्त छ । त्यसकारण राजनीति, अर्थ,

समाज, व्यवस्था, साहित्य, धर्म, मत, सिद्धान्त पनि कुनै-न-कुनै वर्ग शासित छ । वर्ग विभक्त समाजमा वर्ग-स्वार्थ-मुक्त विचार र साहित्य हुनु असम्भव छ । यो सामूहिक वस्तु सत्य हो । शासक र शासित, पीडक र पीडित, शोषक र शोषित, राजा र प्रजा, धनी र गरीब, सुख र दुःख यो आजको देन होइन । पहिले यो विषमताको विरुद्ध संघर्ष अनि तिन्न र उग्रतर भई चरम सीमामा पुगिरहेछ ।

शासक र शासित तथा शोषक र शोषितको वर्ग रूप पनि विभिन्न युगमा विभिन्न प्रकारका देखिन्छन् । दास युगमा भिन्नै किसिमका स्वामी र सेवकको वर्ग छ । सामन्त युगमा यसको रूप अर्कै हुन आयो । विकसित पूँजीवादी कालमा यसले झन नयाँ रूप लियो । तर ऋणात्मक वर्गले धनात्मक रूप लिई गुणात्मक परिवर्तन साथै वर्गविलिनीकरण हुन सकेको छैन । तसर्थ साहित्य, जुन मानव मनः क्रियाको चेतन रूपी सामूहिक अभिव्यक्ति विचार हो; र विचार जुन भौतिक जीवन र भौतिक परिस्थितिको द्वन्द्वात्मक प्रक्रिया र प्रतिक्रिया स्वरूप उत्पन्न भाव तत्व हो, सदा वर्गयुक्त र वर्ग प्रतिनिधित्व गर्ने भयो ।

यही कारण हो सामन्त युगीन साहित्यमा खास गरेर राजा-महाराजालाई प्रधानता दिइएको हुन्छ र त्यसमा जे जति हुन्छ उनीहरूकै वर्णन, हार र जीत, मनोविनोद, यात्रा, युद्ध, शिकार, आचार-विचार इत्यादि । कथाको शुरूमै एउटा देशमा 'एउटा राजा थियो' बाट हुन्थ्यो । भक्तिकालमा साहित्य पनि भक्ति रसपूर्ण भयो । यसरी नै राजा-महाराजाको पद तथा स्वार्थबाट सर्व साधारण जनतालाई अलग राख्न भक्ति, श्रद्धा र भाग्यवादको सृष्टि भए भैं वैरागको पनि भाव जगायो । साहित्य पनि वैरागिएर मानिसलाई नै जंगल दौडाउने खालको मनोवृत्तिको सृजना भयो । आपसी काट-मार र तखत पल्टाउने बेलाको वीरगाथा कालीन साहित्य पनि सीमित बहादुरीको बखान हुन गयो । पछि पूँजीवादी औद्योगिक उन्नतिले जब सानातिना घरेलु कार्य र

रोजगार खतम पारिदियो, दमन र शोषणको नयाँ रूप देखापरी पहिलो विश्वव्यापि युद्धको फलस्वरूप देशमा आर्थिक संकष्ट आइपुग्यो र मुक्तिको संघर्ष विभिन्न प्रकारले विफल भयो, तब मानिसको असंतोष निराशामा बदलिएर साहित्यले पनि त्यसलाई सुहाउँदो वाटो छँयावाद् अपनायो । अंतमा यसको सीमा पलायनवाद सम्म पुग्न गयो ।

यसरी कुनै युग अवस्थाको प्रभावबाट साहित्य मुक्त भएर व्युत्तिको छैन । आखिर साहित्यकार पनि त, सचेत, जागरुक, स्पर्शशील, भावुक, हृदयधारी व्यक्ति हो । फरक यत्ति हो, परिस्थितिको प्रभावले बनेको नयाँ विचार र नयाँ भावना सामूहिक तवरले समाजशक्ति बनिस्के पछि यसले समाज र विचारको संचालन गर्दछ । यही नवीन विचार र सिद्धान्त, नूतन साहित्यको हातमा हाँकेने बागडोर हुन्छ, यसैले परिस्थितिलाई बदल्दछ ।

त्यसकारण जबसम्म वर्गयुक्त समाज हुन्छ-हाम्रो विचार, सिद्धान्त, साहित्य, राजनीति, नैतिकता पनि वर्गीय हुन्छ । वर्गमुक्त साहित्यको कल्पना तब सम्भव हुन्छ । जब हाम्रो समाज पनि वर्गमुक्त वा वर्गहीन हुन्छ, समाजवादी व्यवस्था कायम हुन्छ ।

त्यस कारण साहित्य वर्गिक र मतवादी नभई मानववादी र सर्वकल्याणकारी, कालजयी हुनु पर्छ भन्ने सिद्धान्त कोरा सैद्धान्तिक आदर्शको रूपले सुन्दर, विशाल भए पनि व्यवहारमा अमंगलकारी अवैज्ञानिक हो, भ्रामक र रामनामधारी जमुवाको बकुलानीति मात्र हो । बड्दो र उड्दो बहुसंख्यक हित र स्वार्थको वर्ग-चेतना, वर्ग जागृति, र वर्ग संघर्षलाई रोक्नु वा दबाउनु वा सैद्धान्तिक भ्रम फैलाएर यसलाई लुकाउनु र शिथिल पार्न खोज्नु वर्ग मुक्तताको माँग गनहरूको भित्री उद्देश्य भएकोले आदर्शवादीहरूको मानववादी वर्गहीन निष्पत्ता स्वतः एउटा वर्गिक विचार, वर्गिक सिद्धान्त, पक्षीय आदर्श ठहरिन्छ ।

शोषक र शासक अथवा उनीहरूको विरुद्ध राजनीति, संस्कृति, अर्थनीति, समाज-व्यवस्था, साहित्य आदिमा भइरहेको शोषित र शासित निम्न श्रेणी—आम जनताको संघर्ष र चेतना, धारणाको तिरस्कार अथवा विरोध गर्नुको मतलब अल्पसंख्यक शोषक वा शासक वर्गको समर्थन र त्यसको पक्ष लिएको स्वतः सिद्ध मानिन्छ ।

जब सृष्टिका कुनै वस्तुमाथि कसैको अधिकार हुने, कोही त्यसबाट वञ्चित हुने व्यवस्था छ, तब समान रूपले उपभोग गर्ने सवाल पनि आउँदैन । जसरी घरमा बसेर धनीहरू घाम, पानी, हवाको उपभोग गर्न पाउँदछन्, यही सम्म पनि गरीबहरू उपभोग गर्न पाउँदैनन् । यो ठीक कुरा हो, जुन सुकै वस्तुको उपभोग सबै जाति र वर्गका मानिसले सजिलोसँग गर्न पाउनु पर्दछ । यो नहोला भन्ने पनि केही शंका छैन । तर अहिलेको भेद-भाव पूर्ण स्थितिमा धनी र गरीब, शोषित र शोषकको स्वार्थ र सुखको महत्व वा स्तर एकनासको कदापि हुन सक्तैन । गरीब वर्गको हितको निमित्त उठेको आवाजले धनी वर्गको पनि हित उठि हुन सक्तैन जस्तो उ चाहन्छ । त्यस्तै शोषितको निमित्त गरिने संघर्ष र मांगले शोषकको स्वार्थमा जरूर धक्का लाग्दछ । तसर्थ समान रसभोग वा व्यवहारको मतलब तमाम सर्वसाधारण जनताले गर्न पाउनु हो । नि पूर्ण तवरले सम्पूर्ण मानवमा समानताको व्यवहार समाजवाजी व्यवस्थामै सम्भव हुन सक्छ ।

त्यस कारण “सृष्टिका वस्तुको समान रसभोग सबैले गरेभैं यसको रसग्रहण वैले गर्ने अधिकार पूरा छ ” भन्न नहिचकिचाउने बरालज्यूले अन्य वस्तु र कानून, अधिकारमा भइरहेको असमान व्यवहारमा किन यो आवाज उठाउन नसकेको ? के धनी र शोषक वर्गले उपभोग गर्न पाइरहेको समस्त सुख, वस्तु, ऐश, आराम र अधिकार गरीब र शोषित वर्गका जनताको निमित्त पनि सुलभ र सम्भव भइरहेछ ? अतएव वास्तवीक र समाजसत्य असमानताबाट आँखा चिम्लि केवल साहित्य

क्षेत्रमा समान रसभोग र रसग्रहण गर्ने अधिकारको दावा गर्नु वर्ग स्वार्थ नै हो । बरालज्यूले गर्नु भएको यो दावा बुर्जुवा वर्ग स्वार्थ हो ।

राजनीतिक दृष्टिकोणले पतित र पराधीन तथा अधिकारहीन हुनुको आर्थिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणले पनि पराधीन, अवनत र शासित हुनु हो । यस कुरालाई स्वयं बरालज्यू पनि स्वीकार गर्नु हुन्छ । वहाँले लेख्नु भएको छ :—‘राणा तन्त्रमा वाणीसाधना पनि अभिष्ट थिएन । आर्थिक विवशतामा अझ बढता दुर्नीतिमूलक अंकुश भएकोले लेखकहरू लेखनमा स्वच्छन्द हुन सकेनन् । स्वतन्त्र देशका भएता पनि लेखकहरू परच्छन्द भए.....संशयालु सरकारको अगाडि भावालु साहित्यकारले निहुरिनु पर्‍यो ।’

भनाइको मतलब नेपालको राजनीतिक परतन्त्रता (स्वतन्त्र भएता पनि) ले गर्दा नै नेपाली साहित्य र साहित्यकार पनि स्वतन्त्र रूपले विकसित हुन सकेनन् । उन्नति गर्न सकेनन् ।

माथिको उद्धरणबाट यही सिद्ध हुन्छ—देशमा राजनैतिक र आर्थिक परतन्त्रता वा सामन्ती शासन व्यवस्था रहनुजेल लेखकले लेख्ने स्वतन्त्रता र मुक्ति पाउन सक्तैन । यस्तै लेखकले पनि आफ्नो लेखन र साहित्य प्रकाशन गर्नलाई चाहिने स्वतन्त्रता र सुविधाको निमित्त संघर्ष गर्नु पर्दछ । अर्थात् यस बन्धनबाट मुक्त हुनुकोनिमित्त साहित्यमा पनि संघर्षशील भावना, चेतना, प्रेरणा हुनुपर्छ ।

नेपाली साहित्यको विकास हुन नसकेको कारण खोतल्दै र अताउँदै लेख्नु हुन्छ—“क्रान्तिकर संघर्ष गर्ने दृढचित्तता साहित्यकारमा (राणा शासित साहित्यकारमा-कृष्ण) थिएन ।”

यसरी एकातिर बरालज्यू सामन्ती शोषक राणा-शासनको विरुद्ध साहित्यकारमा क्रान्तिकारी संघर्षशील दृढता र आवश्यकता दर्शाई वर्ग-संघर्ष वा राजनैतिक चेतना साहित्यमा हुनु पर्छ भन्ने निर्देश गर्नु

हुन्छ । अर्कोतिर साहित्य राजनीतिपरक र वर्गीय हुनुहुन्न भन्नु हुन्छ । एकै सिलसिलामा दुई परस्पर विरोधी खैदान्तिक नीति अपनाएर पनि बरालज्यूले साहित्यको यथार्थ उन्नति र प्रगति, मुक्तिको लागि साहित्य क्रान्तिकर प्रगतिशील हुनु पर्छ भन्ने सत्यतालाई प्रकट नगरी रहन सकेन ।

क्रान्तिकारी अथवा प्रगतिशील हुनुको अर्थ राजनीतिपरक नहुनु पनि होइन । न त राजनीतिपरक हुनुको तात्पर्य साहित्यले आफ्नो साहित्यिकता—कलापूर्ण अभिव्यक्ति, चमत्कारिता, रस परिपूर्णता, उक्ति वैचित्र्य आदिबाट रिक्त प्रायः भई सौन्दर्यहीन हुनु हो । साहित्य साहित्य हुनुको नाताले जस्तो त्यो राजनीतिपरक हुन सक्तैन त्यस्तै राजनीति जीवनका हरेक अंग सँग सम्बन्धित र सम्पर्क घनिष्ठ भइ-राखेकोले त्यसबाट वैरागिएर आजको साहित्य केवल कला, रस, छन्द, चमत्कारिता, उद्बेग, प्रकृति, आत्मा, आकास-पातालको जीवन हीन सौन्दर्यानुभूतिमा र काल्पनिक उडानमा लागि रहन सक्तैन । जीवनसँग सम्बन्धित प्रत्येक समस्या, राजनैतिक विचार र वस्तुस्थितिलाई साहित्यकारले कलाको साँचोमा ढालेर चमत्कारिता, उक्ति वैचित्र्य र हृदयस्पर्शी अभिव्यक्ति एवं सुन्दर शैली द्वारा जनताको सामु जिउँदो र बोल्दो रूपमा सचित्र राखिदिन्छन्, यो साहित्य भौ-राजनीतिपरक पनि होइन राजनीति विरत पनि होइन । यो हुन्छ—व्यवस्था र अभावको सचाईसाथ जन प्रतिनिधित्व गर्दै मानवलाई 'सु' र 'कु' को ग्रहण र त्यागको दिशा-निर्देशन गर्ने जन साहित्य । यो हुन्छ वर्तमान र र भविष्यको जवाफदेहीपूर्ण र पथ-प्रदर्शक जिउँदो साहित्य, क्रान्तिकर साहित्य ।

तर बरालज्यू साहित्यिक सिद्धान्तका भ्रामक प्रचारक मात्र नभई सही ज्ञान तथा विश्लेषण गर्नुमा मिथ्यावादी पनि भएका छन् । वर्तमान नेपाल कुन अवस्थामा छ, कुन राजनैतिक स्तर पार तरेर हाल कुन चाँहि

स्तर र स्थितिमा देश पुगिरहेको छ—त्यो पनि बूझ पचाएको जस्तो बुझिन्छ। सही मूल्यांकन र विश्लेषणको कमजोरीले—अझ भन्नु गलत समझले गर्दा साहित्यिक रूप र आवश्यकता, विश्लेषण र त्यसको स्तरमा पनि गल्ती गर्न पुगिरहेका छन्। सो गल्तीको मूल कारण हो वर्तमान नेपाललाई अधिको निरर्थक शासनतन्त्रबाट मुक्त भैसकेको ठान्नु।

“अब अगिको निरर्थक प्रशासनतन्त्रको परिशेष भैसकेको छ। अब हामीले जीवनमुखी सर्वांगीण कल्याणभिमुखी साहित्यको निर्माण गर्न पर्छ।”

शायद यस उल्लेख, होला, अधिको निरर्थक प्रशासनतन्त्र (राणा शासन) को परिशेष भैसकेपछि पनि हिजोआजको साहित्यमा क्रान्ति तथा दृढ संघर्षशील भाव भएकोले साहित्यलाई राजनीतिपरक हुनु हुन्न भनी पत्रिकामा हल्ला मचाउन पुगेको। तर वास्तविकता यो होइन।

यद्यपि सशस्त्र क्रान्तिपछि नेपालमा राणाको एकाधिपत्य र स्वच्छन्द शासन नष्ट गरियो। परिणाम स्वरूप अवस्थामा परिवर्तन र नवीन रहन-सहनको प्रवेश द्वार खुल्यो। तर बरालज्यूको दृष्टिकोण अनुसार अधिको निरर्थक प्रशासनतन्त्रको परिशेष भइसकेको संकेत भयंकर भूल हुने छ। इमानदारी साथ हेरियोस्, ता राणातन्त्र र अहिलेको प्रजातन्त्र भनाउँदो अवस्थामा एकाध तथ्यहीन हेरफेर सिवाय खँदिलो, गहकिलो, र सारिलो तथा हुनुपर्ने मूल वस्तुस्थितिमा कुनै नयाँ परिवर्तन भएको छैन। हुकुमी राज्य अघि भए अहिले पनि यसबाट मुक्तराज्य कायम भएको छैन। विदेशी शक्तिको पहिले प्रवेश र असर थियो भने अहिले फन विदेशी त्रिशक्ति-संप्रदायको हस्तक्षेपी प्रवेश द्वार आफ्नो स्वतन्त्रता र सार्वभौमिकतानै खतरामा पर्ने गरी खोलिएको छ। प्रेस स्वतन्त्रता छैन जुन प्रजातन्त्रको पहिलो अनुहार हो। आर्थिक संकष्ट दिनौ बढ्दो छ। जनताको माँग र स्वतन्त्रतालाई निर्ममतापूर्वक कुल्चनु छँदैछ। जनताको आवश्यकतालाई महत्व दिएर लैजानु वा शिक्षामा

जोर दिनुको सट्टा फौजी शक्ति बढाउनु वा आफ्ना युवक मलाया पठाउनुमा गौरव मानिएको छ । अझ केही हृदसम्मको लागि यसो भनि-
दिए पनि अत्युक्ति होओइन जस्तो लाग्छ कि कति कुरामा राणातंत्रमा
भएको सुविधा पनि खोसिएको छ । यी सबै खराबीको मूलमा छ—
आत्म निर्भरतामा ध्यान नदिई विदेशी पूँजीपति तथा साम्राज्य-
वादी शक्तिको सामु घुँडा टेक्नु र उनीहरूलाई नेपालमा हरेक प्रकारको
सुविधा, सुमौका दिई जरो जमाउन दिनु ।

नेपालको अर्थ औपनिवेशिक र सामन्ति शासन व्यवस्थाले गर्दा
नेपालका जनताले आफ्नो शान्ति र स्वतन्त्रता हराएर बस्नु परिरहेछ ।
औद्योगिक विकास र प्रगतिवाट रित्तिएर रोइरहुनु परिरहेछ । आफ्नो
राष्ट्रीयताको सुरक्षा र विभिन्न विषयमा प्रगति ल्याउन पूर्ण तवरले
संघर्ष गर्नु छ ।

तर आश्चर्य छ ! बरालज्यूले आफ्नो देशको यो भीषण स्थितिवाट
आँखा चिम्लो कसरी बन्धन परतन्त्रलाई, दुःख र हीनतालाई पनि
स्वतन्त्रता र सुखको रूपमा अपनाउन सकेको होला ? अन्यथा 'प्रशासन
तन्त्रको परिशेष' भन्दै कराउनु पर्ने पनि थिएन, न प्रशासनतन्त्रको
परिशेष भो भनी साहित्यलाई वर्तमान समस्यामूलक वस्तुत्व वा वर्गीक
र राजनीतिपरकतावाट अलग राख्ने मूढबल भिन्नु पर्थ्यो । यो प्रोफेसर
बरालज्यूको दृष्टिदोष होइन, पक्षपाती स्वीकृति हो । सम्झनुमा गल्ती
भएको होईन, पतनोन्मुख वर्ग र विचार, नितीको साथ दिनाले नसुभेको
वास्तविकता हो ।

उद्योन्मुखी वर्गको विचार, सिद्धान्त र उनीहरूको संघर्षात्मक
साहित्य र क्रिया-कलापको विरुद्ध दमनात्मक साहित्यको प्रचार गर्नु र
विरोधी नारा लगाउनु पनि वर्गहितवाट मुक्त हुनु भएन । यो नयाँ
जन्मदो शोषित वर्गहरूको विरुद्ध ध्वंसोन्मुख वर्ग अथवा सामन्त र

साम्राज्यवादी प्रतिक्रियात्मक तत्वको रक्षा र उनीहरूको शोषण दमनलाई कायम राख्नको लागि गरिने वुर्जुवा सिद्धान्त र सांस्कृतिक रूप हो ।

अब सर्वसाधारणको हित र उनीहरूकै शासन सत्ता स्थापित गर्नको निमित्त वर्ग-संघर्ष हुन्छ र यसले एउटा वातावरणनै खडा गरिदिन्छ तब सिद्धान्त विचार र मतमा पनि यसको प्रभावशाली जरो रोपिएर विभिन्न कार्यक्षेत्र द्वारा यस प्रकारको भाव व्यक्त हुनु स्वाभाविक छ । साहित्य पनि यस्तै किसिमको सांस्कृतिक अभिव्यक्ति हो । अल्प संख्यक जाति वा वर्गको हित र स्वार्थको सट्टा बहुसंख्यक वर्गको हित र स्वार्थलाई मान्यता दिई प्रेरणादायक बन्नु 'साहित्य'को नाताले औचित्य हो ।

त्यसकारण यसबाट आदर्शवादी आलोचक, साहित्यको 'हितेन सह'को काव्यनिर्माण पद्धति पनि काम नलाग्दो आदर्श र भावुकता मात्र हो । अतएव अव्यावहारिक र असामयिक भन्ने ठहरिन्छ । शोषक र उत्पीडकको लागि पनि हितेन सह, शोषक र उत्पीडकको निमित्त पनि हितेन सहको पद्धति-सिद्धान्त हितवादीको दृष्टि अनुकूल पनि मानिदैन । समाजमा शोषक पनि रहोस्, शोषित पनि रहोस्, जमिन्दार, ठालू, र ठूलठूला भुँडेवाल पनि रहुन् र गरीब-मजदूर-किसान पनि रहुन् र दुवै वर्गको हित सुरक्षित होस् भन्नु सुधारवादी मात्र होइन प्रतिक्रियावादी नोति हो । यसरी दुवैको हित सुरक्षित राखी दुवैलाई जिउँताइ राख्न खोज्नु आगो-पानी वा पूर्व-पश्चिमलाई जोर्ने प्रयास गर्नु जस्तै निष्फल र हास्यास्पद चेष्टा हो । बरालज्यू पनि आजको वर्गयुक्त समाज व्यवस्थामा यही आदर्शवादी 'हितेन सह'को आधारमा सर्वकल्याण-भिमुखी साहित्य निर्माण गर्ने सपना देख्नु हुन्छ । हेर्नुहोस्—

“भारतीय काव्यको मुल रूपमा उग्र संघर्षको कटुता कदापि पाइन्न ।”
‘हितेन सह’को आधारमा हाम्रो काव्य निर्माणको पद्धति छ । तथाकथित अद्यतन प्रगतिशीलताको तराजूमा रूप र रूपियाको माया मात्र तौलिन्छ ।”

(जनत्रान्तिक साहित्य-जागृति वर्ष १ अं० ८)

साँचै भनूँत प्रायडवादी रति-रूपको जीवन लम्पटताको खुला विरोध प्रगतिवादमै आएर देखियो । प्रगतिवादी दृष्टिकोणमा प्रायडवाद र पूँजीवाद एकैनासको दुई भिन्न नाम हुन् । रूपलाई विशेषता दिएर आफ्नो रचनाको कथावस्तु नै रूप (वासना) प्रधान तुल्याइएको पूँजीवादी साहित्य र प्राचीन साहित्यमा पाइन्छ । आधुनिक प्रगतिवादमा आएर यो रूप प्रधानता मासिंदै गइरहेछ ।

यस्तै वित्तवाद प्रगतिवाद होइन । वित्त एउटा आवश्यक जीवनोपयोगी वस्तु हो । तर कुनै प्रधान वस्तु नभएर पनि यसले प्रधानता पाइराखेको छ । अर्थ उत्पादन गर्ने साधन र अर्थ उत्पादक शक्तिको हेरफेर अनुसार नै विश्वका तमाम वस्तुमा, यहाँसम्म कि विचार क्षेत्रमा समेत परिवर्तन हुन्छ । सुख-दुःख, हर्ष-विस्मात विभिन्न प्रकारका अर्थ सम्बन्धी कारणद्वारा नै अनुभूत हुन्छ जसको स्पर्श हृदय वा मनमा हुन गई जीवनका अव्यक्त अनुभव र अनुभूति, काव्य अथवा साहित्यद्वारा प्रकट हुन्छ । हृदयस्पर्शशील बाह्य भौतिक क्रिया र जीवनका अनुभूतिहरूनै भाव बनेर संचारित हुन्छ । तसर्थ भाव तथा अर्थ वित्तप्रधान सामाजिक जीवन र परिस्थितिबाट विलकूल अलग भई व्यक्तिदेन । अनुभूतिको कुनै बाह्य आड हुन्छ; भावनाको कुनै बाह्य आधार । कुनै बाह्य वस्तुमा निर्भर चेतन । निर्भर चेतन शक्तिहरूमा पनि वित्तको गरिमा र महिमा दुवैको अस्तित्व रहन्छ । जुनसुकै ढगमा होस् यसैको आधारमा रूप प्राप्त भावना, कल्पना, विचार तथा साहित्य भएकोले एकदम वित्तबाट अलगिएर कदापि अर्थिन सक्तैन ।

भारतीय दृष्टिकोणमा साहित्यको आधार सर्वदा नेता भयो । त्यसमा वित्तको गरिमा नभई अर्थको महिमा भएको छ भन्ने सवै प्राचीन नीतिशास्त्रलाई एकाएक आफ्नो पनि ब्रह्मशास्त्र वा ब्रह्मवाक्य भै मान्नु पर्ने केही जरूरत छैन । त्यसलाई मान्नु अगि त्यस नीति वा शास्त्रभित्र कुन तत्वले काम गरेको छ ? त्यसो भन्नुको विशेष अभिप्राय के हो ? आधार

के हो ? यसलाई एकवाजी .उनीहरूको परिस्थितिमा गाभेर वैज्ञानिक दृष्टिकोणले अध्ययन गर्नु पर्छ ।

सामन्त र पूजीपतिहरूले आफ्नो पद र प्रभुत्व अक्षुण्ण राख्न हमेशा धर्म, रूढि, स्वर्ग-नरक, मुक्ति-पतन आदि अन्धविश्वासको आड लिएका छन् । जनतालाई शापकको प्रभुत्वबाट सदा अलग राख्न र देवदत्त भाग्य बनाउन अनेक भ्रम फैलाउँदछन् । रुपियाको महत्व कम गराएर, भौतिक पदार्थको अस्तित्व कम गराएर यस दुनियाँदेखि टाढाको अनिर्दिष्ट र अप्रत्यक्ष कल्पित लोकमा सदैव जनतालाई दौड गराई राख्ने छन् । किन ?--यसैमा उनीहरूको शापण, अधिकार, पद-प्रतिष्ठा र व्यभिचार अड्कन्छ । यस-कार्यको लागि षोष-परिहृत-मूला र लेखकहरूलाई साथ लिन्छन्, प्रयोग गर्दछन् । भौतिकता तथा अर्थलाई महत्व दिई सबैको दृष्टि केन्द्रभूत भएमा र तमाम जनताले यी भ्रम, जाल, रहस्य जानेमा सामन्त, पूँजीपतिहरूको अस्तित्व र प्रभुत्व खतम हुनेछ । त्यसैले जानाजानी लेखहरूमा, गुरु-पुगेहितहरू द्वारा यो अर्थ-अस्तित्वलाई कम गराएर आध्यात्मिक महत्वलाई प्रोत्साहित गर्दछन् ।

‘हितेन सह’ वित्तको गरिमा नभई आत्म अभिव्यक्ति जस्तो अर्थिएको महिमामा पनि यस्तै रहस्य छ ।

वास्तविक कुरा हो समाजको जस्तो बनावट हुन्छ त्यही अनुसार त्यसको जीवन र विचारधाराको गठन हुन्छ । समाजमा व्यक्तिको जस्तो परिस्थिति हुन्छ, सामाजिक संस्कारहरूसँग त्यसको वैयक्तिक विचारको जुन संघर्ष हुन्छ, र आर्थिक वैषम्य (भेदभाव) ले गर्दा समाजमा विभिन्न वर्गको बीच जीवन धारण गर्नलाई जुन संग्राम चलि रहन्छ यी सबैको प्रभाव व्यक्तिको मनमा पर्दछ । समाजको साथ व्यक्तिको जस्तो सम्बन्ध हुन्छ यस सम्बन्ध प्रति व्यक्ति सचेत र जागरूक हुन्छ । त्यसको यही सचेतन मनले मानसिक तथा आध्यात्मिक

जीवन गठन गर्दछ । समाजमा मानिसको जस्तो भौतिक स्थिति हुन्छ त्यही अनुकूल अथवा अनुसार आफ्नो मतवाद निश्चित गर्दछ । यही मतवादले पछि गइकन मानिसको भौतिक जीवन र विचारलाई प्रवाहित गर्दछ ।

त्यसकारण सामाजिक जीवनबाट एकदम निरपेक्ष भएर कुनै पनि कलाकारको प्रतिभाशक्तिले सृजना गर्दैन ।

त्यसकारण आफ्नो आफ्नो युग वा परिस्थितिका कलाकारहरूको कृतिमा कुन तत्वको बाहुल्य छ, अर्थको महिमा छ, या वित्तको गरिमा, या रूपको लालिमा यस मध्ये कुनैको आश्रय यसकारणले लिइयोस् कि हाम्रो भारतीय वा पुराना आदर्श अनुसार फलानो चीजलाई महत्व दिएको छ, त्यसकारण त्यसैलाई अपनाउनु पर्छ र त्यही नीति र बाटो आधार हुनु पर्छ भन्नु, यो केवल अन्धानुकरण र रूढि ठहरिन्छ । किन भने कुनै बेलाको सामाजिक कारण र भौतिक स्थितिले गर्दा कुनै वस्तु-तत्व अथवा भाव-तत्वलाई महत्व दिएको हुन्छ र त्यही अनुकूल अभिव्यक्ति साधन अपनाइएको र बनेको हुन्छ । तर त्यस्तै सामाजिक अवस्था तथा भौतिक स्थिति सँधै हुँदैन । प्रायः हाम्रा आलोचकहरूले यस तथ्यलाई भुलेका छन् ।

कलाकारहरूको आफ्नो आफ्नो युगको साहित्य-शिल्प-कृति, तत्-तत् कालीन सामाजिक विकासको सबभन्दा ज्वलन्त इतिहास र प्रमाण हुन् । यसैबाट हामी पूर्व मानव समाजको सच्चा इतिहास भेट्टाउन सक्तछौं । तर हाम्रा आलोचकहरू आजसम्म पनि लक्षण ग्रन्थकै सीमित घेराभित्र रिङ्गिरहेर वास्तविकताको हत्या गरी टाढा पुगिरहेका छन् । उनीहरू खालि शब्द-विन्यास, भाव-चमत्कार, अर्थ गाम्भीर्य, रस-परिपाक, उक्ति-विचित्रता आदि छन्दशास्त्र, अलंकारशास्त्र, शब्द-शास्त्र, रस-शास्त्रको वयान र काव्यगत गुण ठीक-बेठीक छुट्याउनु मै एकमात्र, आलोचना ठान्दछन् । यसलाई लक्षण-ग्रन्थका शास्त्रीजी

महोदयले कहिलेनै रेखाबद्ध गरि सकेका छन् । यसैलाई आफ्नो आलोचना-समालोचनको अकाद्री सिद्धान्त मान्दछन्, कलाकारको प्रतिभाको जाँच र सीमा पनि यिनै लक्षणको आधारमा गरिन्छ ।

हुनु पर्ने काव्यगत गुण तथा अलंकारलाई त कसैले पनि अस्वीकार गरोइनन् । साथै त्यसको विचार र मत कुन कुन वैयक्तिक परिस्थिति र भौतिक कारणले समाजमा व्यक्त हुन आएको छ, यस सामाजिक अनुशीलनको साथ साहित्य-प्राणलाई महत्त्व दिएर आलोचना-समालोचना हुनु पर्दछ ।

ईश्वर वरालम्ब्युको आलोचना वा मेरो प्रत्यालोच्य विषयमा पनि यही पुरानो पद्धति र ख्याललाई स्थान दिइरहेको छ । प्राचीनतम केही लाक्षणिक दृष्टि वा गुणलाई अनावश्यक महत्त्व र साहित्यिक प्रधानता दिई साहित्यलाई लक्षण ग्रन्थको क्षेत्र बनाएका छन् ।

“हामी केही परिपुष्ट, रसगर्भ, सर्वगुणान्वित, कर्माती, रूपोद्धासयुक्त साहित्य-निर्माणको जग बसाल्न चाहन्छौं ।”

“वस्तुतः कुरा केही भने चित्रणको चमत्कारिता, अभिव्यञ्जनाको तिद्धता, भावावेगको स्वतः स्फूर्तता, कौशलको कलाकारिता आदि साहित्यिक वैशिष्ट्य र वैलक्षणता नभई साहित्यिक पद कुनै गायिक वा पाद्यिक कृतिले पाउन नै सक्तैन । यस प्रकार चित्तचमत्कारो, रसोद्धासप्लावित, रूप रसात्मक तत्वको सौपम्य साधन भने त्यो मात्र भरोटे र कुरोटे हुन जान्छ ।”

गद्य कविताको नवीन शैली, भावनामाथि कटाक्ष गर्दै लेख्छन्--

“कविताको अलि अलि सूक्ष्म अभिव्यञ्जनाको चमत्कारलाई सर्पिल गतिभंगीको तथाकथित प्रगतिशील कविताले मान्न आँटेको छ ।”

इमानदारी भनेको ठूलो चीज हो । उसमा पनि लेखक, समालोचक-हरूले नै जब इमानदारी त्यागेर नाङ्गो बन्दछ तब जरूर साहित्य दुपित

बन्दछ । साहित्य एउटा सांस्कृतिक रङ्गान बनेर मनोवृत्तिलाई नै विगानै विषाक्त साधन हुनेछ ।

साहित्यकारहरूमा जतिमुकै मतभेद र विचार-अनमेलता देखिएता पनि मानवताप्रति उनीहरूको आस्था हुन्छ । मानव-प्रगतिमा विश्वास र इमानदारी पूर्ण उनीहरूको व्यवहार हुन्छ । फरक केवल वाटोको हुन्छ, अक्ष भन्नु मत पनि फरक पाईएला । शैली र अभिव्यक्ति फरक होला । मत वा दृष्टिकोण प्रयोगमा आउँदा स्वतः नै सफल र असफल, हितकारी हो वा ध्वंसकारी जाहेर भई अनुपयोगी र मृतशील साहित्यको विनाश हुँदै जान्छ । समालोचना स्वस्थ र वैज्ञानिक, समाज संगत हुनुपर्छ, परिस्थिति सापेक्ष हुनुपर्छ । इर्ष्या, द्वेष र पारस्परिक अनमेलतालाई प्रोत्साहन दिने समालोचनाको आधार होइन । बरालज्यूले पनि प्रगतिशील साहित्यमाथि लगाउन खोजेको आक्षेपपूर्ण आलोचनाको नीति यस्तै द्वेष र क्रोधपूर्ण छ । प्रगतिशील साहित्यको घृणा र तिरस्कार गर्दै बरालज्यू लेख्दछन्—

“अचेलका उदण्ड र उच्छृङ्खल भएका प्रजातन्त्रवादी भने शुद्ध साहित्यको विरोधमा चितण्डा खडा गरी साहित्यको नाउँमा हिलो प्याक्नु नै बहादुरी प्रतीत हुन्छ । फलतः साहित्यिक अर्चनाको सट्टा अचेल साहित्यिक अराजकता फैलि रहे छ । साहित्यलाई हामी यस प्रकारको फोहर र रङ्गानदेखि दूरस्थ नै राख्न चाहन्छौं ।”

अर्को पनि—

“शुद्ध साहित्यको जुन साहित्य एवं वैरल्य छ र साहित्य निर्माणको नाउँमा जुन किसिमको अचाक्ली औं स्वेच्छार बढि रहेछ त्यसको निराकरण र निवारण गर्नु प्रत्येक साहित्यप्रेमीको ऐकान्तिक कर्तव्य भइ रहेछ ।”

बरालज्यू आफ्नो देशको साहित्यकारमाथि मात्र हमला गरेर संतुष्ट हुनुहुन्न । अन्तरराष्ट्रिय साहित्यिकहरूलाई पनि साथै सोहरी लेख्दछन्—

“अचेल सारा देशमा यस्तै प्रकारले अनधिकारी उच्चरूढ साहित्यिकको खहरे आइरहेको जस्तो बुझिन्छ ।”

उपर्युक्त सत्यतामा आलोचक महाशयजीको इमानदारीको हत्या भएको देखिन्छ ।

पहिले त नेपाली साहित्यमा शुद्ध साहित्य भन्नु वा अशुद्ध साहित्य दुवैको विकासक्षेत्र मग्ने अवरुद्ध छ । शुद्ध साहित्यले (जस्तो बरालज्यू चाहनु हुन्छ) न त प्रगतिशील साहित्यको भरखरको बामे-सराइमाथि घाँटि दबाउन पुगेको छ, न त प्रगतिशील साहित्यले प्राचीन तथा आदर्शवादी साहित्यमाथि कुनै किसिमको हमला गर्न पुगेको छ । दुवै आफ्नो आफ्नो सम्भव शक्तिको भरमा ताती गर्दै लरखरिँदै एक अर्कोबाट अलगै जस्तो भई अझ एउटै मञ्चबाट हिँडिरहेछन् । हामीलाई आवश्यक छ--यो प्रारम्भिक उत्थान कालमा आफ्नो आफ्नो ढंग र गति अनुरूप हिँड्न बढ्न दिनु । किन भने त्यसको त अर्कै रूप, शैली र भाषा, सैद्धान्तिक स्तर बन्न छ । उत्थान र प्रगति चाहने आधामा, प्रोत्साहन र हौसला बढाउने रूपमा, भएको कमजोरी र पथभ्रान्तताको मित्रतापूर्ण सल्लाह र निर्देशनद्वारा पथ प्रदर्शन गर्ने ढंगमा, अथवा सद्भावना र ग्रहणताको शैलीमा गरिने समालोचना आफ्नो प्रारम्भिक अवस्थालाई सुहाउँदो र उपयुक्त हुन्छ । यसबाट मत भिन्नतामा पनि साहित्यकारहरूको पारस्परिक हार्दिकता टुट्न पाउँदैन ।

बरालज्यूको यस एकांगी आलोचनामा यस कुराको नितान्त कमी मात्र होइन, भएको सहकारितालाई आफ्नो अनुदार र इमानदारीरिक्त कलम-कुठारले दुइ फकल्याँट पार्ने चेष्टा गरेका छन् । शायद बरालज्यू साहित्यिक सम्पतिलाई आफ्नो एक मात्र पेचा मान्दछन्, एकाधिपत्य जमाउन चाहन्छन् । त्यसकारण यसको बाँड फाँट आउँदो नवीन उत्तराधिकारी साहित्यकारहरूमा गर्न चाहँदैनन् । साहित्य नवीन चेतना, नवीन भावना, र जागृति, दृष्टिकोण र मत वा शैलीलाई हुल्न दिन

मान्दैनन् । तर सारा देशमा यस्तै प्रकारले अनधिकारी उच्छृङ्खल साहित्यिकको खहरे आइरहेको छ, भन्ने आलोचकले यो कहिल्यै नसम्झुन् कि साहित्य केवल फ्रायड, जेम्स जायस, इलियट, इजरा पाउण्ड, बोद्लेयर, हक्सले, अज्ञेय तथा इलाचन्द्र जोशी प्रभृति पलायन र यौनवादी, प्रतीवादी साहित्यकारहरूको अधिकार युक्त वस्तु हो । साहित्य तिनीहरूको पनि हो जसले जोयन र शोषित वर्गमा विश्वास गर्दछन्; मानवता र शान्ति, स्वतन्त्रतामा जो विश्वास राख्दछन्, जो मानव-मुक्तिलाई आवश्यक र स्वाभाविक जीत सम्झन्छन्, तिनै साहित्यिक महारथी गोरकी, इमर्सन, लुसून, मार्कडेन, ड्रेसियर, हावर्ड फास्ट, मायकावस्की, लुइ-आरागां, पाब्लो नेरुदा, चार्ली चाप्लेन, इलिया एहरैनबुर्ग, टाल्सटाय, प्रेमचन्द्र, निराला, मुल्कराज आनन्द, कृष्णचन्द्र र सरदार जाफरी आदिको पनि साहित्य हो ।

यथार्थमा मलाई यस्तो लाभदछ हामी वास्तविक तथ्यबाट धेरै टाढा जाँदैछौं । समस्या एउटा छ भने अर्कै दिशा र अल्भोमा हामी अलिभन थालि रहेका छौं ।

यसो हेरूँ त साहित्य मात्र नै प्रचार हो, यो जरूर हो । तर यो मानवताको प्रचार हो, जीवन प्रति श्रद्धा र विश्वासको प्रचार हो । मानव संस्कृति र प्रतिभाको रक्षात्मक र विकासात्मक प्रचार हो । विश्व बन्धुत्व, हार्दिकता र मुक्तिको, शान्तिको प्रचार हो । यो पनि आफ्नै साहित्यिक कौशल र कलात्मक अभिव्यक्ति द्वारा, साहित्यको घेराभित्र वसेरै गरिएको साहित्य साधना द्वारा । कला जीवनको लागि, भन्नुको मतलब प्रचार शून्यता कदापि होइन । साच्चै भन्नु भने मानव चिन्तनले जब अभिव्यक्ति रूपलिई समाजको सामु प्रकट हुन्छ तब त्यो प्रचार हुन आउँछ, जसलाई प्रतिभा शक्तिले कलात्मक गहना लगाइदिदा बढता हृदयस्पर्शी र प्रभावशाली बन्दछ र प्रचारवादी

वस्तु भन्दा भिन्न मात्र नभई अति सम्पन्न र मानवोपयोगी एवं अर्थपूर्ण हुन्छ।

अब साहित्यलाई केवल लक्षण ग्रन्थका केही संकुचित नियम र कसोमा कसो सफल-असफल हुन्छ्याउने बेला गयो। यसलाई त व्यक्त गर्नलाई चाहिने साहित्यको पनि एउटा उपसाधन मानेर नवोदित जीवन प्रति आस्था र सर्व-साधारण जनताको 'हितेन सह' को आधारमा पारख गरौं। प्रगतिवाद्ले जरूर आम जनताको हितपक्ष र जीवन उपयोगितामा जोर दिन्छ तर आखिर त्यसलाई पनि त मानव-हृदय वस्तु बन्नु छ, बढ्ता चमत्कारी र प्रभावशाली हुनुछ। त्यसैले कलापक्ष र, रसपरिपाक, तथा साहित्यिक वैलक्षणलाई कदापि परित्याग गर्न सक्तैन।

—:❀:—

१. अप्रकाशित 'नेपाली साहित्यमा प्रगतिवाद र पथभ्रान्त श्रालोचक' पुस्तकबाट।

श्री रुद्रराज पाण्डे

नेपाल-गौरव

अङ्क १

दृश्य १

स्थान—हनुमान ढोका

[प्रताप सिंह भण्डारखाल बगैँचामा ठूलो खाटमा मखमलको डसनामा राजभई रहेको छ । रातको बखत छ । जुन लागेको छ । मन्द मन्द हावा चलिरहेछ । एक चकलामा जेठी महारानी, अर्को चकलामा कान्छी महारानी । शोभा द्वारे, पन्ना बाई, जुरावनानीहरू बरिपरि बसेका छन् ।]

प्रताप सिंह—क्या राम्रो छ हाम्रो देश ! यस्तो जेठ महीनाको गर्मीको बखत छ । मन्द मन्द हावा चलिरहेछ । काशीमा एक पल्ट यही महीनामा पुग्नु परेको थियो । उफ् ! संभदैमा आङ जुरुङ भएर आउँछ । खल खल पसीना बगीरहेछ । हावा पनि तातो, पोल्ने, पलंगमा पल्ट्यो ओल्टयाङ्ग पल्ट-याङ्ग-निद्रै नआउने ।

जेठी महारानी—ओहो ! कस्तो तिर्खा लाग्ने—पानी खान खोज्यो, तातो, खल्लो । भात पनि कत्ति नरुच्ने ।

शोभा—बेलुकी पख गंगाजीको किनारमा टहलिन सधारी हुन्थ्यो । हुङ्गै तातो, घरै तातो, बालुबै तातो !

प्रताप सिंह—त्यही त भन्छु, हेर, जहाँ जाऊ, गर्मीले धुरूक खाइ हाल्छ । कतै फेरि जाडोले कठाँग्रिएर चेतबाबाकाशी गराइ हाल्छ । हाम्रो यो सुन्दर राजमा न ज्यादा गर्मीनै छ, न ठण्डी छ ।

कान्छी महारानी—हाम्रा मुलुकका मानिसहरू पनि बडा बहादुर र नूनका सोभा छन्। हृष्ट पुष्ट छन्, बलिया छन्। यिनको शीप हेर-कस्ता राम्रा राम्रा भछरीवाल इयाल बनेका छन् ! आज संसारका कुनै भागका कालिगढहरू भन्दा हाम्रा कम छैनन्।

पन्ना घाई—हाम्रा मुलुकमा, क्या सरकार, विद्वान् पनि कम छैनन्। हाम्रा शक्तिवल्लभ, चाणीविलास, लल्लीपति (बीरशाली) हरू काशिका कुनै विद्वानहरू भन्दा कम छैनन् रे।

प्रताप सिंह—यस्तो यो देशमा अब के होला ? मेरो शरीर गल्दै गयो। अब धेरै दिन बाँचिएला जस्तो छैन। परिश्रमी जीवन परिश्रम परिश्रममानै बित्यो।

जेठी—त्यस्तो के हुकुम भएको ? त्यस्तो अलच्छिना कुरा पनि मुहारबाट निकालि बक्सनु हुन्छ ?

जुराब—हाम्रो भाग्य भए सय वर्ष बाँचि बक्सिन्छ।

शोभा—ठिक भन्यौं जुराब, आयु बढाउने धर्मनै हो। हजूरबाट धर्म कार्य धेरै भएको छ।

कान्छा महारानी—दिन नआए सम्म केही पनि हुँदैन। आइ पुगेको दिन कसैले पनि टार्न सक्ने।

प्रताप सिंह—ठीक भन्यौं, कान्छी महारानी। मेरा शरीरका अंग प्रत्यंगले जवाफ दिन लागि रहेछन्। अरु कुराको त केही पीर छैन। केवल सन्तानको पीर छ। भरखर एउटा बच्चा जन्मेको छ। यो राजकाज सम्हाल्ने को ? श्री बुवाज्यू बाट आर्जेको गौरवलाई स्थिर र कायम राख्नेको ?

शोभा द्वारे—किन सरकार ? यस्तो यो नचाहिने कुराको फिक्री किन गरिबक्सिन्छ ? हजूरलाई केही पनि हुँदैन।

प्रताप सिंह--नभएत बेसै भयो लौ । तर मेरो कुरा तिमीहरू के थाहा पाउँछौ ? तथापि सबै कुराको शोच विचार राख्नु पनि त बेसै हो ।

कान्छी महारानी--बिलकुल पर्दछ । नेपाल साम्राज्यको जग मात्रै बसेको छ । यसलाई फलाउनु फुलाउनु बांकीनै छ । हामीले कुनै गलत कदम उठायौं कि हाम्रो राष्ट्रको सर्वनाश हुन्छ ।

जेठी महारानी--अरु कुरा त त्यस्तै हो । हुँदै रहला, चल्ला । नाबालक शासनमा जतासुकै महत्वाकांक्षी भाइ भारदारहरूले शिर उठाउँछन् । तिनीहरूलेनै राष्ट्र हित तिर नलागी स्वार्थ पट्टि दगुरे भने महा फसाद पर्छ ।

प्रताप सिंह--त्यसैको त मलाई बढ्ता सुर्ता छ । बहादुर छ । शूरो छ, बुद्धिमान छ । मगज खेलाउन सक्त छ । सबकुछ छ, तर--किन हो, किन--त्यसको आँटै र हौसला देखेर मलाई नजाति बेदना हुन्छ ।

पन्ना धाई--उहाँले अतिक्रान्ति पनि राम्रो समझ लिइदिएको भए आज किन उहाँलाई बेतिया पुग्नु पर्ने थियो ?

प्रताप सिंह--गोरखा देखिन् हामीले बढ्दै बढ्दै आएर एउटा साम्राज्यको सूत्रपात गर्‍यौं । अझ बाइसे चौबिसेहरूले मौका पाए कि हामी माथि प्रहार गरिहाल्ने छन् । यी -यासी प्रदेशमा पनि शासन व्यवस्थालाई सुहृद बनाउने छ ।

जेठी महारानी--हामीलाई अर्धांगिनी बनाएर सधैं प्रेमसंग राखि बक्स्यो । राजकाजका विषयमा पनि सधैं विचार विमर्श गरि बक्स्यो । हामीले सकेको अवश्य गर्ने छौं । हाम्रो भाग्य भए जखर पशुपतिनाथले हजूरलाई चिरन्जीवी राख्लान् ।

प्रताप सिंह--अं, दामोदर र अमरसिंह पनि त छन् । तिनीहरू बडा वीर छन । सतनत लाई डग्न दिने छैनन् । मलाई विश्वास छ ।

शोभा--१० घडी रात गइ सक्यो । भरखर घण्टी हान्यो । ज्युनारको बखत भयो ।

प्रताप सिंह--लौ, भोलि भारदारी बोलाउनु भनेर जुजुरत्नलाई भनि देऊ । हेरौं, के हुन्छ ?

[श्री ५ को सवारी भित्रिन्छ ।]

[पन्ना र जुराव त्यहाँ बिल्छापका डसनाहरू भित्र दलानतिर हुल्न लाग्छन् ।]

पन्ना-- श्री ५ बाट के हुकुम भएको होला ? अहिल्यै त्यसरी हरेस किन खाइबक्सेको होला ?

जुराव--कुनै ज्योतिषीले यो साल अनिष्ट छ भनेको छ रे । त्यसैले हड्बडाइ बक्सेको होला ।

पन्ना--अरिष्ट छ भने शान्ति स्वरित गरे टरि हाल्ला नि । तर यी राजाहरूको त अनौठै हुन्छ, यसै भन्न सकिदैन ।

जुराव--राजकाज गर्न सकलान् जस्ता बहादुर शाह थिए । महारानीको पेंच लागी हाल्यो । बिचरालाई बेतियासा सडिरहनु परेको छ ।

पन्ना--हो, है, उहाँ त साह्रै नै बुद्धिमान ! ओहो, यो नेपालको उहाँलाई कस्तो प्रेम थियो । दैवको गति पनि विचित्रै छ । उहाँलाई नै परदेशमा देश निकाला भएर बसिरहनु परेको छ ।

(दुवैको प्रस्थान)

पर्दा खम्छ ।

दोस्रो दृश्य

स्थान-बेतिया

समय-सांझको बखत

(बहादुरशाह बैठकमा रहलिइ रहेछन् । एकलै छन् । गुनगुनाइ रहेछन्)

बहादुरशाह--यो, के भयो ? जिन्दगीको अमूल्य समय यहाँ यसरी बिताइरहनु परेको छ । श्री बुवाज्यूबाट कत्रो राज्य खडा गरिबकस्यो, कत्रो आँट थियो । कत्रो धैर्य थियो । कसरी साराका सारालाई हातलिइ बक्सेको थियो । के उस बखतमा राजद्वेष थिएन र ? के उस बखतमा भिन्न भिन्नै घन्साघन्सी हुँदैन्थ्यो र ? तर बुवाज्यूमा कस्तो पारख गर्ने शक्ति थियो । कस्तो बिषेक थियो । हेर, बहादुर । तेरो दाज्यूको मलाई कति भर पत्यार लाग्दैन । त्यो ज्यादा स्वामीमानिसको कुरा सुन्दछ । भैले नेपाल राज्यको जग बसाले । अब टिनामिना राज्यले आफ्नो पृथक स्वाधीनता कायम गर्ने जमाना गयो । आफ्नो खुट्टामा आफैले खडा हुन सक्नु पर्छ । जसले आफ्नो मुलुक लाई बलियो तुल्याउन सक्यो, जुन मुलुकले हाम्रा बुवाज्यू जस्ता देश प्रेमी र वीर पैदा गर्न सक्यो, जसले मुलुकलाई बढाउनाका साथ साथ त्यसको बन्दोबस्त पनि गर्दै जान सक्यो, त्यसैले साम्राज्य खडा गर्न सक्छ, अडाउन सक्छ, हुर्काउन सक्छ । हाम्रो त खडा भयो, अब हुर्काउनु छ । फौलाउनु छ । (दाहा किटेर) के गरूँ ? यस्तो बखतमा यहाँ यसरी बस्नुपन्थो । नत्र ती बाइसे चौबिसे नामधारी रजौटाहरूलाई हाम्रो आधिपत्य स्वीकार गर्न लगाई छाड्नु हुन्थ्यो । अहिले हाम्रा देशमा वीरको पनि कमी छैन । दामोदर पाण्डे, जगत् जित् पाण्डे, अमरसिंह थापा,

रामकृष्ण कुंवर, जीव शाह, बलभद्र शाह जस्ता सेना-पतिहरू छन्। सारा फौजमा जोश र उमंग छ। सारा प्रजा राम्रो सलतनत चाहन्छ। के गरूँ ? यस्तो बख-तमा दाजैज्यूले भाउज्यूको कुरा सुनेर मलाई बन्दीखानामा हालि दिइ बक्स्यो। गुरुज्यू गजराज मिश्रको ऋण म कसरी तिर्न संकुला। उहाँ नभएको भए बन्दीखानामा नै कुहिपर बसिरहनु पर्थ्यो, अरु पनि के के हुन्थ्यो।

(हुलाकीको प्रवेश)

हुलाकी--माथि को छ ? एउटा जरूरी चिठी आएको छ।

बहादुर--(मनभनै) जरूरी चिठी ! कहाँ बाट आयो होला ? नेपालै बाटै न होला, हं ? श्री पशुपतीनाथले मेरो पुकार सुन्नु भयो कि ?

हुलाकी--किन, कोही बोल्दैन ? बहादुर शाहको चिठी आएको छ। छाप मारेको जरूरी छ।

बहादुर शाह--तल को छ, हं ? हुलाकीको घांटी सुक्नो होला। कोही बोल्दैन।

(नौकर गएर चिठी लिएर आउँछ)

बहादुर शाह--(चिठी देखेनै विचिकै) ए ! यो त गुरुको चिठी हो। जरूर असल समाचार होला। (चिठी पढेछन्) हँ ! दाजैज्यूको स्वर्ग भयो रे ! कठैबरा ! यति सानो आयु रहेछ र पो विपरीत लागेको रहेछ। (आँखाबाट आँसु तर चुहाउँछन्) सड सडै खेल्यौं, सड सडै खायौं, पियौं, कस्तो उहिले मलाई माया गरीबक्सिन्थ्यो, मलाई पनि कसरी दाजीलाई खुशी राख्न भन्ने थियो। कान्छी भाउजूले के टूना गर्नु भयो, दाजीले मलाई पटककै माया गर्नु भयो। म त हुन सम्म आँखाको कसिगर बनै। यति चाँडै जाने

हुनु हुँदो रहेछ र पो । बुवाज्यूले पनि सलतनतको राम्रो इन्तजाम गर्न नपाउँदैमा स्वर्गको यात्रा गरिबकस्यो । दाजैज्यूले भोग्न पाइ बकसेन । अनि..... । ए ! गुरुले मलाई बोलाउनु भएको रहेछ । हो, भतिजा नाबालक । राजकाज कसले सम्हाल्छ । (ठूलो स्वरले) भित्र को छ, हँ ?

चिनियाँ बदन--म छु, के लाई हुकुम भएको कुन्नि ?

बहादुर शाह--हेर, चिनियाँ । दाजैज्यू स्वर्गबास भए छ । मेले तुरन्तै नेपाल जानु पर्‍यो रे ।

चिनियाँ--गुरुज्यू बाजेले खबर गर्नु भएको हो कि ? हाम्रो पक्षमा अरु को छ र ?

बहादुर शाह--हो । हेर ! रातो दिन देशमा भइरहेको फाटोले मेरो दिललाई कत्ति चैन लिन दिन्न । बुवाज्यूले कत्रो कठोर परिश्रमले आर्जेको गौरव । तिमी नै भन । यो फेरि हाम्रो हातबाट फुस्क्यो भने त मर्नु भएन ? खण्ड खण्ड भएको मातृभूमिलाई उहाँले एकै सूत्रमा बाँधने सिलसिला चलाइबस्यो । त्यसैलाई चाल्नु राखी हामीले हाम्रो प्यारो नेपाललाई विश्वको स्वाधीन राज्यहरूमा एउटा विशेष स्थान दिलाउनु परेको छ ।

चिनियाँ बदन--हुन त हो । तर जेठा महारानी जाञ्जल्य होइ बक्सिन्छ, कान्छा महारानीलाई खूब बुजुर्ग बन्नु पर्छ, म जस्ती बुद्धिमती कोही छैन भन्ने अभिमान छ, त्यहाँ हजूरको के दाल गल्ला र ?

बहादुर शाह--यसको मलाई परवाह छैन । कर्त्तव्य गर्नु पर्छ । जे होला ।

(यत्तिकैमा बहादुर शाहकी बहिनी पुस्यराजलक्ष्मी देवीको प्रवेश)

पुण्यराजलक्ष्मी--कर्तव्य कर्म त गर्ने पछि । आफ्नो मुलुकको सेवा गर्नु प्रत्येक देशवासीको कर्तव्य हो । देशलाई आपद्द्विपद् परेको बेलामा एकमूठी प्राण बचाउनाको निमित्त परदेशमा बस्नु जिउँदै मर्नु हो ।

त्रिनियाँ--जाल पेंचमा पारेर सर्वस्व हरण र प्राणदण्ड गराइ दिए भने नि ?

बहादुर शाह--यस जिन्दगीको सुख-बिहारका निमित्त मुगलानमा लखेश्वर लगाएर बस्नु भन्दा मकैको ढिँडो र गुन्दूकको भोल खाएर आफ्नै मुलुकमा बस्नु घेरै असल । यदि प्राणै जाने छ भने पनि एक दिन त मर्ने छ, अजम्मरी कोही छैन भने आफ्नी मातृभूमि कै सेवामा जीवन समर्पण गर्नु भन्नु असल ।

राजलक्ष्मी देवी--संधै अर्काको मुलुकमा बसेर क्वाफ र पुलाउमा हात डुबाएर आफ्नो जीवनलाई मानो भोगविलासे जीवनको ध्येय हो भन्ने सम्झनेलाई धिक्कार छ । ठूला बडाले प्रेमसंग पालेको घोडाले पनि पेट भरी खान्छ, बादशाही सौख गरेर बस्न पाउँछ । तर संसारमा त्यही घोडाको नाम अमर छ जसले आफ्नो मालीकका निमित्त शत्रुसंग लडेर ज्यान दियो, औँ जो आफ्नो कर्तव्य पथबाट च्युत भएन ।

बहादुर शाह--हो, हेरन, आज पनि भारतमा चेतकले जुन नाम कमायो, कसले कमाउन सक्थे ? त्यस्तो मोगल बादशाहको विरुद्ध लड्ने आफ्ना मालिक महाराणाको जुन उसले सेवा गर्थे त्यो आज इतिहासमा मुनको अक्षरले लेखिएको छ । वीर शिवाजीको सवै प्रशंसा गर्छन् ।

(बहादुर शाहको नेपाल प्रस्थान)

दृश्य ३

स्थान--पालपा

महादत्तसेनको बगैँचा

समय--बेलुकी पख

[राजकुमारी र सखीहरु बगैँचामा टहलिहरहेछन् ।]

राजेश्वरी--(गुलाफको फूल टिपेर) कति राम्रो फूल ! बास पनि कति मिठो ! सगभग आइरहेछ ।

मधु मालती--यो फूल फूलहरुको रानी हो । आंखालाई पति कति ठण्डा तुल्याई दिन्छ । गुलाफजलबाट लाभै लाभ छ, नोकसान भन्नेको कति पनि छैन ।

ललिता--यो फूलको महक बडो गम्भीर छ । कति उत्ताउलो छैन । मलाई त असाध्य मन पर्दछ ।

राजेश्वरी--यसको अन्तर पनि उस्तै उन्दा छ । रुहको त कुरे छैन ।

चाँद--हो, सबै कुरा हो, तर के गर्नु ? टिपेर बडो कठिन छ । काँडाले कोर्छ, चिथर्छ ।

ललिता--त्यो त त्यस्तै हो । दुःख नगरी कहिले सुख पाइन्छ ? जति ठूलो खतरा छ जति ज्यादा मौजमजा पनि छ ।

मधु मालती--तर के गर्नु ? यसको जिन्दगी साह्रै छोटो छ ।

राजेश्वरी--हो, मलाई पनि त्यही खट्कन्छ । तर एउटा कुरा छ । जति दिन जिन्दगी छ, भला उति दिन त यसको इज्जत छ, हान छ ।

चाँद--त्यो त हो । यसको रोब रवाफ छ । बाँच्नु त यसले बाँच्नु । नत्र केवल बाँच्नेको निमित्त मात्र बाँचेर के फाइदा छ ?

मधु मालती--हो, ठीक हो । जोसिलो, साहसी जीवननै जीवन हो । नत्र लुते कुकुर भएर अर्काले चेइ चेइ गर्दा फुर्र तालमा नाँच्दै हिँडने र अर्काले दुस्काँदा दाँत बिच्च पारेर क्वाइँ क्वाइँ गर्दै सुइँकुचा ठोक्ने जीवन बिताएर के गर्नु ?

राजेश्वरी--मुमाले कथा हात्नु हुन्थ्यो नि ! उहिले त हाम्रा पुरुखाहरूमा स्त्रीहरू पनि दुश्मनको मुकाबिला गर्दथे रे । पुरुषले झैं हथियार भिरेर रणक्षेत्रमा डट्दथे रे ।

चाँद--अं, सुरू भित्र आगो भरेर त्यहीँ भित्र पस्थेरे , समाधि लिनथे रे ।
मधु मालती--अं, मुसलमानहरू उनलाई देखेर छक्क पर्दथे रे । उनीहरूलाई हातपार्न कति जम्जमाउँथे रे । तर ती सती सावित्रीहरूको सतित्व डगाउन कसको मजाल ।

राजेश्वरी--राम्रो, सौभाग्यको पोशाक पहिरेर गहना भकमक लाएर आफूलाई बलिदान दिन्थे रे ।

चाँद--त्यसैले त उनीहरू अहिले सम्म पनि बाँचेकै छन् ।

मधुमालती--हो, है, हामी पनि त तिनैका सन्तान हौं । होइन, राजकुमारी हजूरको त अब फूल फुल्ने बखत छ । कोही बीर पुरुष पाए मात्र बरि बक्स्योस् । नत्र नामर्दको स्त्री भएर त के बन्नु ।

चाँद--हाम्रो राजकुमारीलाई सुहाउने बीरको मैले तलाशी गरी राखेकी छुं । हाम्रो यो नेपालमा जसले जे भनोस् यतिका राजा रजौटाहरूमा गोरखालीहरूले नै नाम कमाए । कहाँ गोरखा, कहाँ काठमाडौं । आज काठमाडौंमा उनीहरूको भण्डा फरफराइरहेछ । स्याबास, पृथ्वीनारायण ! गइसकेको हाम्रो मुलुकको गौरवलाई फेरि ताजा गरायो ।

ललिता--छि दिदी त कस्ती ? पाल्पाका राजदरबारमा बसेर गोरखाको सहानी ? महाराजलाई थाहा भयो भने ?

चाँद--महाराजलाई थाहा भयो भने यहाँ बाट निकालिबक्सेला, त्यत्ति होइन ? आफ्नो स्वार्थमा हानि हुन्छ भनेर सत्य कुरा नबोल्छ ?

राजेश्वरी--भन्नुहोस्, दिदी ! भन्नुहोस् । यस्तै कटु सत्यहरूलाई लुकाई हाँमा हाँ मिलाउनेहरूले नै देशको सर्वनाश पार्दछन् ।

चाँद--हो, तिनै पृथिवीनारायण शाहका छोरा बहादुर शाहको बारेमा मैले त कति कति कुरा सुनेकी छु ।

मधुमालती--हो, केही केही त मैले पनि सुनेकी छुँ । साह्रै बीर पुरुष रे ।

फेरि हक कुरामा कसैसंग पनि नदबने रे ।

चाँद--केटाकेटी देखिनै बुवालाई यस्तो पत्यार पारेको रे-पछि त जहाँ धाया गर्नु परे पनि बहादुरसंग विचारविमर्श हुन्थ्यो रे । एउटा लडाइँमा त चारैतिरबाट शत्रुले घेर्दा पनि उहाँ उम्कनु भयो रे, सबै शत्रुहरूलाई खुकुरीले छपाछप् गर्नु भयो रे ।

मधुमालती--कहाँ ? एक पल्ट शिकारमा बाघले फस्टंदा कति नयाँति-कन संघर्ष गर्नु भयो रे । बाघ मरे पछिहेर्दा त उहाँको शरीरमा कति ठाउँबाट रगत बहिरहेको रे ।

राजेश्वरी--अनि ! अनि !

चाँद--हेर नि ! हाम्री राजकुमारीलाई कस्तो सुनीरहूँ भएको । अं मानिस सूर बीर त होइबक्सिन्छ रे । फेरी राजकाजमा पनि बडा सिपालु । यति सानो उमेरमा यस्तो विघ्न शक्ति भएका त कमै होलान् ।

मधुमालती--फेरि राम्रो पनि चौपट्टै होइबक्सिन्छ । गोरो मुहार, चौडा छाती, लामा हात, गहकिला पिँडौला । मैले त सुनेकी छु उहाँ अति राम्रो स्वभाव भएको होइबक्सिन्छ रे ।

राजेश्वरी--मैले पनि यही विचार गरेकी छुँ । केवल यही एउटा कुराको अप्ठ्यारो छ । गोरखाको र पाल्पाको मेल छैन ।

चाँद--मेल नहोसन । यसले के हुन्छ ? तं ईच्छा गर् म पुन्याउँछु भन्ने ईश्वरको हुकुम छ । जपना, तपना, र रटना त्यही भयो भने नपुग्नु के छ ?

(चन्द्र कुँवरीको प्रवेश)

चन्द्र कुँवरी--नेपालबाट आएको खबर सुन्नु भयो ? गोरखालीले नेपाल सर गरे पछि बाइसे चौबिसे माथि लागे-पाल्पा माथि पनि दागा धरेका छन् रे ।

ललिता--हाम्रो पाल्पा, गोरखा भन्दा के कुरामा कम छ र ? हामीले डराउनु पर्ने कुरै छैन ।

चन्द्र कुँवरी--अहं, अरू को त केही डर लाग्दैन । बहादुर शाह भने बडा बुद्धिमान्, चतुर र साहसी छन् रे । उनको दृष्टि पनि पाल्पामा पर्ने हो कि ? उनको त कस्तो छ रे भने, जे कुरा पनि हात हाल्यो कि पार लगाइ हाल्छन् रे ।

चाँद--जसो होला । हाम्रो पाल्पा पनि पछि हट्ने छैन । दुश्मनको मुकाबिला गरी छाड्ने छ ।

मधुमालती--हाघ्रा डाँडा काँडा अजय दुर्गहरू छन् । हुन त उनीहरूले यहाँ आउन भरमगदूर कोशिश गर्ने छन्, तथापि हुंगै बर्साएर पनि हामीले तिनीहरूलाई दोहोलो पार्ने छौं । सातो लिने छौं ।

चन्द्र कुँवरी--हो, मूढेबल त हामीसँग प्रशस्त छ । हो, हामीले भने जस्तो उनीहरू आए भने त गरौंला, रौंकाँला, लडौंला । परन्तु अरुनै उपाय सोचे सने नि ?

मधु--हामी पनि त्यसको निवारणको प्रबन्ध मिलाउँछौं ।

राजेश्वरी--यी सब तर्क बितर्क केलाई चाहियो ? जुन बखतमा जे परिआउला, गर्नु पर्ला । भयो, आज अबेर भइसक्यो जात्रौं ।

(सबै गिब्र जान्छन्)

चौथा दृश्य

स्थान--हनुमान् ढोका दरबार

(दरबार लागि रहेछ । बहादुर शाह सामन्तगण सँग विचार विमर्श गरिरहेछन्)
 बहादुर शाह--हो, हामीले पालपालाई सँझाउनै पर्छ । सकेनन् भने
 राजकाजमा साम, दाम, दण्ड, भेद, जे ले हुन्छ, नेपाल
 माताको काखमा ल्याउनै पर्दछ । अब ठिनामिना राज्य-
 हरूको जुग गयो ।

अभिमान नयनसि बस्नेत्--अवश्य यथो भारतमा पनि सुनिन्छ सानसाना
 राज्यहरू नष्टभ्रष्ट हुँदै गए रे । परस्परमा कलह-
 गरेर जन्मभूमिलाई विदेशीको हातमा सुम्पि-
 रहेछन् रे ।

दामोदर पाण्डे--मलाई त्यही डर त लाग्छ । आफ्नो स्वार्थमा मानिसहरू
 कसरी अन्धा हुन्छन्, मुलुकलाई डुवाउन कति अन-
 कनाउँदै नन् । मातृभूमिको सेवामा पनि के को गुटबन्दि ?
 उद्देक लाग्छ । राष्ट्र ठूलो कि व्यक्ति ठूलो ? व्यक्तिले
 आफ्नो अस्तित्व भेटाएर पनि राष्ट्रलाई अगाडि
 बढाउनु पर्छ ।

अमरसिंह थापा--अवश्य बढाउनु पर्छ । हाम्रा बीर नेता प्रातःस्मरणीय
 महाराज पृथ्वीनारायण शाहले हामी सबैलाई यही पाठ
 पढाउनु भएको छ । जसरी हुन्छ जन्मभूमिको गौरव
 बढाऊ । यो कस्तो नराम्रो भावना ? म गौरखाली, उ
 पालपाली, त्यो किरात ? भोटको सिमाना देखिन् लिएर
 काश्मीरको सिमानासम्म चन्द्र सूर्य फरफराउनै पर्छ ।
 मेरा त त्यही ध्येय छ । त्यसैको निमित्त तन, मन, धन
 के भन्नु हुन्छ, अर्पण गर्न तयार छु ।

बमशाह—हाम्रो शरीरमा तातो रगत उम्लि रहेछ । हाम्रा बीर सेनामा जो जोश, देश प्रेम र अदम्य उत्साह छ, त्यो सेलाउन नपाओस । यो मौकामा बढेको बढ्यै हुन्छ ।

बहादुर शाह—बढ्ने पछि । यो कुराको म पूरा समर्थन गर्दछु । तर फिरिंगी सँग ठक्कर पर्ला, त्यो हामीले हुन दिन हुन्न ।

दामोदर—मेरो पनि त्यही राय छ । अहिले तिनीहरूको युक्ति बुद्धिसँग हिन्दुस्थानमा कसैको केही लागेको छैन । त्यसैले तिनीहरूलाई नतर्साइ पहाडै पहाड बाट हिमाल प्रदेशका राज्यहरूलाई दखल गर्दै गयौं भने, पछि हाम्रो पनि विशाल राज्य हुन्छ । अर्नि देखा जायगा ।

गजराज मिश्र—मेरो विचारमा त अझ फिरिंगीले यहाँ व्यापार गर्न त्यस्तो हरो हालेको छ । गरोस् न के भयो र ?

अमरसिंह—न, न, न, त्यो त हुन सक्नेन । यो जालालाई चिनेकै रहेन छ । यो त सियो भएर परतछ मुसल बनेर निस्कन्छ । एक पटक हुलि सके पाँछ भाङ्को कम्पट हुन जाला-राखी सुख न छाडि सुख ।

अभिमान सिंह—अहं, यिनीहरूलाई पस्न त केही गरे पनि दिन हुन्न । अझ यहाँ त व्यापार गरौं भन्छन् । अहिले बडा धर्मध्वजी भएर बसेका होइनन् ? कसरी हाम्रा महाराजले निर्मूल गरेर पठाइ बक्स्यो । उहाँको जुन नीति हो त्यसैको हामीले पनि सिको गर्नु पर्दछ ।

बहादुर शाह—हुन्छ, यहाँ व्यापार खोल्न पाइन्न भनौंला । तर उनिहरूसँग कुनै किसिमको संघर्ष पर्न गयो भने त अड्कनै मुश्किल पर्ला नि ! हाम्रो पनि अझ शासन सँगठन राम्रो भइसकेको छैन । सामन्त राज्यहरूलाई आफ्ना अधिनमा ल्याउँदै जाऔंला तर त्यहाँ शासनको प्रबन्ध पनि त राम्रै हुनु पर्छ नि ।

दामोदर—त्यसको त हजूरले फिक्रो नगरि बक्स्योस् । हजूर हामी सबै मिलेर गर्दै गर्नु पर्ला । हामीले हिमालका अन्तर्गत राज्यहरूमा मात्र दृष्टि दिनु पर्ला । पर पर नपुगी रहौंला ।

अमरसिंह--अहिले लाई त्यही हाँ । पहिले हिमाचल प्रदेश त सर होस् । अनि जे होला--म त अझ गंगा सांधको सपना देखिरहेछु ।

गजराज मिश्र--सपना मात्रै देखेर हुंदैन । त्यस्तो कल्पनाको पुल नबांधनु होस् ।

अमरसिंह--तपाईंलाई के थाहा छ, बाजे ? आदर्श भनेको उच्चानै राख्नु पर्दछ ।

बमशाह--फिरंगीलाई गर्मा, धूलो र हावाले साँझै तकलीफ भयो रे । गर्मामा हावा खाने ठाउँ चाहियो रे । उनका जहानबच्चालाई बस्ने ठाउँ चाहियो रे । लेला र हाम्रो मुलुक । हाम्रो लाश माथि कुल्चेर जान सकिस् भने जालास् ।

अमरसिंह--स्याबास ! बीर । हामी गोरखालीले भन्नु पर्ने कुरा यही हो । गर्नु पर्ने कुरा यही हो । चाहे आकाश खसोस्, चाहे पाताल घसियोस् । फिरंगीलाई केही गरे पनि हाम्रो मुलुकमा पस्न दिन हुन्न, हुन्न, हुन्न । हाम्रो शरिरमा एक थोपा रगत रहनुजेल पनि हामी दक्ने हौंनौं, लत्रने हौंनौं ।

श्री सत्यमोहन जोशी

नेपालि लोक गीतको केही भूलका

नेपालमा विभिन्न जातीहरू छन् र प्रत्येक विभिन्न जातीमा विभिन्न लोक गीत पनि छन् जसतो भारतमा पनि छ र जुनसुकै देशमा पनि छ । अनि विभिन्न जातीका लोकगीतमा भैं नेपाली जातीका लोकगीतमा पनि उसतै एक विशेषता छ, अस्तित्व छ, र महत्त्व छ । किनकि जुनसुकै जातीको लोकगीतमा पनि मौखिक साहित्य, संगीत र नृत्य उनीएको हुन्छ; एक मात्र जातीय संस्कृति र कला सजीव तुल्य भएकै हुन्छ, यो निर्विवाद सत्य कुरो, प्रत्यक्ष प्रमाणित कुरा हो ।

हुनत, हामीहरू जङ्गलका वरिपरि बस्नेलाई जङ्गली, अथवा पहाडका कुनाकापचामा बस्नेलाई पहाडी अथवा तराईका खोचमा बस्नेलाई देहाती भनी उपेक्षा गर्छौं, अशिक्षित, असभ्य भनी नामकरण गर्छौं तर आज नगरबासी र सहरबासीले भन्दा ती गाउँघरका निवासीले देशको गौरव र इज्जत थामी नेपालीत्व कायम गरिराखेको छ । यो हो चोखो नेपाली लोकगीतको नैसर्गिक गुञ्जाइसले जसमा नेपाली जीवनको आत्मकथा झलझली हुन्छ ।

खासगरी, मुख्यतः नेपाली लोकगीतलाई आठ भागमा विभक्त गर्न सक्छौं—(१) भजनको रूपमा गाउने लोकगीत जस्तो चुङ्काको (२) नृत्यसँग उनीएको लोकगीत जस्तो घाँटुको (३) प्रेमसय जीवनसँग टाँसिएको लोकगीत जस्तो जुहारी (४) चडबाडसँग समन्वय भएको लोकगीत जस्तो चरित्रको (५) युद्ध क्षेत्रमा प्राण संचार गर्ने लोकगीत जस्तो वीर रसको इयाउरे (६) कथा गाँसिएको लोकगीत जस्तो घाँटु, चुङ्का, चरित्रको (७) सामयिक महत्त्वपूर्ण लोकगीत जस्तो दाईगीत (८) उत्सवमा भिक्ने लोकगीत जस्तो चरित्र, घाँटु, रतौलीको

इत्यादि । भिन्न भिन्न लोकगीतमा भिन्नाभिन्नै गेडा, तरज, लय हुन्छ र खास गरेर लोकगीतको शुरुलाई 'फेद' अनि त्यसपछिको लाई 'टुप्पा' र स्वर साधनलाई भाका भन्ने चलन छ । अक्सर नेपाली लोकगीतमा एकमात्र साज मादलकै प्रधानता र आवश्यकता छ, अरु खञ्जरी, इयालीहरू साथमा आउने हुन् । लोकगीतका साथ यदि लोग्ने मानिसले नाच भिन्नदछ भने 'पुरुसैगी' र स्वास्नी मानिसले भिकेमा 'मारुनी' भन्ने थिति पनि छ ।

फेरि नेपाली लोकगीतको पृष्ठभूमिमा आइएइको आवाजले लोग्ने मानिसको आवाजलाई छोएर चल्दछ, उसै लोग्ने मानिसको आवाजले स्वास्नीमानिसको आवाजलाई पनि । नेपाली लोकगीतमा संगीत र नृत्य पनि धेरै जसो ठाउँमा उभिएर गएको हुन्छ यद्यपि सबै लोकगीतहरू नृत्य गीत नभए पनि ।

नेपाली लोकगीतका गायक वा गायिका जन्मदेखि सुरिलो कण्ठ लिएर जन्मछन् र प्रकृतिसँगको निरन्तर सम्पर्कले उ कलाविद बन्दछ । र संगीत र नृत्यको सामाजिक चेतनाद्वारा उसले आफ्नो चरित्र निर्माण गर्दछ ।

नेपाली लोकगीतमा प्राकृतिक चित्रपटकै विशेषता हुन्छ जसमा ध्वनि योजना र भावनाको प्रभावले लय प्रधान काव्यमयी शैलीको सृजना सहजै भएको देखिन्छ ।

नेपाली लोकगीतको प्रदर्शनमा एकोहरो गाउँने, दोहरे गाउँने या जुहारी खेल्ने चलन पनि छ तर विशेष प्रधानता जुहारी खेल्नमा नै छ जसमा हामी पुरुष र स्त्रीको समन्वयी, प्रेममा मौलिक स्वतन्त्र आधार, फुक्का जीवनको परिचय, जनकलाको प्राकृतिक अभिनय पाउँछौं । र नेपाली लोकगीतमा अर्को एक विशेषता छ 'गीत छोप्ने'मा । यो छोप्नेमा पनि थाने कोरस गाउनेमा पनि लोग्ने मानिस वर्गको हुँदै, उसै

स्वार्सी मानिस तर्फको छुट्टै, या लोग्ने मानिस स्वार्सी मानिस दुबैको जमघटमा या आलोपालोमा पनि नेपाली लोकगीतको गुनगुनाहटको गुञ्जनमा हृदय भन्कारित हुन्छ । लोकगीतका आधारमा उनिएर प्रदर्शन हुने चुड्का, भोटेशेलो, मारुनी, धाननाँच, घाँटुनाँच, सोरठीनाँचको विशेषता न अलग छँदै छ ।

यद्यपि आजभोलि, नेपाली लोकगीतमा धेरैको अभिरुचि बढ्दै आएको देखिन्छ तापनि, गाउँघरका मानिसहरूका हृदयका पानामा उज्जिएका मौखिक कवितामा चाख बढाउँदै लोकरुचिका साथ माग बढाउन सकिएको छैन, यो हो लोकगीतको अन्वेषण र अनुसन्धानको कमीले गर्दा, नेपालको विकट भौगोलिक स्थितिले गर्दा, नेपाली कवि र लेखकले गाँउलेहरूको लोकगीतको नकल मात्र गर्न खोजेकोले । लोकगीतको कदर र महत्त्व त उसवेला बढीमात्रामा देखिने छ, जब जन्मै देखि जन्मजात गायक र गायिका भएका गाउँघरका मानिसहरूले कोकिलको नैसर्गिक भावोद्गारमा, भरनाको अखिराम प्रयाहमा, सूर्य-चन्द्रको सजीव किरणमा आफ्ना आफ्ना सांस्कृतिक मौलिक लोकगीतहरू सुनाउलान् ।

उता, लोकगीतको इतिहास मानव इतिहास जत्तिकै पुरानो छ । साहित्यको रूपमा सर्वप्रथम निस्केको लोकगीत संग्रह २००३ सालको शारदा पत्रिकामा हो । हुनत उसवेला भन्दा अगाडि पनि लोकगीतको नकली ध्वनिमा प्रेमलहरी जस्ता अनेक किताबहरू निस्केकै थिए । उसवेला शारदा पत्रिकाको सम्पादक श्रीगोपालप्रसाद रिमाल हुनु हुन्थ्यो र उहाँकै प्रेरणामा शारदा पत्रिकाको निमित्त मैले पश्चिम लम्जुङ पोखरातिर डुल्ल जाँदा लोकगीत संग्रह गरी ल्याएको थिएँ र शारदा पत्रिकामा ३ साल, ४ साल, ५ साल तिर पनि लोकगीत संग्रहहरू छापिदै थियोँ । अनि पछिबाट कवि धर्मराज थापाले पनि पोखराको ग्राम्यगीत संग्रह भनी शारदा पत्रिकामै छपाएका थिए र तदुपरान्त

नेपाली लोकगीतमा अनेक चर्चा र टिकाटिप्पणी शुरू हुन थाल्यो, पत्रिकामा पनि यसको प्रचार र प्रसार देखिन थाल्यो । अनि नेपाल रेडियोको स्थापना भएपछि, नेपाल रेडियोबाट पनि धेरै नै लोकगीतको प्रसार भयो । २००७ सालको शारदाको नारी अङ्कमा निस्केको मैलेनै संग्रह गरेको 'नारी र मास्य गीत' पनि प्रकाशित भएको छ ।

यस लेखमा आफ्नो देशको विभिन्न ठाउँका लोकगीतहरू मध्ये केहीलाई यहाँ दिएको छु । तलको गीत कर्पुटारे भाकामा अथवा तेस्रो भाकामा जमजुङ्ग वा लेकाली गाउँमा खालगरी प्रचलित भएको जुहारी खेल्ने नेपाली लोकगीत जसमा प्रेम परिचय भल्केको छ र जुन गीतको सृजना देउबहादुर टुला र पञ्चे सुब्बाको हृन्दात्मक युगलबाट नामकरण भएको हो भन्ने कथन छ । देउरालीको काफले रूखको आडमा बसी एक युवक गाउँले गाउँछ--

ए, घर मेरो साँगुरो भयो, बाखरी खोरैले

ए, चरण गीत गाइ दिनु होला, सारंगी स्वरैले

ए, होला दे अभिमायो जालो सारंगी स्वरैले !

अनि गुरासको बोटमुनिबाट एक युवती गाउँले गाउँछे--

ए, खोलाको भा भन्नु हेर दर्शन हुँगा भगवान जस्तो छ

ए, मुखैले भने ललितै पार्ने, हृदय कस्तो छ,

ए, होला दे अभिमायो जालो हृदय कस्तो छ !

फेरि घनपोखरामा हुर्केकी लोकगीतको एक जन्मजात कवित्री मायारानीको अमर स्मृतिमा गुञ्जिरहेको यो लोकगीतको भाका सुन्नुहोस् जसमा एक युवकले एउटी युवतीलाई आँधीखोले बाटो गरेर नौतनघाँ भरौं भन्ने प्रेमप्रय पुकार गरिरहेको छ :--

मायारानीलाई लैजाने त आँधीखोले बाटो मायारानीलाई ।

सिरसिरी बतासै लाग्यो सिरानको झ्यालैमा, मायारानीलाई

टपक्क टिपी म लाने छैन, मुखैको ख्यालैमा, मायारानीलाई

भनपर जान्छु भन माया लाग्छ, मोहिनी फुकाई देऊ, मायारानीलाई
विरानो देशमा म मरी जाउँला, रोइ दिने कोही छैन, मायारानीलाई
मायारानीलाई लैजानेन नौतनत्राको बाटो मायारानीलाई ।

अब लोकगीतकै आधारमा चुडका भाकामा बन्दीपुर आसपासका
गाउँका एक युवक प्रेम मिलनमा बिछोडिएर पहरा घन्काउँछ :--

यता फर्क्यो तोर भीर, उतै फर्क्यो खर

तिम्रो बयान सुनीकन आयौ लर लर

तीर्थ त हाम्रो चेपे घाट नमरी बाँचे भेटुँला !

उता, प्रेम मिलनको निरारामा उत्तिकै बिछोडिएर एक युवती
फाटेको जमीनलाई जोड्न खोज्छे:--

वर रह्यो बन्दीपुर पर रह्यो ढोर

हामीले मात्र माया गरी के पो हुने भो र ?

तीर्थ त हाम्रो सेतीघाट नमरी बाँचे भेटुँला !

फेरि, सामुहिक भजनको रूपमा यस्तै लोकगीतका चुडका वेजुकीपख
सत्यनारायणको पूजामा गाउँघरमा चलिरहन्छ :--

कता गयो ठुटे चिलीम, कता गयो भोली

हप्काउँ भने गणेशलाई पार्वती रोली

तिम्रो छोरो गणेशलाई हप्काउँ पारवती, तिम्रो

छोरो गणेशलाई, नारायण, हरिहर !

उता अर्कै भाकामा, खुकुरीको चमत्कार देखाएर तक्मा भिरेर
आउने एक युवक सैनिक सिम्लाको फिलिमिली बजारको सपनामा
रुमाल हल्लाएर गाउँघरमा घुम्दै गाउँछ :--

हवाई जहाजमा चढेर, समुद्र तरेर, जर्मनसित लडेर, जर्मनीले

हारेर, गोर्खालिले मारेर, तनखा लियो छः रूपैया, के खाऊँ,

के लाउँ, हेर्न जाऊँन कान्छी सिम्ले बजार !

भइँमा स्वस्थो रुमाल, टिपी देउन कान्छी, पसीना पुछुँला !

फेरि लोकगीतमा अर्को एक किसिमको भावुकता र चमत्कारीता छ, त्यो हो खुकुरी र राइफलमा उनिएको जोशिलो रगत तातिने गीतहरू जसमा स्वतन्त्रताको लहर, निमकको स्फूर्ति, त्याग र बलिदानको ज्वाला हुन्छ । यस्तै लोकगीतको चहलपहलमा नेपाल-युद्ध र दुइटा विश्वयुद्धमा नेपालीहरूले 'वीर गोरखाली' भन्ने नाम कमाई आएका छन्; यसै लोक गीतको आह्वान र उद्गारमा नेपालीहरूले विश्वको कुना काप्चामा पुगेर गोली वर्षा र बम-वर्षालाई पनि जितेका छन् । यसैले लोकप्रिय नेपाली लोकगीतमा लाहुरे भएर नेपाली ठोटो गाउँछः--

जान लागे रे जापानको धावामा
हितको रे मायालाई छोडेर
गोरखनाथको रे दया र कृपामा
फर्कि आउँछु रे शत्रुलाई मारेर !
खुकुरी मेरो रे हातमा छँदैछ
शत्रु भेटे रे फोरि दिन्छु ठाउको
एम० सी० तन्मारे भिरेर म पनि
सुदाई हालछु रे साथमा कान्छीको !
म मरे रे स्वर्गमा भेटुँला
बाँचे भने रे घरबार यहीँको
आज र राती रे सपना देखे
सूर्यलाई सलक्कै निलेको !

उता छोरामा आमाको जुन स्नेह र ममता हुन्छ, छोरामा सम्झनामा बुढीमाउ सुकेको गलाबाट करुण रस झिक्छेः--

'खाई न पाई रे पालेको छोरामा
फर्काई फर्काई लगीदियो गल्लाले
गाई पाल्यो रे वनको बाघलाई
छोरामा पाल्यो रे अंग्रेजी सरकारलाई ।

यति मात्र कहाँ होर, त्यही घरकी बुहारी पनि लोरने संगको
बिछोडको सम्झनामा कहिले काहीं भयभीत भएर रयाखु बुन्दै गीत
भीक्छे :--

लाहुरेको रे काँधैसा भोला
छोड्छु क्यारे रे जापानले बम-गोला
हजूर ज्यानको रे सम्झना आउँछ
मेरो माया रे दिनको नौ फेरा !

अब केरि पश्चिम ३ नं० को एक युवक पश्चिम ४ नं० मा पुग्दा, चार
नम्बरे लोकगीतको भाका सुन्न, शिकन र गाउन स्वयमेव मन हुन्छ र
यसैले उ रानीदहको तीरमा बसेर माछा मार्न लागेकी युवतीलाई
आह्वान गर्छ :--

ए, आँधीखोले भाका गाउँदिनौ कि जान्दिनौ ?
सुरिलो गयो बाँसको लिङ्गो, खोल्खो नाधेको
मायाँछु रीमाइको सारगी स्वर यहीं पनि गुञ्जेको
बटौलीको तिनःइ खोलो फनफनी घुमेको
चेलीज्यूको सुबासे देखदा ज्यान मैले होमेको
रानीको बनमा डँडेलो लाग्यो चैतको धूपले
यो बेला घरबार छैन, मरि सकेँ तापले
ए, आँधीखोले भाका गाउँदिनौ कि जान्दिनौ ?

यसरी गाउँदा पनि ती युवतीबाट आँधीखोले भाका सुनिएन भने,
त्यो युवक धौलागिरि हिमालतिर फर्केर फनफन घुमी नाचदै यसरी
लोकगीत भिक्छ :--

ए, चोरीगाई कहाँ गयो, धौलागिरि बनैमा !
विहान पख झुल्कने घाम, डाँडानै शिरान
एकसरो जीवन विताउन गाहो, भैगएँ हैहान
हलो र गोरू जोखमी भयो, सौँवार डाम्नाले

रसको यौवन बेरसै भयो, अकेला बोलनाले
ए, चौरैगाई कहाँ गयो, धौलासिरी बनैमा !

अभ त्यो युवक ती युवतीसँग चिनापर्चि नगरीकन कसरी घर जाने
भन्ने दृढ़ प्रतिज्ञामा उतै सुनिने गरी गाउँछ :--

घर कहाँ हो ? रेलीमाइको ताहीतल पानी माथि !
पार्दीको झोलुङ्गो मुनि माछैको रमिता
नबोल्ने रीमाइलाई बोलाई छाड्छौं यस्तै छौं दामीता
जडीबूटी टुप्पै काटी भन्सारलाई कलम
शीरको टोपी पाउमा राखी सेवा बिन्ती सलाम !
घर कहाँ हो ? रेलीमाइको ! ताहीतल पानीमाथि !

नेपाली लोकगीतमा खुल्ला, स्वच्छ प्रेमको प्रधानता छ, यसमा कुनै
लुकी, छिपी, चोरी छैन र यसमा प्रेमनै जीवनको सार छैन भल्केको छ
जसमा सौन्दर्य र सुखद आनन्दको फूल फूलदछ ।

अब यो हो लेकाली गाउँको रोदीघरमा विज्ञापनको रूपमा गुञ्जीरहने
लोकगीतः--

बर र पिपल रे रोपेको ठाउँमा
शिरको फूल रे कल्ले हाल्ला चौतारी
दुःखीज्यूको रे मन बुझाई दिने
शिरको फूल रे के होला अवतारी ।
दौलो मुनि रे आलुको खेती
जान्न म त रे मायालाई नभेटी
ब्यानको ब्यान रे बदला दिउँला
छोड्दिन रे यो लैनो पिरती

आज भोलि रे किन हो किन ! मन त मेरो रे डाँडैको बतास !
अथवा खाञ्चोके डाँडोमा एक युवकको एउटी युवतीसँग थकाई माने

बेलामा भेट हुँदा प्रेम मिलनको झन्कारमा यसरी युगल लोकगीत पनि उब्जन्छ :—

युवतीले सोध्छे--“दाई तपाई कहाँको ?”

युबक जबाफ दिन्छ--“म काली गण्डकी पारको !”

× × × ×

युबक सोध्छ--“बहिनी कहाँको नी ?”

युवती जबाफ दिन्छे--“म देउराली पौवाको !”

× + × ×

युवती फेरि सोध्छे--“दाई, तपाई कसमा ?”

युबक जबाफ दिन्छ--“पिरती जसमा !”

× × × ×

युबक फेरि सोध्छ--“बहिनी कसमा त फेरि ?”

युवती जबाफ दिन्छे--“म पनि उसैमा !”

अनि यही कुराले लोकगीतको साकार रूप लिएर खान्चोके भञ्ज्याङ्बाट प्रतिध्वनिको प्रतिनिधित्व गर्छ :—

दाई कहाँको ? म काली पारको !

बहिनी कहाँको ? देउराली पौवाको !

दाई कसमा ? पिरती जसमा !

बहिनी कसमा ? म पनि उसैमा !

यस्तै प्रेम संचार गर्ने नेपाली लोकगीतको आधारमा झिलिझिलि सपना देख्दै सितारामको नाउँ पनि प्रेमैमा उनिएर पतित पावनको रूपमा बगिरहेको पनि हुन्छ :—

मनसुरी डाँडा, झिलि र मिलि

सोल्टी परेर घूम राजैमा

माया त यही प्रेमी

रघुपति राघव राजाराम पतित पावन सिताराम
सिताराम सिताराम

पतित पावन सिताराम !

फेरि कसै कसैको भने प्रेममा दोहरी राज र दुईलौटी माया भइ-
रहेको र आफ्नो भने जताततै शून्य रिक्तो हात हुँदा गाउँघरको प्रेमी
यसरी दिल पोख्छ :—

नैनीताल घरको दाना

घुमी आयो रेल, घुमी आयो रेल ८

आँखी लाउने कालो गाजल बुलबुलेलाई तेल, घुम्टे रुमाल !

पारी भित्ता पोखरैमा श्याल करायो “हुईया”

एउटा पोइको दुइटा स्वास्नी, झ्यालमा बसी “धुईया”

घुम्टे रुमाल !

आँधी खोला तिरिभिरि थाकसीनीको भाटी

राम्रा राम्रा तरुनीलाई ल्याउँला छेक्कर काटी

घुम्टे रुमाल !

तर, नेपाली लोकगीतको प्रेममय संसारमा उस्तै सफलता कहाँ
मिल्दछ र, यसैले निराशामा एक युवक फेरि गाउँछ :—

बाटोमुनी बेलौतीघारी ठाउँ ठाउँमा मायाको वर्बादी

बाटोमुनी दुइपाटे खनायो मेरो माया बेपत्तै बनायो !

जाल हान्यो थपक्क दाइले जाल काट्यो कतले माझाले !

बाटोमुनी बेलौती.....

कुनै कुनै नृत्यसँग उनिएर भिक्किने नेपाली लोकगीतमा भने कहीं
कहीं भाषाको दृष्टिबाट खलबलो र भिसावट देखिन आउँछ :—

यो हो मिदिमखोला र मादीखोला बीचका ४ घरे र ६ घरे
गाउँहरूमा ज्यादा मात्रामा प्रचलित भएका घाँटुनांच सँग उनीएका
लोकगीत :—

चावैई खेरी चन्दन, घोटिरो घोटिले
 हाय, पानीको छाँया हेरी हेरी, लावो चन्दन
 राज्यज्यूमे दोला भरेला
 हाय, चलिन या हो भैया
 फेरिन या हो मैया
 याफुनाय देशमा फिरेला !
 राज्यज्यूमे परेंगीमा पुगेला
 हाय, राज्यज्यूमे भोरिजन खावेला
 राजैत पसराम शुक्ल भयो
 थाभावती शुक्ल भयो
 पलङ्ग गीया खटीयामा शुक्ल भयो !

अब यसैको सिलसिलामा शृङ्गार रसले पूर्ण एक अर्को घाटुसँग
 उनिएको लोकगीत :--

बिबिउँ बगेर बाघेरे बैस, शिरैमा सिन्दूर
 तालै र बैस, शिरैमा सिन्दूर
 लिलैमा चन्दन, आँखीमा गाजली
 कानैमा कुठिला, नाकैमा देपुरी
 मुखैमा सुपारी, दाँतैमा वेरीया
 गलैमा पुआली, काँधैमा पछ्यौरी
 आंगैमा चोलिया, हातैमा चुरीया
 चाकैमा फरिया, गोदैमा तुवाँरी

पैदालो पैजारी--

फेरि, सोरठी नाँचमा उनीएर भिकिने अर्को नेपाली लोकगीतमा
 कालीदासका उपमा भँ छरिएका उपमाहरू पनि छन् :--

बरू हिडन जाऊँ
 कालीको तीर, मोतीको शीर

सोरठी रानीको घर
 हिंडन मामा सोरठी रानीको घर
 भुजेलीको दबेरो जस्तो सोरठी रानीको चुल्ठी
 केनाको थाम जस्तो सोरठी रानीको शरीर
 बारूलाको कम्मर जस्तो सोरठी रानीको कम्मर
 पीपलको पात जस्तो सोरठी रानीको आँठ
 काँकाको बियाँ जस्तो सोरठी रानीको दाँत
 परेवाको आँखा जस्तो सोरठी रानीको आँखा
 सारूँको खुट्टा जस्तो सोरठी रानीको खुट्टा
 कुखुराको फूल जस्तो सोरठी रानीको कुर्कुचा
 पूणिँको जून जस्तो सोरठी रानीको ललाट
 हेरन ! मामा सोरठी रानी को ललाट
 थोरै रूप देखी देखी मेरो मन भै गयो सन्तोष ।

उता साहित्यिक भाषामा पनि हिमालयका काखमुनीका लोकाली
 गाउँहरूमा लोकगीतको निकै चहक-महक छ, या उपमामा भन्नू या
 रसमा भन्नू भावुकता प्रधान भएका साहित्यमय लोकगीतका उद्गारहरू
 पनि यथेष्ट मात्रामा हामी पाउँदछौं । जस्तो, कवि आफ्नो कोठे संसारमा
 दिनभरी घुरेर अनेक मात्रा र छन्द सिँगार्दै काल्पनिक भावमा कोइली
 या न्याउलीको विरही जीवन लेख्दा हुन् त, उही कोइली र न्याउलीको
 विरही बोली सुनी पति-वियोगमा परेर पँधेरातिर जान लागेकी एउटी
 पँधेनी बेसी भर्ने बाटोमा उसै पनि गला फुटाउँछे :—

चैतको उराठी महिना, कटै घाँस खाँदैन भैसीले
 पलायो सालको पात, ओइलायो जीउ मेरो व्यथैले !
 नसोध वनको कोइली
 के भो ? भनी दुःखी लाई निहाली,

नकराउ बनको न्याउली,
तिमि भन्दा म छु बैरगी !

यसतै रूपले नेपाली लोकगीतमा प्रकृतिले सजीवता भर्दछ, र प्रकृतिमै नेपाली लोकगीतको आत्मा देखा पर्दछ । उही लेकाली पहाडी गाउँमा घरखेत नभएका एक सुकुम्बासीले कसरी आफ्नो जीवनमा प्रकृतिबाट आश्वासन लिएर जीवन छानेर बस्दछ, यो उसैको जीवनमा मूल फुटे झैं फुट्ने कुरो हो, जस्तो :—

सगर भरी रे नौलाखै तारा
मेरो माया रे म गन्न सक्तिन
पेटको कुरा रे सामुन्ने आउँछ
मेरो माया रे म भन्न सक्तिन
सगर भरी रे नौलाखै तारा
मेरो माया रे एक तारा जूनसित
बोल्नु र हाँस्नु रे सबै र सित
मेरो माया रे जुग जाने कोसित
के खायो रे के लायो होला
वनको रे जुरेली चरीले !

यसरी विविध विभिन्न तरज र लयदार भाका भएका नेपाली लोकगीतहरू नेपाल आमाको हृदय झन्कारमा गुञ्जिरहेका छन् । नेपाली लोकगीतको पनि एक वैज्ञानिक अन्वेषण गरी उत्थान र प्रचार गर्ने हो भने नेपाली साहित्य भण्डार यति उच्च र धनी हुनेछ, यसको वर्णन छैन । कारण नेपाली लोकगीत एकै साँचोमा मात्रै ढालिएको छैन । एक जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा पुगेपछि लोकगीतको आकार र रूपमा, लय र भाकामा समेत विभिन्नता भएर ठाउँ गुनको अनुसार त्यसमा त्यस्तै किसिमको संस्कृति भरिलिएको हुन्छ । पश्चिममा माथि उल्लेख

गरिभैं ठाडो भाका, तेर्सो भाका, मायारानी भाका, रेलीमाई भाका, आँधीखोले भाकाकै प्रधानता भए, पूर्वमा अर्के भाकाको प्रधानता; र विशेषता हुन्छ जस्तो पल्लो किरातमा मयाँलु लौ लौ भाका, डिमार भाका, गाईमा चरौँ भाका इत्यादि । वरिपरि नजिकका पूर्व पश्चिमका भोटसेला त अलग छँदै छ ।

बास्तवमा नेपाली लोकगीत नेपाली माटोको उपज स्वरूप नेपाली गाउँघरे दाजु भाइ दिदी बहिनी हरूको नैसर्गिक भावोद्गार हो; अलिखित काव्य कुञ्ज हो जसमा ग्रामीण जीवनका सुख दुःख, भाव-विचार, आशा निराशा, थिति रीति, माया प्रेम, जोश र होश छरिएका हुन्छन्, प्रकृति र मानवको अन्तर सम्बन्धमा ।

आशा छ, नेपाली लोकगीतको लोकप्रियता बढ्दै गयो भने र यसले दिन परदिन उच्चतर स्थान भेट्दै गयो भने र साथ साथै साहित्यिक भण्डारमा संग्रहको रूप लिन पायो भने, एक दिन लोकगीतले नेपाली आधुनिक कविताको सृजनामा र साथ साथै नेपाली आधुनिक गीतमा पनि एक नवीन प्रेरणा स्रोतको उत्पत्ति गर्ने छ ।

यूरोपको चिठी

एल० एस० बाङ्गदेल

फ्रान्स

४-६-५३

प्रियवर,

यो वर्ष अस्ट्रियामा 'इन्टरन्याशनल सेमिनार'-मा भाग लिन जानको अघि थ्यारिवाट तपाईंलाई मैले एउटा कार्ड छोडेको थिएँ । सोही कार्डमा अस्ट्रिया पुगी तपाईंको पत्रको जवाफ दिउँला भनी लेखेको थिएँ । तर अफसोस कि मैले अस्ट्रियावाट पनि तपाईंको पत्रको जवाफ दिन सकिन । त्यसको निम्ति क्षमा गर्नु हुन्यै छ ।

थात्रावाट फर्केको आठ-दश दिन भयो । गर्मीको विदामा अहिले दुइ-चार दिनलाई फुर्सदै छ र यो पत्र लेख्ने जाँगर चलाएको हुँ । यसै पत्रमा यसपालि गर्मीको विदा कसरी बिताएँ तथा थात्रा गर्दा यूरोपमा के के कुरा देखें, अनुभव गरेँ त्यो पनि लेख्ने मन छ ।

अरू कुरा लेख्नु भन्दा पहिले स तपाईंलाई इङ्गल्याण्ड र फ्रान्समा अध्ययन गर्न आउने विदेशी विद्यार्थी मध्ये विशेष भारतीय विद्यार्थी-हरूमा मैले के भिन्नता पाएँ त्यस कुराको अलिकति चर्चा गर्छु ।

इङ्गल्याण्डमा पढ्न आउने प्रायः धेरै जसो विद्यार्थी आफ्ना अध्ययन शेष गरेपछि यूरोपका अरू देशहरू नहेरी सरासर आफ्ना घरै फर्कन्छन् । यसो हुँदा उनीहरूलाई यूरोपका अरू-अरू देशको विषयमा र तिनका सभ्यता र संस्कृतिका विषयमा वास्तविक ज्ञान नै हुँदैन । इङ्गल्याण्डलाई नै यूरोप जसतो सम्झेर भारत फर्कने अनेक यसता विद्यार्थी पनि छन् ।

परन्तु फ्रान्समा अध्ययन गर्न आउने भारतीय विद्यार्थीहरूमा मैले बेग्लै जोश र भावना देखें। इङ्गल्याण्ड र फ्रान्स बाहेक यूरोपका अरु देश पनि डुलेर यूरोपीय सभ्यता र संस्कृतिको पनि अध्ययन गर्ने उनीहरू इच्छा राख्छन्। यो कुरा मलाई कसरी अनुभव भयो भने इङ्गल्याण्डमा भारतीय विद्यार्थीहरूका संसर्गमा पनि बस्ने मलाई सौभाग्य प्राप्त भएथ्यो परन्तु उनीहरू कसैले यूरोपका अरु देशहरू हेर्ने मनसाय नगरेको देख्दा र आफ्ना अध्ययनपछि सरासर आफ्ना घरनै फर्कने इच्छा गरेको देख्दा मलाई उस बेला निकै आश्चर्य लाग्थ्यो। हुन त धेरै जसो विद्यार्थी अर्थको अभावले पनि बाहिर देश भ्रमण गर्न आँट गर्न सक्नेनन्। परन्तु फ्रान्स जसतो अचाकली मँहगो ठाउँमा बसीकन पनि यहाँका भारतीय विद्यार्थीहरू गर्मीको हरेक विदामा अरु-अरु देशतिर गएर ती देशहरूको विषयमा र तिनका सभ्यता तथा संस्कृतिको विषयमा अनेक कुरा सिकेर आउँछन्।

यो पालिको गर्मीको विदामा मलाई पनि यूरोपका देशहरू हेर्ने ठूलो इच्छा थियो। तर के गर्नु, तपाईंलाई थाहै होला, मुश्किलले आफ्नै एक पेट भर्न र युनिभर्सिटीको अध्ययनलाई खर्च पुऱ्याउन समेत धौ-धौ पर्ने म जसतो गरीब विद्यार्थी लाई त्यो इच्छा पुऱ्याउन बिल्कुलै असम्भव थियो। तर आफूले चिताएको असल कामलाई दैवले एक दिन पुऱ्याउँदा रहेछन्। मेरा अभिन्न मित्र डा० कृष्ण गेरोशा जो प्यारिस-युनिभर्सिटी भा 'हिट्री अफ आर्ट' अध्ययन गर्दैछन् उनले अस्ट्रियामा हुने इन्टरन्याशनल सेमिनारमा भाग लिनलाई ठूलो उत्साह र महत् समेत गरे। परन्तु यहाँ पनि अर्थकै सवाल थियो र मैले त्यसै आँट गर्न नसकी इन्टरन्यासनल सेमिनारको केन्द्र जिनेभामा नेपालको प्रतिनिधि भईकन भागलिनलाई आर्थिक महत्को निमित्त निवेदन गर्दा निवेदन स्वीकार भयो र मलाई अस्ट्रियामा जान-आउन र उहाँ वस्न

समेतको खर्च दिन मञ्जुर भयो । यसतो असल मौकालाई राम्रोसित उपयोग गर्न मेरो पहिले देखिको जुन इच्छा थियो त्यो पनि पूर्ण भयो ।

किनभने यूरोपका उन्नतिशील देशहरू हेरीकन ती देशहरूको कला, संस्कृति र सभ्यता द्वारा हामीले अनेक ज्ञान र शिक्षा लाभ गर्न सक्छौं । उनीहरूमा भएको गुणको र हामीहरूमा भएको अभावको पनि हामी तलना गर्न सक्छौं । यसता अगाडि बढेका देशहरूलाई हेर्दा हाम्रो हृदयले अनेक प्रेरणा पाउँदछ । अनि सब भन्दा मुख्य कुरा त संसारका सभ्य देश सरह यदि हाम्रो देश नेपाल पनि अग्रसर हुनु पर्छ भने नेपाली जाति पनि अब अन्तर्राष्ट्रीय क्षेत्रमा आउनु पर्छ । हामीले यसता देशहरू हेरीकन अनेक अनुभव र ज्ञान लाभ गर्छौं । त्यसबाट पहिलो कुरो त हामीहरूमा भएको छुद्र विचार र संकुचित भावना हराउँदै जान्छन र हाम्रो हृदय ठूलो र दृष्टि पनि फराकिलो हुँदै जान्छ । अर्को कुरा यसता देशहरू हेरेर अध्ययन गरेपछि अनि हामी कुन स्थानमा छौं, हाम्रो देश कहाँ छ, ती कुरा पनि देश बाहिर आएपछि छर्लङ्ग देख्न सक्छौं ।

प्यारिसबाट ३० जूनको बेलुकी एक जना बन्धु, इन्डोनेशियन विश्वार्थी जयादिपुत्रका साथ यात्रा शुरू भयो । 'गार-द-ले' स्टेशनमा बेलुकी आठ बजे पुगनु पर्ने, परन्तु यात्राको अघि हामी एक रेस्तराँमा भोजन गर्न गएका थियौं । यसै बखत यसतो विघ्न पानी पर्न थाल्यो कि हामी बाहिर निस्कनै सकेनौं । पानी अहिले थाभिएला कि भन्ठानेर पखँदा-पखँदै समय बित्न लाग्यो । मुशलधारे पानी परिरहेको थियो बाहिर प्यारिसका सडक, बुलभाई र गल्लीहरूमा पानीको आहाल जम्न थाल्यो । बुलभाई साँभिसेल जसतो सधैं मानिसको भीड र घुइँचा भइरहने ठाउँ पनि त्यस दिन सुन्य र निर्जन देखेँ ।

यसरी समय बितिरहेको थियो—हामी घडी हेर्दै छटपटाइ रहेका थियौं । कसतो फसाद ! त्यस दिन मैले यात्रा शुरू हुने छाँट देखिनँ ।

अन्त्यमा केही उपाय नदेखि जयादिपुत्र त्यही घनघोर पानीमा रुम्दै टेक्सीको खोजीमा निरके । त्यस बखत यदा-कदा प्राइवेट मोटरहरू त्यो मुसलधारे वृष्टिमा रुम्दै हिँडिरहेका देखिन्थे — नन ट्राफिक शून्य-प्रायः थियो । यसतो समय टेक्सी पाइएला भन्ने कुरामा मलाई शंके थियो । तर आखिर मेश बन्धुले दैवसंयोगले एउटा टेक्सी फेला पारेछन् र रेस्तुराँको अविलितर लिएर आइ पुगे ! विचर जयादिपुत्र त्यस बेला मुसा जसतै भिजिसकेका थिए !!

हत्त र पत्त आफ्ना आफ्ना सुटकेश टेक्सीमा हाली गार-द-लेतिर हिँड्यौं । आठ बज्न पन्ध्र मिनेट रहेछ । टेक्सी दौडाउन पाएको भए त दश-बाह्र मिनेटमै गार-द-ले स्टेशनमा पुगिने थियो होला परन्तु पानी परेकोले टेक्सीलाई बडो होशियारी साथ हिँडाइरहेको थियो । आठ बजे लाग्दा हामी स्टेशन पुगेका थियौं । टेक्सीबाट बोल्नासाथ ट्रेन समात्न दौड्यौं । हामी रेलमा के उक्लेका मात्र थियौं रेल पनि हिँडि हाल्यो । अनि शान्तिको लागो सुस्केरा हालेर हामी दुइले नबोली एका अर्कालाई एकछिन हेरि रह्यौं..... यो घटनालाई अहिले संभदा मलाई हाँसो उठ्छ !

× × × ×

विहान हुन लाग्दा राईन नदी काटेर हामी जर्मनीभिन्न पत्तिसकेका थियौं । काल्स्रुई पुग्न भन्दा अघि कस्टम आएर जाँच गर्‍यो । प्यारिसबाट आएको सोही रेल जर्मनीभिन्न पनि जाने हुँनाले त्यहाँ रेलका ड्रभर र टिकट-कलेक्टर आदि सबै जर्मनीहरू बदली भए ।

पहिले त काल्स्रुईमा एक दिन बस्तु पर्ला भन्ने विचार गरेका थियौं परन्तु काल्स्रुईभन्दा स्टूटगार्ड अझ रास्रो र हेर्न लायकको सहर छ भन्ने कुरा यात्रीहरू वाट थाहा पाए पछि हामी सरासर स्टूटगार्ड नै जाने विचार गर्‍यौं । रेलमा रातो गार-द-लेदेखि हामीसितै यात्रा गर्ने

जुगाँको रेखि समेत नवसेको एउटा भर्खरको चञ्चल अमेरिकन ठिटो पनि थियो । उ डब्यामा जति भएका फ्रेन्च यात्रीहरूसित रातभरि फ्रेन्च भाषा बोल्ने अभ्यास गरिरहेको देख्दा हामी सबै लाई हाँसो उठ्थ्यो । किनभने उलाई फ्रेन्चको उच्चारण आउँदैनथ्यो तापनि उ फ्रेन्च भाषामा कुरा गर्न जोरी खोज्थ्यो । उ रातभरि सुतेन !

आठ बजे बिहान हामी स्टूटगार्ड आइपुग्यौं ।

जर्मनीको पहिलो सहरमा पदार्पण गरेको त्यसै दिन हो । जर्मनी देश र जर्मनहरूको विषयमा केटाकेटीदेखि नै अनेक कुरा सुनेर आएको- त्यो देश र त्यस देशका निवासीलाई हेर्ने बालखकालदेखिको जुन इच्छा थियो त्यो त्यसै दिन पूर्ण भयो ।

बेहानदेखि आकाश मेघाच्छन्न थियो । चिसो-चिसो हावा बहिरहेको थियो । हामी स्टूटगार्ड पुगेपछि त पानी पनि पर्न थाल्यो ।

पहिलो कुरो त हामीलाई एक रात बस्न सस्तो होटेल खोज्नु थियो । मलाई जर्मन-भाषा आउँदैनथ्यो--मेरा मित्र जयादिपुत्र अलि अलि बोल्नसम्म सक्थे । नजिकैको 'ट्राभलच्युरो' मा गईकन स्टूटगार्डका होटेलहरूको लिस्ट हेरेर हामी एउटा सस्तो होटेलमा जाने विचार गर्थौं । सो होटेलको नाउँ र पत्ता देखाई टेक्सीड्राइभरलाई वहीं लैजाने अनुरोध गर्थौं--तर त्यो होटेल स्टूटगार्डदेखि पाँच माइल रहेछ ! हामीलाई जर्मन भाषाको राम्रो ज्ञान भएदेखि रुबै कुरा राम्रोसित सोधपुछ गर्न सक्ने थियौं । त्यस होटेलमा त पुग्यौं तर त्यहाँ पनि ठाउँ खालि रहेन छ । टेक्सीलाई १२ मार्क दिएर बिदा दियौं ।

सिमसिमै पानी परिरहेको थियो । त्यहाँका मानिसहरूसित सोधेर आसपासका दुइचार होटेलहरूमा पनि गयौं--परन्तु कहीं अनुकूल ठाउँ फेला परेन । आखिर निराश भएर फेरि स्टूटगार्ड नै जाने विचार गर्थौं । स्टूटगार्डदेखि त्यहाँसम्म बराबर ट्राम चल्दो रहेछ । ट्रामबाट तल सहर

पुत्र हामी दुवैलाई डेढ मार्क मात्र लाग्यो । यसरी पहिले थाहा पाएको भए टेक्सीमा चढेर त्यहाँ आउनु पर्ने हामीलाई केही खचो थिएन—किनभने विद्यार्थीजीवनमा जति कम खर्चले चलन सकिन्छ उति राम्रो हुन्छ । मैले यसता साना साना कुरालाई महत्व दिएर तपाईंलाई किन लेखिरहेको हूँ भने विदेशमा यात्रा गर्दा बेला-बेला अनेक समस्या आई पर्दछ । कहिले काँही भाषा ज्ञानको अभावले तथा त्यस देशको रीति-रिवाजको ज्ञानको अभावले विदेश यात्रा गर्दा अनेक परिस्थितिको सामना गर्नु पर्दछ — परन्तु यसता समल्लाघाट आफूलाई अनेक शिक्षा र ज्ञान लाभ हुन्छ ।

स्टूटगार्ड झरेपछि मन दोधारमा खेलि रह्यो । हामी जसता विद्यार्थीका बस्ने अनुकूल ठाउँ नपाउँदा त्यहाँ नवसी अब म्युनिक नै सरासर जाने विचार भयो । परन्तु म्युनिकको गाडी फेरि पाँच बजे मात्र जाने रहेछ । त्यसो हुँदा हामीलाई पाँच घण्टा पर्खनु पर्दथ्यो । यसै बखत नजिवेको एउटा टाभल एजेन्सी कहाँ सोधपुछ गर्दा एक जर्मन परिवार कहाँ बस्न ठाउँ छ भन्ने कुरा थाहा पायो अनि ठेगाना लिएर हामी सरासर त्यहीं पुग्यौं ।

एक जना अर्ध बयस्क जर्मन महिला भित्रबाट आइन् र हामीलाई स्वागत गरिन् । उनी अंग्रेजी बोल्न सकिथिन् । हामीलाई बस्ने ठाउँ ठहर देखाइ दिन-त्यो घर बडो सफा शुध्द रहेछ । त्यसपछि आफ्नो गालतल त्यहीं राखेर पहिले भोजन गर्न गर्यो । हामीलाई भोक र थकाइले पनि निकै सताइ रहेको थियो । हामी बसेको ठाउँदेखि सात-आठ मिनेटको बाटोमा एउटा सस्तो रेस्टुराँ रहेछ, त्यहीं खान गर्यौं ।

त्यस रेस्टुराँमा एउटी जर्मन युवतीले हाम्रो स्वागत गरिन् । उनको अनुहारमा निर्दोष मुस्कुराहट खेतिरहेको थियो जुन मुस्कुराहट केटाकेटी को मुहारमा पाइन्छ । हामीलाई परदेशी भनेर तथा त्यस देशमा आगन्तुक भन्ठानेर होला उनले हामी प्रति सहानुभूति प्रकट गरिन् । उनको व्यवहारमा अतिथि सत्कारको भावना थियो । लण्डन र

प्यारिसका कुनै रेस्तराँमा यस किसिमका व्यवहार र भावना मैले देखिन। हामी खान लाग्दा पनि आफ्नै परिवारकी दिदी-बहिनी जसती हाम्रो छेउमा बसिन् र भारत, नेपाल र इन्डोनेशियाका बारेमा मेरा बन्धुसित अनेक कुरा सोधिन्। उनी अँग्रेजी अथवा फ्रान्च बोल्न सक्तिनथिन्। त्यो रेस्तराँमा धेरै मानिस पनि थिएनन्। परन्तु त्यहाँ खान आउने मानिसहरू हामीलाई देख्दा विनम्रता पूर्वक शिर अलिकति निहुराएर हामीलाई स्वागत गर्थे।

जर्मनी आएपछि जर्मनहरूको त्यस किसिमको व्यवहार देख्दा मलाई आनन्द लाग्यो।

स्टूटगार्ड सहरभित्र परदा हुँदा जहाँ पनि युद्धले नष्ट पारेका भवनहरू देखिन्छन्। तर जता पनि त्यसता भवनहरूको पुनर्निर्माण भइरहेको छ तथा मानिसहरू बडा परिश्रम पूर्वक काम गरिरहेका देखिन्छन्। हो, जर्मनीहरू बडा परिश्रमी जाति हुन्। उनीहरू रंग संच र फेशनपट्टि भन्दा देशको उन्नतितिर बढ्ता मनोयोग दिन्छन्। उहाँका मानिसहरू असल तर साधारण लुगा लाउँछन्। विशेष स्वास्थ्यी मानिसहरू सरल देखिन्छन्। हुन त उहाँ पनि प्यारिसको फेशन अनुकरण गर्ने कतै कतै देखिन्छन् तथा उहाँका बडा बडा पसलमा प्यारिसकै ठाँचाका 'विन्डो डिस्प्ले' देखिन्छ। परन्तु उहाँका स्वास्थ्यी मानिसहरू पुरुष सरह काम गर्दछन्; त्यसो हुनाले होला उनीहरूलाई फेशनपट्टि बढ्ता ध्यान दिने समय नभएको। थोरैले ओठमा लाली घसेको देखिन्छ पसलतिर, पोष्टआफिसतिर प्रायः स्वास्थ्यी मानिस नै काम गर्दछन्। ट्रामको कन्डक्टर पनि धेरै जसो त स्वास्थ्यी मानिस नै देखे।

फेरि उनीहरूको व्यवहार पनि कसतो राओ ! पसल अथवा पोष्ट-आफिसतिर काम गर्ने ती स्त्रीहरूको अनुहारमा मुस्कुराहट छँदैछ। पसलतिर जाँदा अथवा पोष्टआफिसतिर जाँदा मानिसको निकै भीड भए पनि मैले त्यहाँ शान्तिपूर्वक काम भइ रहेको देखे। त्यसता ठाउँमा

एक पल्ट लाममा उभिए पछिलाई आफ्नो पालि नआएसम्म कसैले अघि सरेर मौका लिँदैन ।

हामी स्टूटगार्ड जुद्धा हुँदा मानिसहरू हामीलाई टिम्बाएर हेर्थे किनकि उहाँ विदेशीहरू थोरै जान्छन् । प्यारिस अथवा लण्डनमा लाखौं विदेशी काटा-गोरा दिन्छु देखिन्छन्, कसैले वास्ता राख्दैन । परन्तु स्टूटगार्ड जसता जर्मनीका सानो सहरमा हिँड्ने एशियाका कुनै पनि मानिसलाई उहाँका निवासीले एक पल्ट फर्केर नहेरी छोड्दैन । हामीलाई पनि बाहिर देशबाट आउने भन्ने सुन्ने होला बाटातिर हिँड्दा निकै कौतुकका दृष्टिले हेर्थे ।

जर्मनहरूको स्वास्थ्य राम्रो छ । उनीहरू साधारणतः धेरै अग्ला कदका पनि हुँदैनन्--सुनपाट रङ्गका केश र उनीहरूका एकदम कुइरे आँखा हुन्छन् । उनीहरूको अमुहार पनि भन्डै स्केन्डीनेभियनहरूकै जसतो हुन्छ ।

स्टूटगार्ड पुगेपछि पहिलोपल्ट यात्रीहरूको ध्यान त्यहाँ बमले नष्ट-भ्रष्ट भएका घर र भवनहरूले आकृष्ट गर्दछन् । जर्मनका अरु सहरहरू भन्दा स्टूटगार्ड सबै बढ्ता चाँडो पुनर्निर्माण हुन लागेको छ भनेर मानिसहरू कुरा गर्थे परन्तु बाटो हिँड्दा ठाउँ ठाउँमा बमले चकनाचूर पारेका घरहरू त्यसै पछिरेका देखिन्छन् । कतै कतै असल असल भवनहरूका माझमा त्यसता ध्वंस भएका घरहरू निराशा अवस्थामा उभिरहेको देख्दा युद्धको जर्जरताले आफूलाई झसंग पाइन्छ ।

हामी बेलुकी जुल्दै एक चौवाटोमा पुग्यौं । त्यस ठाउँको क्षेत्रतिर एउटा प्रकाण्ड भवन थियो जसलाई युद्धको बेला बमले नष्ट पारेको रहेछ । बाहिरको परखालबाट यसो भित्र नियालेर पनि हेर्न्यौं--त्यो कसतो विभत्स दृश्य थियो ! माँटो र ईँटाले पुरिसकेको ठूलो चौडा सिँडी मास्तिर गएको रहेछ--पहिले त्यो ठाउँमा दिन्छु कति म निसका गोडा तल र माथि गर्थे होलान् । परन्तु आज उही ठाउँ शमशाच जसतो ईँट

र धूलाको राश बनेर उच्चाट लाग्दो छ । झ्यालहरू पनि उसतै किसिमले भत्केर चूर चूर भइसकेका रहेछन् ।

त्यस भवनको अर्को कुनातिर पनि हाम्रो दृष्टि पप्यो । त्यहाँ खाँदिदै गएको अँधारा कुनामा लुमेसुमे बुढो मानिस ईटमाथि बसेर रकसीको बोतल हातमा लिई ठाडो घाँटी लाइरहेको रहेछ । त्यो उच्चाट लाग्ने ठाउँमा त्यो मानिसलाई बसिरहेको देख्दा हामीलाई निकै आश्चर्य पनि लाग्यो । त्यो मानिस त्यहाँ के गरिरहेको होला, किन त्यहाँ बसेर रकसी खाइरहेको होला ? सायद भोकमङ्गा होला भन्ने अनेक प्रश्न मेरा मनमा खेतिरह्यो । त्यसै बखत एकजना तरुणी त्यहाँ आई र त्यसलाई केही भनेर गइ । अनि त्यो मानिस उठ्यो--हामीलाई हेन्यो र गुन गुनाउँदै त्यहाँबाट उठेर गयो । त्यो दृश्य देख्दा उस बेला मलाई भिक्टोरियन युगको उपन्यासको संभन्ना भइरहेथ्यो ।

किनभने त्यस बेला बेलुकी झ बच्न लागेको थियो । बाहिर त्यस चौघाटोमा दिनभरि काम गरेर घर फर्कन लागेका मानिसको घुँँचो बढ्दै थियो--ट्राम, मोटर, साइकल आदिको कोलाहल पनि बढिरहेको थियो ।

त्यस बेलुकी दिउँसो हामी भोजन गर्न गएकै ठाउँमा भोजन गर्न गयौं । दिउँसो हामीलाई भोजन दिने तरुणी फेरि देखा परिन् । उनको अनुहारमा उही दिव्य हाँसो थियो । हामी त्यस ठाउँमा पुग्दा आठ दश जना युवकहरू बसेर भोजन खाइ सकन लागेका रहेछन् । एउटा चौहिले गितार लिएर गीत गाउँदै थियो । उनीहरूको अनुहारमा प्रसन्नता र आनन्दको लहर नाचिरहेको थियो । यसो हेर्दा तिनीहरू मजदूर जसता देखिन्थे । दिनभरिको परिश्रमले थाकेका हुनन् । दिनभरीको कामबाट फुर्सि भएपछि बेलुकीको समय आराम र आनन्दले काटि रहेका थिए । तिनीहरू भोजन गरिसकेपछि गितारसित एक स्वर मिलाएर

गीत गाउन थाले । केही बेरपछि दुइ-चार जना स्त्री-पुरुषहरू पनि त्यहीं आइ पुगे अनि उनीहरू पनि थपिएपछि गीतको स्वर भन् बढ्दै गयो..... ।

हामी एक कुनामा बसेर खाँदै तिनीहरूको जीवनलाई हेरि रहेका थियौं । तिनीहरूको गीत र लयले हाम्रो हृदयलाई पनि मुग्ध पारि रहेको थियो । हामी त्यहाँ घण्टाभर जति बस्यौं होला । गीत गाइसके पछि उठेर तिनीहरू हामीसित विदा लिएर निस्कें । दश बज्न लागेको थियो । तिनीहरू उठेर गएपछि त्यो रेस्तुराँ फेरि शून्य देखियो ।

त्यहाँदेखि हाम्रो वासस्थान अलि मास्तिर हिँडेर जानु पर्दथ्यो । जुनेली रात थियो । हामी सुत्ने कोठाका भयालहरू सडकपट्टि थिए । त्यहाँबाट मास्तिर जूनको उज्यालोमा गिर्जाका चुच्चा टुप्पाहरू पछिल्लिर-बाट सिलहाउटीका रूपमा देखिन्थे । त्यो कसतो राम्रो दृश्य थियो ! नजिकैको अर्को रेस्तुराँमा हाम्रो एघार बजे सुत्न लागेको बेलाका पनि युवक युवतीहरू स्वरमा स्वर मिलाएर गीत गाइरहेको छर्लङ्ग सुनिन्थ्यो । रातको वायुसित लहरिँदै आएको उनीहरूको त्यो गीतमा शान्ति र आनन्दको प्रवाह थियो । शायद युद्धको जर्जरताले भयभित पारेको उनीहरूको हृदयले शान्ति खोजिरहेको थियो होला । जर्मनीका ती युवक युवतीलाई हेर्दा युद्ध र संहारदेखि उनीहरू कौशौं दूर भागिरहेका जसता देखिन्थे । किनभने त्यस बेलुकी मास्तिर गिर्जाघरमा एकोहोरो गिर्जाको घण्टा बजिरहेको सुनियो—अनि, त्यस पछि कोरस गीत गाइरहेको पनि सुनियो ।

हामी निदाउन लाग्दा पनि उनीहरूको मधुर गीत हाम्रै कानमा गुञ्जी रहेको थियो..... ।

× × × ×

भोलिपल्ट हामी म्युनिक हिँड्यौं ।

स्टूटगार्डदेखि म्युनिक पुग्न प्रायः पाँच घण्टा लाग्द छ । फ्रान्समा जसतै जर्मनीको रेलको प्रबन्ध पनि राम्रो छ तथा छिटो पनि दगुर्छ । यहाँका तेस्रो दर्जाका रेलसित भारतका पहिलो अथवा दोस्रो दर्जाको तुलना गर्न सकिन्छ । यहाँ तेस्रो दर्जाका यात्रीहरूको निमित्त पनि सब प्रकारको सुविधा र प्रबन्ध छ ।

स्टूटगार्ड छोडेपछि रेल जर्मनीको देखिनै देखिन भएर कहीं मैदानै मैदान, कहीं डाँडा काँडा काट्दै दगुर्छ । कहीं कहीं पहाडको फेदीबाट टाढामा देखिने दृश्यहरू हेर्दा अत्यन्त मनोहर देखिन्छ । बाटामा खेतो-पाती र गाउँ-बस्ती पनि देखिन्छन् परन्तु कल-कारखाना हरू भने जहाँ पनि देखिन्छन् ।

हामी दुइ बजेतिर म्युनिक पुगेका थियौं । म्युनिक रेलको स्टेशन ठूलो र राम्रो पनि रहेछ । जताततै बडा बडा 'होर्डिङ्ग' र 'पोस्टर'ले यात्रीहरूको ध्यान आकर्षित गर्दछन् । तिनमा स्टेशनकै अगाडि पट्टि, माथि छानुनेर ठूला ठूला अक्षरले लेखेका 'संसारको सबभन्दा ठूलो चिडियाखाना' टाढाबाट पनि देखिन्छ ।

म्युनिक पुगी पहिले फेरि बस्ने ठाउँको प्रबन्धतिर लाग्यौं । हामीले स्टूटगार्डको कट्टु अनुभवबाट निकै शिक्षा पाएका थियौं । तसर्थ पहिले त्यहाँ भएका 'इन्फरमेशन आफिस' गई सोधपुछ गर्नुपर्छ । म्युनिक रेल स्टेशनमा प्रायः कर्मचारीहरू अंग्रेजी बोल्न सक्ता रहेछन् । आफूले खोजेको अनुकूल ठाउँ पाएपछि अनि हामीलाई ढुक्क भयो । त्यसपछि हामी म्युनिक सहर डुलन निस्क्यौं ।

उह पनि हामीले पहिले त युद्धले चकनाचूर पारेका घरहरूले हाम्रो ध्यान आकर्षित गरे ! उसवेला मेरा हृदयमा अनेक कुरा खैलिरहेका थिए । मान्छेले अनेक परिश्रमले समय र धन खर्च गरेर त्यत्रो निर्माण गरेको कैयौं वर्षको फल युद्धले मिनेटभरमा छताछुल्ल पार्दछ । स्टूटगार्ड

भन्दा पनि अझ उहाँ धेरै भग्नावशेष घर तथा भवनहरू पडिरहेका छन् । तर त्यति हुँदा हुँदै पनि बडो उत्साहका साथ जता पनि निर्माण हुने काम भइ रहेको देखिन्छ ।

म्युनिकको पुरानो कला भवन नष्ट प्रायः अवस्थामा पडिरहेको छ— परन्तु यसको पुनर्निर्माण गर्न उहाँको सरकार विचार गर्दै छ ।

जर्मनीभित्र पुगेपछि उहाँका मानिसहरूको व्यवहार र सत्कार देख्दा मन आनन्द र कृतज्ञताले भरिन्छ । फ्रान्स देश छोडेर जर्मनभित्र पसेपछि पाइने नयाँ कुरा मलाई यही लाग्यो । पसलतिर जाऊ—कसतो सहृदयता र खुशीकासाथ उनीहरू कुरा गर्दछन् ! बाटातिर कतै जाने इच्छा हुँदा कुनै बाटो हिड्नेलाई बाटो सोध, बडो विनम्रतासाथ बाटो बताई दिन्छन् वा अरु के महत्त गर्न सक्छन् उनले सोदछन् । आफूलाई थाहै छैन भने पनि उनले आफ्ना छिमेकलाई सोधी बताइदिने कष्ट गर्दछन् । उनीहरूको यो सब व्यवहार देख्दा हुने जातिको चाल र लक्षण नै अर्कै हुँदो रहेछ भन्ने भावना मनमा आउँदछ ।

हामी डुल्दै म्युनिकको पुरानो म्युजियमतिर पनि पुग्यौं । त्यो चिराट भवन पनि त्यसै कंकाल जस्तो उभिरहेको देखिन्छ । भवनको अगाडि पट्टि मैदानबाट उभिएर हेर्दा वमले त्यसका दायाँ-बायाँका भागहरू नष्ट पारेको र भवनमाथिको 'डोम' लाई समेत छेँडे छेँड पारेर छोडेको देखिन्छ । वरिपरि ईँट र धूलाको राशमाथि जसरी चिहानमाथि भार-पात परहाउँछन् उसरी घाँसहरू परहाइ रहेका छन् । त्यो शून्य म्युजियम लाई निकै बेर हेरि रहेँ । मनमा कसतो कसतो भावना आइरहे । युद्धका अघि यसै ठाउँमा जर्मन जसतो एक सभ्य र उन्नतशील जातिके त्यहाँ आफ्ना कला र संस्कृतिका कति बहुमूल्य टुक्राहरू संग्रह गरेर राखेको थियो होला.....अहिले उही ठाउँ समयको गतिविधिले त्यस दुर्दशामा उभिरहेको छ ।

त्यस म्युजियमको अगाडिपट्टि मैदानमा एउटा सानो घर जसको छ । चारैतिरका ढोका होचा हुनाले निहुँरिएर पस्न पर्दछ । आठ-दश सिटी तल बल्लेपछि त्यहाँ तोप-बन्दुक सज्जन सहित सुतिरहको एउटा सैनिकको मूर्ति छ । हामी त्यहाँ पुगेको वखत कसैले ताजा फूल ल्याएर त्यस सैनिकको छातीमाथि राखिदिएको रहेछ । युद्धमा मारिएका सैनिकहरूको स्मृतिमा यो बनाएको रहेछ । त्यो मूर्ति देख्दा जसको मनमा पनि युद्ध प्रति अशेष घृणा पैदा हुन्छ ।

त्यसै दिन हामीले म्युनिकको 'मोडर्न आर्ट ग्यालरी' हेर्ने मौका पनि पायौं । सहरको कोलाहल र घुइँचोदेखि टाढामा बनाएको त्यो मार्बलको 'कला भवन' साँच्चि हेर्ने पर्ने कुरा छ । आफ्नो देशको कलालाई कत्रो सम्मान र रक्षा गरेर यतातिरका देशले जगेरा गरी राख्छन् त्यो देख्दा आश्चर्य लाग्छ । आफ्नो देशको कला देशको महान् सम्पत्ति हुन् भन्ने कुरा यूरोपका हरेक देशलाई थाहा छ । यसैमा उनीहरूलाई आनन्द र गर्व पनि छ । आफ्नो देशको संस्कृति र सभ्यताको गौरव बढाउन सरकारले पनि कत्रो उत्साह दिइ रहेको छ ! हामीमा यस किसिमको भावना कहिले आउने हो ला यो संभ्रदा अफसोस लाग्छ !

त्यस कला भवनमा भएका सारा चित्रहरू आधुनिक जर्मन कलाकारहरूका मात्र रहेछन् । त्यसो हुनाले तिनलाई अझ गडेर हेर्ने इच्छा भयो । किनभने कुनै देशको प्रगति हेर्ने र संस्कृतिको मुटु छाम्न त्यस देशको वर्तमान साहित्य, कला र संस्कृति हेर्नु पर्दछ ।

म्युनिक मोडर्न आर्ट ग्यालरीमा जति आधुनिक चित्र थिए मूर्तिहरू भन्दा मलाई बेस लाग्यो । ती चित्रहरू कलाको टेकनिकको दृष्टिले हेर्दा यो पनि थाहा पाइन्छ कि जर्मनका यी नवीन कलाकारहरूमा वास्तविक कलाको कति ज्ञान, अनुभव र क्षमता छ । उनीहरूको विषय वस्तुमा दर्शाएका चित्रकला प्रतिको गहिराई र खँदिलो पन पनि स्पष्ट जाहेर हुन्छ । उनीहरूको मनोवृत्ति र चित्रकला पट्टिको भाव पनि साफसित

कल्पित। ती चित्रहरूले जर्मन युवकहरूमा भएको स्वतन्त्रताको कठोर
दूरो भावना प्रदर्शित गर्दछन्! हरेक मूर्ति र चित्रमा स्वजातीय भावना-
का साथ साथै नवीन जोश र उत्साह भरिएको छ। कलाकारको अन्तः
करणमा भएको सुक्ष्म भावना मात्रले पनि त्यस देशको प्रेरणा र लक्ष्य
जाहेर गर्न सक्छ भन्ने कुरालाई यी चित्रहरूले समर्थन गर्दछन्। मलाई
त यो देखेर आश्चर्य लाग्छ कि गत द्वितीय महायुद्धले त्यस देशलाई
त्यसरी जर्जर तुल्याएर छोडेको भए पनि त्यस देशका युवक-युवतीमा
उही जोश, उही उत्साह र उही प्रेरणा छ!

आधुनिक जर्मन कलाकारहरूलाई 'फ्रान्च स्कूल'ले ठूलो प्रभाव
पारेको देखिन्छ। त्यहाँका कलाकारहरूमा सब भन्दा बढता ब्राक,
पिकासो, मातिश र लेजेको प्रभाव पाएँ। त्यसैले इम्प्रेसनिष्टहरूलाई
(प्रभाववादी) पनि छोडेर उनीहरू धेरै पर पुगी सकेका छन्। रेनोआ,
गोंगा, भ्यानगोग तथा डेगाका केही प्रभाव त अवश्यै छ तर 'इम्प्रे-
सनिज्म'-लाई भन्दा 'क्युबिज्म' र 'एब्सट्र्याक्ट' कलाको त्यहाँ उन्नति
भइसकेको छ। यो कुरालाई राम्रोसित हेर्दा र विचार गर्दा त्यस देशका
आधुनिक कलाकारहरू समयसितै बराबर हिँडिरहेका छन् भन्न सकिन्छ।

माथिल्ला तलामा भएका केही स्केच र लिथोग्राफ उच्च कोटिका छन्।
एउटा कलाकारको 'वाटर कलर'-हरू नयाँ ढाँचामा बनाएको, रङ्गमा
सरलता र आधुनिकता देखाएको, नयाँ विषय वस्तु लिएर निर्माण गरेको
दुइ-चार टुक्रा मलाई साँच्चै पेल लाग्यो। परन्तु कहीं कहीं झुन्ड्याइएका
तस्वीर भने यसता रदी पनि छन् कि त्यसता कला भवनमा राख्ने
योग्यको मलाई जत्थेन। परन्तु यो पनि हुन सक्छ--नवीन कलाकार-
हरूलाई बराबर उत्साह दिन त्यहाँ राखेका होलान्।

जर्मन आधुनिक कलाकारहरूको प्रगति देखा मलाई आनन्द
लाग्यो। हुने देशको यसतौ लक्षण हुनु पर्दछ। उनीहरूमा त्यस
किसिमको स्वतन्त्र भावना छ जुन भावनाले सदा सर्वदा देशलाई

प्रगतिको बाटोमा लैजाने प्रेरणा दिन्छ । जुन सुकै देशमा पनि यदि त्यहाँका युवक-युवतीहरूमा त्यस किसिमको सहयोग भावना, स्वदेश प्रेम र गौरव छैन भने संकीर्णताले त्यस देशको भविष्य मेघाच्छन्न हुन्छ । देशका युवक-युवतीहरूमा एकताको वास्तविक भावना नभई, स्वार्थ त्यागको असल भावना नभई केवल उच्छृङ्खलता र हाहा हुहुमा लाग्ने मात्र भावना छ भने त्यस देशले भविष्यमा अनेक संकट परिस्थिति सामना गर्नु पर्दछ र देश अगाडि बढ्दैन बरु पछाडि सर्छ ।

त्यस दिन वेलुकी हामी खाना खान लाग्दा एक जना जर्मन युवकसित भेट भयो । उ पनि विद्यार्थी रहेछ । उसित हाम्रो घेरै कुरा भयो । त्यस विद्यार्थीमा पनि कत्रो जातीय भावना छ सो देख्दा आश्चर्य लाग्छ । उसितै एउटा विद्यार्थीहरूले भोजन गर्ने रेस्तराँमा खान गर्यौं ।

वेलुकी आफ्नो वासस्थानमा फर्कदा प्रायः दश बजेको थियो ।

भोलिपल्ट सबैरेम्युनिक म्युजियम हेर्न जाने इच्छा भयो । त्यस म्युजियममा जर्मनहरूले प्राचीन कालदेखि विज्ञानको खोजी र आविष्कार गरेका कैयौं यन्त्र र बस्तुहरू रहेछन् । त्यहाँ अनेक आश्चर्य लाग्दा यन्त्र, कल काँटा र मशिनहरू पनि देख्यौं । सूर्य र ग्रहहरूलाई हेर्ने र जाँच गर्ने अद्भुत यन्त्रहरू त्यहाँ छन् । आदि कालदेखि गणित द्वारा विज्ञानलाई कसरी उन्नति गर्दै ल्याएको छ त्यसका प्रमाण स्वरूप कैयौं परिमाण र विधिहरू त्यहाँ विद्यमान छंदैछन् । भन्नु भने विज्ञान र वैज्ञानिक आविष्कारको निमित्त युद्धको अधिसंख्या जर्मनहरूलाई कुनै देशले भेट्न सकेको थिएन ।

त्यहाँ 'इलेक्टोन' जाँच गर्ने दुइवटा यन्त्र पनि रहेछन् । हामी त्यहाँ पुग्दा अनेक जर्मन बालक-बालिकाहरूलाई लेक्चर दिइरहेका थिए । त्यस ठूलो कोठालाई एकदम अँध्यारो पारी त्यस यन्त्रको बारेमा वर्णन गर्दै जब विजुलीको शब्द उत्पादन गरियो दुइवटा फलामको

छडवाट ठूलो आगोको लप्का निस्कन्थ्यो । फेरि अर्को यन्त्रमा एटम शक्तिको इलेक्ट्रोन द्वारा जाँच भयो । जोडा जोडा ताँवाका गोलालाई फरक फरक गरी तलै तला राखेका रहेछन् । सबै भन्दा पुछारको ताँवाको जोडामा पहिले इलेक्ट्रोन चार्ज गर्दा ती फरक फरक ताँवाको गोलावाट ठूलो आवाजका साथ आगोको झिल्ला पैदा हुन्थ्यो । जति-जति मास्तिरका गोलाहरूमा क्रमैसित चार्ज गर्दै लग्यो उति भयानक अर्को आवाज बढ्दै आगोको फिल्लुंगा समेत बढ्दै जान्थ्यो । त्यो भयानक आवाज र उज्यालो आकाशवाट खसेको चट्याङ्ग जत्तिकै शक्तिशाली थियो ।

बालक वालिकाहरूलाई उहाँ गुरुले आफ्ना म्युजियमतिर लगी इतिहास, भूगोल र विज्ञानको बारे यसरी शिक्षा दिने प्रणाली मलाई सारै बेस लाग्यो । किनभने यस किसिमको शिक्षावाट ठूलो राष्ट्रीय भावना साथ साथै विद्यार्थीहरूले चाँडै र राम्रो शिक्षा लाभ गर्न सक्छन् ।

त्यस म्युजियमको माथिल्लो तलामा पुग्यौं । त्यहाँ जर्मनीका प्राचीन कालदेखिका अनेक पुराना बाजा र संगीतका विषयका वस्तुहरू राखेका रहेछन् । संगीतमा पनि जर्मनहरू पायराशी जसतै हुन्छन् । रेनासाँ कालदेखि यसो यूरोपमा, भन्नुं भने आजसम्म पनि, जसमन संगीतकार-हरूको ठूलो प्रभाव छ । विथोविन, मोजार्ट, बेगनार जसताको संगीतले तमाम यूरोपको संगीतलाई एक प्रवाहमा बगाउने प्रेरणा दियो-आजसम्म पनि यिनीहरूको प्रभाव यूरोपका हरेक देशमा उत्तिकै छ । हुन त अचेल अनेक आधुनिक म्युजिकको जन्म हुन लागेको छ तापनि यूरोपमा जति आधुनिक कलाको जग बसाई सकेको छ उति आधुनिक म्युजिकले गर्न सकेको छैन । यसका अनेक कारण र पृष्ठ भूमि छन्—परन्तु यहाँ त्यस विषयलाई लिएर चर्चा गरिरहन मलाई मुनासिब लागेन ।

त्यहाँ अनेक पुराना प्यानोहरू मध्ये मोजार्ट, विथोबिन र वेगनारका प्यानोहरू पनि जसताको तसले राखेका रहेछन् । त्यहाँ रहेका एकजना मनिसले ती सब देखाउँदै विभिन्न कम्पोजरको एक एक टुक्रा लिएर ती प्यानोमा सूर निकाली हामीलाई एकछिन सम्म सुग्ध पारे । ती कसता राम्रा र पवित्र सूर थिए ।

यति हुँदा हुँदै बाह्र बज्न पन्ध्र मिनेट भइसके छ । अस्ट्रिया जाने ट्रेन हामीले ठीक बाह्र बजेर दश मिनेट जाँदा समात्नु थियो ।

फेरि त्यस दिन पनि हामीलाई हतारै पन्यो ! म्युजियमबाट निस्की दिउँसोको भोजन खाइकन हामी आफ्नो वासस्थानमा पुग्दा बाँकी पाँच मिनेट रहेको थियो । यहाँ पनि हामीलाई रेल स्टेशनतिर यसरी नै दौडनु पन्यो जसरी गार-द-ले स्टेशनमा दौडनु परेको थियो । कसतो फसाद ?

तर यस पल्ला त हामीले समयमानै रेल भेट्यौं । हामी पुगेको एक दुइ मिनेटमा रेल हिंड्न थाल्यो । केही बेरपछि अस्ट्रियन कस्टम आई जाँच गर्‍यो । त्यसपछि सारसबुर्ग नपुगे सम्म रेल हावाको वेगले दगुरिरह्यो—किनभने सारसबुर्गसम्म विजुलीको रेल चल्दो रेछ ।

पियथर, आजको पत्रलाई यही राख्—आजलाई विदा पाऊँ । अर्को पत्रमा तपाईंलाई आफू अस्ट्रिया पुगी सेन्टमार्टिनको कन्फरेन्समा भाग लिएको कुरा र अस्ट्रियन निवासीहरूको विषयमा फेरि लेख्ने छु ।

सप्रेम संकता ।

तपाईंको स्नेही

बाङ्गदेल

(क्रमशः)

श्रीशंकरप्रसाद लामिछाने

बालकृष्ण सम

२००१ सालको कुरा । य तिनताक स्कूलमा आठौं कक्षामा थिएँ । र त्यही बखत श्रीगोपालप्रसाद रिमालको सल्लाहबाट म 'उभरेको छैन' तिर आकर्षित भएँ । (समजी, हुन त तिनताक शशेर नै हुनुहुन्थ्यो) वहाँको निर्देशनमा वहाँकै नाटकमा एउटा स्यासो काम गर्ने मौका मिल्यो । नाटकको अभिरुचि मलाई त्यसवेलादेखि नै भयो । वहाँले निर्देशनको सिलसिलामा एक दिन भन्नु भएको म कहिले पनि बिर्सने छैन । मैले ७० वर्षकी बुढीको अस्तित्व गरेको थिएँ । सोन्नु होस् त, १५ वर्षको टिटालाई ७० वर्षको त्यसमा पनि बुढीको (जसको कि जीवनमा कहिले पनि हुने सम्भावना छैन) अस्तित्व गर्ने अनौठो भाव । त... मुखको भावको वारंमा बलाउँदै उहाँले भन्नु भयो— "रुखमै पाकेर झर्न झर्न आँटेको स्यासोमा जस्तो चाउरी पर्छन्ति, हो, त्यस्तै चाउरी पार त अनुहारमा !" यो थियो वहाँको निर्देशन-कला । र यत्तिबाट वहाँको नगिच पुग्ने अवसर मैले पाएँ ।

बालो भद्गुले टोपी, कश्मीरको कौट, दासी लुगा र जुसामा सलक परेर मात्रै वहाँ हाँसो अगाडि पनु भयो । अलि अलि जुंगाको रेखि राखेर, सफा दाहीमा मजहमको हलुका तइ बाहिर मात्रै दासीले वहाँको मुखमा चियाउने मौका पायो । र उमेरलाई जितेको वहाँको अनुहारबाट मैले कहिले पनि वहाँलाई ३० भन्दा बढी भन्न अनुमान गरिन । वहाँको वरिपरि एउटा भूटो आवरण जहिले पनि गाँसिएको हुन्थ्यो, उहाँको चारैतिरको हावामा राणापन, एउटा थिच्ने व्यक्तित्व, एउटा अस्वाभाविक गजोशक्ति देखिन्थ्यो । र वहाँबाट प्रभावित भएर पनि, मैले वहाँलाई कता कता नरुचाएको भान गर्दथेँ । समजीको नगिच

पुम्दा, राणाको दरवारमा घुस्दा त्यहाँको वातावरणले थिचिएभैं, मेरो बोल्ने र सहने शक्ति पनि एकतमासँग निलासिन्थ्यो । त्यो उकुसमुकुसलाई तिन्ताक व्यक्त गर्ने साधन पनि थिएन र शक्ति पनि अनि विद्या पनि । आज समजीले जब आफ्नो त्यो आवरण चिरी दिनु भएको छ—हामी समजीमा अभनत्वको झरका पाउँछौँ—एक किसिमको सहानुभूति र ममताका साथ । आज समजी आफ्नो वास्तविक रूपमा समाजमा देखिनु हुन्छ—तिलचामल दाही, मुखमा स्वाभाविक धर्काहरू र सिंगार रहित । अब वहाँसँग हामी खुलेर कुरा गर्न सक्छौँ—नथिचिएर सच्चा रूपमा ।

नाटककारको रूपपछि मेरो वहाँसँग धर्को परिचय भयो कलेजमा प्रोफेसरको नाताले । त्रिभूवन-चन्द्र कलेजमा वहाँ नेपाली पढाउनु हुन्थ्यो । र हाज्रो पालामा 'मुकुन्द इन्दिरा' । त्यस एक कितावलाई सम्पूर्ण रात्रि पढाउन वहाँलाई कक्षसेकम पनि तीनवर्ष लाग्दो हो—एक-एक पंक्तिलाई पूर्ण भिमांसाका साथ । म वहाँको समय लोभ एवं इच्छाले पछि रहन्थे । एक चैति कुनै विषयको छलफलको विचमा मैले अर्को एकजना प्रोफेसरलाई भनेको थिएँ—समजीले जति सफलता 'मुकुन्द'को चित्रणमा पाउनु भएको छ, उति 'इन्दिरा'कोमा छैन । यस्तो भन्नाको कारण अहिले मलाई यस्तो लाग्छ कि म भित्रि मनमा नग्न-सत्यलाई नै मन पराउँथेँ । र 'मुकुन्द-इन्दिरा'को नाटककारको रूपमा र खासगरेर मुकुन्दको चित्रणमा जब नाटककार बहाबमा बहन्थ्यो अनि उसको वास्तविकताको परिचय हामी पाउँथ्यौँ ।

र शायद यही भावना मेरो मनमा त्यस बेला पनि उम्रेको थियो—जब म जीवनमा प्रथम बार समजीको घरमा पुगेँ । वर भन्न अलि सुहाउँदैन होला, तर त्यो दरवार पनि होइन । स्याने वंगला, नवीन सभ्यताका साधन सहित सजाइएको तर आफ्नो मौलिकताका साथ । उदाहरणको लागि ढोका नै लिउँ । दुइवटा किताव उभ्याएर अडाएर

राखे भैं छ । र तिनको नाम हुने ठाउँमा लेखिएका छ (एका पट्टि)
 “भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता, तपो न तप्तं वयमेव तप्ता ।” (र अर्कोपट्टि)
 “कालो न यातो वयमेव याता, तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णा ।”
 र भित्र घरमा—

“यो कुनै वास हो नाथ, मेरो जीवन मार्गको
 तिभीतिर म हिंड्ने छु स्वप्न पूरा भए पछि ॥”

नेपाली कला र सौन्दर्यको म्यूजियम भैं वहाँको घर छ । स्याना
 सुन्दर चित्रहरू हरेक आफ्नो ठाउँमा राखिएका छन् । हेर्दा मनमा
 यस्तो लाग्छ—“यहाँ यो भएन, यो पुगेन, भजे उपाय नै छैन !” तर
 फर्कन लाग्दा जब मैले ढोकावाट फेरि हेरेथेँ—मलाई लागेथ्यो कि
 यहाँ “सम्पूर्णता भएर नै प्राणीको इच्छाको अभाव छ ।” र मैले पढि
 राखेको यो भावना कि सच्चा कलाकारको जीवन जहिले पनि आर्थिक
 हाहाकारमा गुजरेको छ, त्यसलाई भक्ता लागेथ्यो ।

र मौका छोपेर त्यो विचार मैले वहाँको सम्मुख हाल सार्ने राखे ।
 मैले भने—“समजी, Vincent Van Gogh को जीवनीता यहाँलाई
 थाहै होला । एक चोट तीनदिनसम्म भोकै बसेर उ Mannet भन्ने साथी
 चित्रकारकहाँ बाह्र पैसा माग्नु गएछ । म्यानेटले एक पैसा पनि दिन
 भनि, भनेछ—“Vangogh ! तँ अझ सातदिन भोकै बस ! अनि
 पेटको ज्वालाको उज्यालोमा तैले केही चित्र लेखिस् भने त्यो अद्वितीय
 हुनेछ !”—तपाईंको यसमा के रायछ ?

वहाँले भन्नु भयो—“मेरो विचारमा पेट नभरी साहित्य निस्कन
 सक्तैन । र ज्यादै भरियो भने पनि मुश्किल छ । अनुभव हुनु राम्रो हो
 तर भोकको उज्याले पनि नसतावोस् कि लेख्ने अगाडि उसको
 ध्यानै नजावोस् ।”

मैले भने—“तर तपाईंलाई त्यो अनुभव ता भएको छैन, त के

तपाईंवाट त्यस्ता बिज...” विचमै कुरा काटेर वहाँले भन्नु भो—
 “अनुभव छैन न भन्नु होस्! अभावको अनुभव मलाई प्रशस्त छ।
 कैयौं यस्ता काम पनि छन् जुन मैले चिताएर पनि गर्न सकेको छैन...
 र फेरि एउटा कुरा एक पेट खाएर छु वस्—त्यति भन्दैमा यो ठान्नु
 होस् कि चिन्ता रहित गाँस मुखमा परेको छ।” र उदाहरण स्वरूप
 वहाँले दुई-तीस कुरा भन्नु भो, जुन सुन्दा मलाई पनि दुःख लाग्यो,
 तर उवादै परावसी भएको हुनाले मैले यहाँ लेख्न शायद अनुचित
 होला। तर एउटा हज्जामा नदिई पनि उकुसमुकुस लाग्यो—अतः
 समजीसँग भाफी भाग्यै भ यहाँ लेख्नु—वहाँले दुःखसाथ भन्नु भयो कि
 वहाँकी सानो सुपुत्री श्रीवाताजीलाई कठोर हुँदै गएको डाँसाको
 औषधि गर्न खोजे वहाँले घाउ भएको छैन।

कुराको बखानलाई अर्कोतिर लम्दै मैले अर्को प्रश्न गरे—“समजी,
 मानिस भन्छन् कलाकार, कवि, नाटककार र लेखक—यी चार भिन्न
 प्रकृतिवा कलाकार हुन्। यिनको भिन्न रूप छ—भिन्न...शैली र भिन्न
 स्थान छ। र एउटैमा परेका हुन मानिस आफ्नो जीवन सिध्याउँछन् र
 पनि अन्त्यमा भन्छन्—मैले छेउ दुपौ भेट्टाउन सकिन! तर तपाईंमा
 यी चारैवटा गुण देखिन्छन्, तपाईंमा यी चारैवटा विभिन्न धारा लिएर
 सँभाल्न त सक्नु भएको छ? र यदि छ भने कसरी?”

यसको जवाफमा वहाँले आफ्नो जीवन झण्डै बाल्यावस्था देखिनै
 सुनाउनु भयो ती सबै यहाँ वर्णित गर्न पनि सकिँदैन होला अतः
 सारांशमात्रै दिएको खण्डमा वहाँ कलात्मक वातावरणमा पालिनु
 भो—“झण्डै रंगमंचको वातावरणमा! मलाई नाटकसँग बाल्यावस्था
 देखिनै प्रेम थियो। अतः म नाटककार नै प्रथम र अन्तिम हुँ। र बारू
 विभिन्न कलाचाँहि दुई कारणले सेवा गरेको छु—एक त एउटैको लगातार
 सेवानाट उम्मेको मनोदत्ति मेदत् अर्कोको सेवा, र अर्को—चाहि यी
 जस्मेमा भएको वास्तविक सम्बन्ध। कुनै भाव यस्ता हुन्छन् जसलाई

हामी कवितामा व्यक्त गर्न या चित्रकलामा ठम्याउन सक्तैनौ, र कहिलेकाँहि शब्दबाट भन्दा रंगबाट राम्ररी गर्न सकिन्छ। त्यसैले, तर म चित्रकारीताको पहिलो कक्षाको विद्यार्थी मात्र हुँ। मैले चित्रकला केही जान्नेको छैन भने पनि हुन्छ।”

अरू कुरा त्यस्तै हो, यो चाहिँ एकदम सत्य कि सभ-परिवारको रगत नै कलात्मक छ। वहाँका पुत्र-पुत्री पनि सौन्दर्यका नमुना हुन्। स्वस्थ र राम्रोको हामी जे बयान गर्छौं, ती सबै उक्तिहरू उनमा व्याप्त छन्—शायद वातावरणको असरले। वहाँको परिचय भएको दिन मैले एकासी सोधे—क्या राम्रा परिवार! तर दोस्रो क्षणमा नै मेरो मनमा लागेथ्यो—तर वढी सजावटले उनको वास्तविकता मेटिएको हुनाले होला तिनमा धेरैबेर ठिकाउने आकर्षण छैन। तर यो सोच पनि धेरै अगिको—आजकल ता वहाँहरू पनि सादगीतिर बर्लिसक्नु भएको छ र अब मनुष्यको आकर्षण उम्रेको छ। त्यसको लागि वहाँलाई म धन्यवाद नदि रहन सकिन्न।

तर यी कुराहरूलाई मनमनै दबाएर मैले सोधे—“यस्तो साहित्यिक मान्छे तपाईं किन राजनीतिमा जानु भो? र गएर पनि किन छोड्नु भो?”

वहाँले जवाफ दिनु भो—“नाचकैलागि गएँ र नाचकैलागि छाडेँ। मेरो जीवनको ध्येय नै कलात्मक नाटकहरू बनाउने एवं प्रदर्शित गर्ने छ। देशलाई जागृत गर्ने सबैभन्दा सजिलो र महत्वपूर्ण साधन नै नाटक हुन्छ। जुनसुकै देशको आन्तरिक परिचय पाउनु छ भने त्यस देशको नाटक हेर्नुहोस्, थाहा पाउनु हुन्छ।” र वहाँले आफ्नो जीवनमा गरेका प्रयासहरूको रल्लेख गर्दै भन्नु भयो—“नेपालका पुराना राणा-शासकहरूदेखि लिएर अहिले श्री ५ महाराजधिराज एवं सबै ठूला मानिसहरू संग एउटा सजिएको नाट्यशालाको माँग र निवेदन गरेको छु। आश्वासन

पनि पाएको छु, एवं निराशा पनि । र मेरो यो सपनालाई सजीव गर्ननै मैले अनेक प्रकारको कोशिस गरेको हुँ ।”

मैले सोधें—“तपाईंलाई कस्तो किसिमको साहित्य मन पर्छ ?”

“जीवनको वास्तविक वस्तुवादलाई लिएर त्यसको मिमांसापूर्ण साहित्य ! तपाईंलाई थाहै होला कि म ईश्वरलाई मान्दिन । मेरो भनाउ छ—यो चलिरहेको सृष्टि एउटा नियममा छ । नियमित नियम । र हामीले जब त्यसलाई बुझ्न सकौं तब त्यसमा आकस्मिकता जोड्दछौं । मेरो ‘नियमित आकस्मिकता’ भन्ने किताब पढ्नु भएको नै होला ?”

“मैले पढेको छु । तर एउटा कुरा धेरै जसो मानिसहरू भन्छन्, त्यस किताबमा अरुको विचारहरूको राम्रो संग्रह मात्रै छ । उनाहरू त्यसलाई केवल ‘विचार-संग्रह’ भन्दछन् । तपाईंले आफ्नू भन्ने केही मौलिकता दिनुनै भएको छैन रे ! कसो ?”

“नियमित आकस्मिकताको विषयनै यस्तो छ कि त्यसमा धेरै जसो विद्वानले आफ्नो भिन्नै शैलीबाट आफ्नो भनाउ भनि सकेका छन् । मेरो लेखाई त्यसमा यस्तो छ—निःशेको भनाईसँग पनि मिल्दैन, गांधीको भनाईसँग पनि मिल्दैन । यस्तो, यस्तो, यस्तो होइन... भनेर मैले मिमांसा गरेको छु, अतः भएको विचारधारामा यस्तो होइन भन्नु पनि त मौलिकता हो । फेरि ठाउँठाउँमा मैले आफ्ना विचारहरू पनि व्यक्त गरेको छु, प्रमाणित पनि गरेको छु । जस्तै कुनै स्वामीले लेखेका छन्—एउटा चराले रुखमा गुँड बनाउँछ, ईश्वर नभए त्यसलाई त्यो बुद्धि कसले दियो ? आफ्नो बच्चालाई बटुलेर अन्न ल्याउँछ—त्यो अन्न त्यहाँ कसले छरिदियो; ईश्वर बाहेक । बच्चा हुर्किन्छ, कसको शक्तिले ? ईश्वरको । त्यस उक्तिमा मैले आफ्ना पंक्ति पनि थपिदिएको छु—हावा चलछ, आधीवेरी पनि आउँछ—रुखको हाँगा ढलछ, बच्चा किचिएर मर्छ—यो सब कसले गर्‍यो ? के उही दयामय ईश्वरले गरेन ? म भन्छु—असल मात्रै ईश्वरले गर्छ भन्ने हाम्रो धारणा नै गलत छ । मानिसले ईश्वर

भन्ने एउटा यस्तो चीज निर्माण गर्नुपर्ने, जसमा उ असलको गुण मात्र थुपार्न चाहन्छ। अतः म त्यो कल्पनालाई फाल्न चाहन्छु, किनकि वस्तुवादको सिद्धान्तमा यो पहिलो रुकावट हो।”

मैले कुरालाई अर्कै दृष्टिकोणले हेर्ने विचार गरेर सोधें—“वस्तुवादको यस्तो सच्चा पूजारी भए अनुसार, के म ठान्छु त तपाईंलाई कम्युनिष्ट विचारधारा मन पर्छ ? र तपाईं त्यसलाईनै स्वागत गर्नु हुन्छ ?”

वहाँले हँसेर भन्नु भयो—“बुद्धिजीवी शरिरले कमजोर हुन्छन्; खासगरेर हत्या र रगत मन पराउँदैन। अतः म पनि Non-violent Communism चाहन्छु। मेरो मतलब—शान्तिपूर्ण—कम्युनिजम्को म स्वागत गर्छु। उनीहरूको अरु जन्मै थोक मलाई मन पर्छ।”

मैले भने—“म कम्युनिष्ट साहित्यको बारेमा धेरै त जान्दिन, तर जब त्यस परिस्थितिमा हरेक वस्तु सरकारको एक अंश हुन्छ, यहाँसम्म कि मानिसको विचार पनि, त के कवि र कलाकारलाई आफ्नो ‘अहं’ भावले प्रेरित भएर खुलेर लेख्ने मौका मिळ्छ र ?” र मैले जीन पाल सातको उपमा दिँदै भने कि—उनको भनाई अनुसार कवि कलाकार समाजको बन्धनबाट आफूलाई चुँडेर आफूलाई एक विशिष्ट स्थान दिँदै काव्य र चित्र रचना गर्दछ।” त के यस समालोचकको अनुसार त्यस परिस्थितिमा सच्चा कवि र कलाकारको जन्म हुन सक्छ ?”

वहाँले भन्नु भयो कि वहाँ त्यस विचारधारामा सहमत हुनुहुन्न। “कवि र कलाकारले केही सृजना गर्न आफूलाई समाजबाट छुटाउनु पर्छ भन्ने मा मेरो राय मिल्दैन। उनीहरूलाई मूल प्रेरणा त समाजको जीवनबाटै त मिल्छ। र उनीहरू त्यसमै त पौडिन्छन्।” र उपमाको स्वरूप वहाँले ‘विद्युत तरंग’ राख्नु भयो—“तपाईंलाई थाहै होला कि रेडियो र टेलिभिजनमा धेरै फरक छ। कान र आँखामा जत्ति छ। तर दुबैको आधार विद्युत तरंग नै हुन्छ! त्यही विद्युत तरंग भैँ हाम्रो समाज (जुन सुकै परिस्थितिको समाज) लेखक र कवि अथवा

कलाकारलाई प्रेरणा दिन्छ—लेखने उपाय दिन्छ ।” र वहाँले भन्नु भो
 escapist किसिमका रचना यसैकारण वहाँलाई मन पर्दैन ।

फर्केर आउनु भन्दा अगाडि मैले वहाँसँग अन्तिम प्रश्न गरे—
 “तपाईंलाई प्रकाशित आफ्ना रचनाहरूमध्ये कुन चाहिँ मन पर्छ ?”

वहाँले भन्नु भो—“प्रेमपिण्ड सबैभन्दा मन पर्ने प्रकाशितमा,
 एकांकीमा बोक्सी ।”

समजीको विचार एवं मैले वहाँलाई देखेको रूप यहाँ छोटकरीमा
 दिएको छु ।

फिओडर डोस्टोएव्स्कि

मानवताको दुःखान्त

[रूसी लेखक फिओडर डोस्टोएव्स्कि संसार प्रसिद्ध उपन्यास 'अपराध र दण्ड' बाट भिक्किएको यो टुकामा जड्याँको अपुरो अध्ययन छ, अपुरो यस अर्थमा कि उपन्यासको फराकिलो घेरा भित्र उसको जीवनको सबिस्तार वर्णन गरिएको छ । तर अहिले तपाईंको अगाडि राखिएको भागमा पनि उसको चरित्र परिस्थिति र विफल सँघर्षको पूरा झल्का पाइन्छ । हामी देख्दछौं कि उसलाई आफू बिग्रँदै गइरहेको तीतो ज्ञान छ, सप्रनु पर्दछ नत्र आफ्नो नैतिक हार हुन्छ, आफ्ना भरमा बाँच्ने जहान छोराछोरी हरू-साराको जीवन आफू सप्रनु नसप्रनुमा नतििएको छ भन्ने तीतो ज्ञान उ सित छ । सप्रने संकल्प गर्दछ, सुझाउँदै परिस्थिति फेला पार्दछ तर उसलाई कमजोरीले जिद्दछ । मानवताको यो दुःखान्त यति साँघुरो घेराभित्र राम्ररी अटाएको छ, राम्ररी देखाइएको छ । त्यसैले यो कथा हो, यस्तो कथा जसको अन्त्य छैन तर उपसंहार त अवश्य छ, जसको क्रम अति अस्पष्ट भएता पनि गति त हातैले छाम्न सकिन्छ ।—अनुवादक]

कहिले काहिँ यसता नौला मानिसहरूसित भेट हुन्छ, जोसित बोल-चाल त एक शब्द बोल्ने मौका नपाउँदै उनीहरूमाथि हामी चाख लिन थाल्दछौं ।

त्यो दिन रास्कलनिकभमाथि एक जना मानिसले त्यस्तै प्रभाव पार्‍यो । रास्कलनिकभ बसेको ठाउँबाट उ अलिपर बसिरहेको थियो र हेर्दा उ भत्ता पाई घर बसेको कारिन्दा जस्तो देखिन्थ्यो । उसले त्यो कारिन्दातिर फेरि फेरि हेर्‍यो किनभने उसलाई त्यो मानिस चाख लाग्दो लागेको त छँदै थियो, त्यसमाथि अर्को कुरा यो थियो कि उसले

रास्कलनिकभलाई आँखा भिन्न नगरीकन हेरिरहेको थियो, र उ पाए कुरा गर्न चाहन्छ भन्ने कुरो पनि प्रष्ट थियो। भट्टीधनी समेत त्यहाँ जम्मा भएका अरू मानिसहरूतिर उसले आँखै लाएन, उनीहरूसितको सहवास दालभात भइसकेकोले बाक्ल लागेको हो कि जस्तो। अरू मानिसहरूलाई उसले आफू भन्दा सामाजिक अवस्था र संस्कृतिमा धेरै तलका ठानेर हेलाँ गरिराखेको जस्तो र तिनीहरूसित उठबस गर्नु व्यर्थ सम्झेको जस्तो भाव पनि उसको व्यवहारबाट झल्कन्थ्यो। मानिस उ साठी वयमा पुगिसकेको थियो, खुइलिएको कपाल, मझौला कद र काँद फुकेको। रक्सी खाँदा खाँदा ढाडिएर फुलेको उसको मुख पँडेलो अझ हरियो रङ्गको थियो, आँखाको ढकनी सुनिएको, जसकोबाट तीखा लाल आँखा गोल भै चम्किला थिए। तर उसित अनौठो एक थोक थियो, गहिरो व्यथाको हो कि जस्तो, त्यसमा गम्भीरता र पाको बुद्धि पनि थियो कि क्या, तर त्यसको साथ साथै एक यसतो चमक पनि थियो जसलाई उन्मादको संकेत भन्न सकिन्थ्यो। कारिन्दाहरू सरह, उसले पनि दाही पालिराखेको थिएन, न जुँगा तर उससे छुरा नलगाएको यतिका दिन भइसकेको थियो कि उसको चिउँडो धाँसे धाँसे रङ्गको खरो बुरुस जसतो देखिन्थ्यो। उसको बानी-बेहोरामा एक किसिमको सज्जनता र अफिसरी ढङ्गको झल्का पाइन्थ्यो। उ व्यग्र थियो, कहिले कपालमा हात फेर्‍यो कहिले निराश भई मैला लेशिलो टेबिलमाथि कुहिना राखी उँधो मुण्टो लाउँथ्यो। अन्त्यमा उसले रास्कलनिकभलाई सोभै हेरी चर्को संकल्पसाथ भन्यो :—

“माननीय महोदय ! के म तपाईंसित सम्भ्य बार्ता गर्ने साहस गर्न सक्छु ? यस निमित्त किं पहिरनबाट सम्मान योग्य व्यक्ति नदेखिए तापनि, मेरो अनुभवले मलाई सिकाउँद छ कि तपाईं शिक्षित हुनु हुन्छ र तपाईंलाई रक्सी खाने लत लागेको छैन। भावना सक्कली हुनुको साथ साथै जो पढेलेखेको पनि हुन्छ त्यस्तो व्यक्ति लाई मैले

जहिले पनि मान्ने गरेको छु । त्यसमाथि मेरो दर्जा पनि कलम घोट्ने कारिन्दाको भन्दा माथिल्लो छ । मार्मेल्लाडभू मेरो नाउँ, दर्जा सल्लाहकार । अर्घेलोको निमित्त क्षमा-प्रार्थी छु, तर म सोध्न चाहन्छु, तपाईं के कहिल्यै जागिरे हुनु भएको छ ?”

“अँह, म अफ पढ्दै छु” रास्कलनिकभले जवाफ दियो, अलि ताजुब मानेर, किनभने उसको बोली बहुते रवाफिलो थियो र कुरा थालिहाल्नुभन्दा अगि उसले न कुनै भूमिका बाँधेको थियो, न कुनै हिच्किच देखाएको थियो ।

“विद्यार्थी अथवा भूतपूर्व विद्यार्थी ।”—मार्मेल्लाडभले भन्यो । “जसतो मैले ठानेको थिएँ ! म भुक्तभोगी छु, असाध्य भुक्तभोगी, महाशय” भन्दै उसले आफ्नू कुम ठोक्यो । “तपाईं उसो भए विद्यार्थी भइसक्नु भएको अथवा कुनै विद्यालयमा उपस्थित भइसक्नु भएको छ, होइ न के ? अँ।” मार्मेल्लाडभ आफू बसिरहेको ठाँउबाट उठ्यो, ढलिमलि ग-यो, रक्सी, भाँडो र गिलाँस लियो, र सरासर गएर रास्कलनिकभको छेउमा बस्न पुग्यो । उ रक्सीले चूर थियो तैपनि उसको बोली प्रस्ट थियो, कुरा राम्ररी बग्दथ्यो, कहिलेकाँहि मात्र बीचमा अल्मलिन्थ्यो र लेप्रो तान्थ्यो, उसले रास्कलनिकभमाथि यसरी लोभिएर आतुर भएर झुटा दियो मानो उसले कसैसित बोल्न नपाएको महिनाँ दिन भइसकेको छ ।

“माननीय महोदय,” उसले गम्भीर झैं भई थाल्यो, “दरिद्रता पाप होइन भन्दछन्, ठीक हो । मलाई यो पनि थाहा छ कि रक्सी खाई बिचेत हुनु धर्म होइन, यो भन्न ठीक हो । तर मागेर खानु, माननीय महोदय, मागेर खानु पाप हो । दरिद्र भइकन पनि तपाईं आफ्नो आत्माको उच्चता दिगो राखिराख्न सक्नुहुन्छ, तर मगन्ते भइसके पछि—कहिल्यै सकिन्न—कसैले सक्तैन । भीखमङ्गालाई मानिसको समाजबाट लुट्टी देखाई धपाएर पठाइने होइन, त्यसको सकेसम्म

मानहानी गर्न कुचोले बढारेर मिल्काइन्छ । त्यसो गर्नु मनासिब पनि छ, किन भने मागेर जो खान्छ उसले सबभन्दा पहिले आफ्नो अपमान गर्न कम्भर कस्द छ । त्यसैले भट्टीको ओत ! माननीय महोदय, एक महिना अगि, मिस्टर लेबेजियट निकभले मेरी स्वास्नीलाई कुटि दियो मेरी स्वास्नी म जस्ती होइन, बुझ्नु भयो ! बुझ्नु भो ! तपाईंसित एउटा अर्को कुरा सोध्न साह्रै खुलदुली लागेको छ, सोध्नु है ? तपाईंले के कहिल्यै परालको कुनेउमा रात काटनु भएको छ ?”

“अह, मैले त्यस्तो मौका पाएको छैन,” रास्कलनिकभले जबाफ दियो । “तपाईंको मतलब के हो ?”

“कुरो के हो भने, म अहिले भर्खर परालको कुनेउबाट उठेर आउँदै छु, र मैले त्यसरी रात बिताएको आज पाँचौँ रात हो……” ।” उसले गिलास भन्थो, रित्यायो, अनि एकछिन खामोश खायो । साँच्चै परालका त्यान्द्राहरू उसको लुगामा, कपालमा अल्कि रहेकै रहेछ, जसबाट धेरै सम्भव देखिन्थ्यो कि उसले पाँच दिन यतादेखिन लुगा फेर्ने अथवा सुधर सफाई गर्ने काम गरेकै छैन । खासगरी उसका हाथ बहुते फोहर थिए । हात मोटो डोलो थियो, र रातो, तर नङ भने कालो ।

उसको कुराकानिमा त्यहाँ भएका सबैले अलि चाख मानेको जस्तो देखिन्थ्यो ।

“गज्जबको मानिस !” भट्टीधनीले फैसला गर्‍यो । “तिमी किन काम गर्दैनौ, जागिरे छु भनेर धाक लाउँछौ, जागिरे भएदेखि अड्डामा किन नगएको ?”

“म अड्डामा किन गइन, माननीय महोदय,” उसले अरूको बेवास्ता गरी रास्कलनिकभसित भन्थो, प्रश्न रास्कलनिकभले सोधेको हो कि भौँ । “अड्डामा किन गइन ? म कस्तो बेकम्मा कियो रहेछु भनी

सम्झदा के मेरो मुटु दुख्दैँ ? एक महीना अगि मिष्टर लेवेजियाटनिकभले मेरी स्वास्नीलाई पिटेको हेरी जब म रक्सीले अचेत भएर पल्टिरहेको थिएँ, त्यस बेला के मेरो मुटु दुखेन ? माफ गर्नु होला महाशय, निराश भएर कसैसित रीन काढ्नु जानु पर्ने अवस्था के तपाईंलाई कहिल्यै आइपरेको छ ?”

“आइपरेको छ । तर निराश भइकन भन्नाको मतलब के हो ?”

“पूरा अर्थमा निराश भइकन, जब कि तपाईंलाई अगिबाटै थाहा छ कि कतैबाट एक कानाकौड़ी भर्दैन । दृष्टान्तको लागि, तपाईंलाई अघिबाटै निश्चय थाहा छ, यो मानिस, यो गन्यमान्य नागरिकले किमार्थ पनि तपाईंलाई पैसा दिने छैन, हो पनि उसलाई के खाँचो परेको छर तपाईंलाई सापट दिइरहोस् । किनभने उसलाई थाहा भइरहेकै कुरा हो कि कुक्कुरलाई मासु पैँचो दिए झैं मलाई सापट दिएको पैसा पनि पच हुन्छ । दया गरेर ! तर लेवेजियाटनिकभले अस्ति भनेको थियो कि दया, माया, सहानुभूति अचेल खुद विज्ञानद्वारा बर्जित भइसकेको छ, बेलायतमा, जहाँ अर्थशास्त्रले जोर पक्रेको छ, त्यहाँ दया मायालाई अचेल टिक्नै दिंदैनन् । म सोछुछु, उसले मलाई किन सापट दिन परेको छ र ? तैपनि, दिंदैन भनेर अगिबाटै थाहा भए तापनि, म उसित माग्न हिंड्छु अनि.....”

“किन माग्न जानु हुन्छ ?” रास्कलनिकभले सोध्यो ।

“के गरूँ, आफ्नो भन्ने कोही नभए पछि, अन्त जाने कहाँ ? किनभने हरेक मानिसको कहीं न कहीं जाने ठाउँ हुनु पर्दछ । यस्तो पनि समय आउँदो रहेछ जब हामी कहीं कसै कहाँ नगई बस्नै सक्तौँ । जब मेरी आफ्नी छोरी रण्डी हुने लाइसेन्स लिएर घरबाट निस्की, त्यसबेला मलाई कहीं जान कर लाग्यो, नगई बस्नै सकिन्न, किन भने.....” उसले रास्कलनिकभतिर हिचकिचाउँदै हेरेर भन्यो, “मेरी छोरीसित रण्डी भएको लाइसेन्स छ । केही पर्वाह छैन, महाशय, केही पर्वाह

छैन,” उसले छिटो छिटो भन्दै गयो। दुइजना पसल कुनै बसेका ठीटाहरू तिघ्रा ठटाउँदै हाँसे, पसलधनी पनि मुसुक्क हाँस्यो ! तर त्यसले मार्मैलाडभमाथि केही अस्तर पारेको देखिएन। उसले भन्यो—“केही पर्वाई छैन, टाउको हल्लाउनेहरू हल्लाइ रहनु, मलाई केही जति पनि लाग्दैन किनभने यसको भएभरको वेहोरा भोर भइसकेको छ, छोपिएका जति थिए ती सबै उग्रि सके। र म जम्मै कुरा स्वीकार गर्दछु, तिरस्कार गरेर होइन, सविनय ! यस्तै होस् ! यस्तै होस् ! माफ गर्नु होला महाशय, के तपाईं सक्नु हुन्छ.....? होइन यसलाई अझ दह्रो र प्रस्ट तुल्याउन यसो भनौं न, मेरो मुख हेरीकन के तपाईं मलाई सुंगुर नभनी बस्न सक्नु हुन्छ होइन, के साहस गर्न सक्नु हुन्छ ?”

रास्कलनिकभले एक शब्द मुखबाट चुहाएन। “अँ” कोठामा रूमल्लिएको हाँसोको कोलाहल साम्य नभएसम्म पर्खी, मार्मैलाडभले बसी अझ बढो रबाफसाथ फेरि भाषण गर्न थाल्यो। “हुन्छ, यस्तै होस् ! म सुंगुर हुँ। तर तिनी भद्र महिला छिन्। म पशु बराबर छु, तर क्याटेरिना आइभानोभना, मेरी स्थासनी, पढे लेखेकी, अफिसरकी छोरी हुन्। माने, माने, म उल्लुको घण्टो हुँ, तर तिनको चित्त ठूलो छ, तिनी भावुक छिन्, शिक्षित, शिष्ट। तैपनि...हरे, तिनको ममाथि पनि केही भावना भइदिंदो हो ! माननीय महोदय, माननीय महोदय, तपाईंलाई थाहै छ जुनसुकै मानिसलाई पनि यस्तो एउटा ठाउँको आवश्यकता छ जहाँ उसलाई माया गर्ने कोही होस्। तर क्याटेरिना आइभानोभना, हुन त तिनको चित्त ठूलो छ, तर तिनी अन्याय गर्दछिन्। म अनुभव गर्दछु कि तिनले मेरो कपाल लुब्धदा, खालि दयाको भावले लुब्धेकी हुन्। मलाई लाज छैन त्यसैले म दोहप्याएर भन्दछु तिनले मेरो कपाल लुब्ध्दछिन,” अरु हाँसेको उसले डबल गर्व गरी घोषणा गर्‍यो ! “तर, हे ईश्वर, तिनले एक चोटि मात्र.....। होइन, होइन ! सब व्यर्थ छ, कुरा गरेर के फायदा ! कुरा गरेर केही फायदा छैन !

एक पटक मात्र होइन, धेरै पटक मेरो इच्छा पूर्ण भएको छ, एक पटक मात्र होइन, धेरै पटक तिनले मलाई माया गरेकी छन्, तर यस्तै छ मेरो भाग्य, म स्वभावैले पशु हुँ !”

“त्यस्तै छोटै छ,” भट्टीघनीले हाई गर्दै सही थाप्यो । मार्मलाडभले संकल्पसाथ देविलमाथि मुडकी हान्यो ।

“यतै छ मेरो भाग्य ! तपाईंलाई थाहा छ, महाशय, तपाईंलाई थाहा छ, मैले तिनको मोजा बेची रकसी धोकेको छु ! जुत्ता होइन, जुत्ता बेच्नुसम्म त रोहमा मिल्छ भनी, तर तिनको मोजा, तिनको मोजा बेची मैले रकसी खाएको छु ! तिनको उनी पछ्यौरा धेरै अगि तिन्लाई सौगातमा आएको, तिनको आफ्नै सम्पति, मेरो होईन,— तिनको उनी पछ्यौरा मैले रकसीकोलागि बेचें । हामी चिसो कोठामा बस्दछौं, तिनलाई यक्षपालि जाडो महिनामा रुघाले समात्यो, र त्यसवेला देखिन् तिनलाई सर्दी लागेको छुटेको छैन, अहिले त फन रगत पनि थुक् लागेकी छन् । हाम्रा तीनवटा छोराछोरी छन् । क्याटेरिना आइभानोभना बिहानदेखि बेलुकिसम्म काममा जोतिइन्छिन्, कोठा साफ गर्नु, लुगा धुनु केटाकेटीलाई नुहाउनु इत्यादि, किनभने बालककालदेखिन् सुधर सफाइ गरी बस्ने तिनको बानी परिसकेको थियो । तिनको छाती कमजोर छ, टि० बि० हुन बेर छैन भनी मलाई थाहा छ र मलाई दुःख लाग्दछ । के तपाईंले मलाई दुःख लागेको होवोइन भन्ठान्नु भएको ? अनि जति पियो त्यति मेरो पीडा पनि बढ्दछ । त्यसैले त हो नि मैले पिउने गरेको पनि । रकसीमा, रकसीमा म सहानुभूति र छटपटी खोज्छु ।...म पिउँदछु यस निमित्त कि मेरो पीडा अगिभन्दा डबल होस् ।”

“महाशय तपाईंको अनुहारमा मनको केही दुःख पढ्न सकेको जस्तो मलाई लाग्दछ । तपाईं भित्र आउने वित्तिकै मैले त्यो पढें र त्यसै कारण मैले तुरन्तै तपाईंसित कुरा गर्न थालें ! तपाईंलाई आफ्नो

जीवन-कथा सुनाए, म थी लात्रे सुनुवाहरूको हाँसोको भाँडो बन्न चाहन्न । यिनीहरूलाई मैले सुनाई रहन पनि पढैन, यिनीहरूलाई रौं-रौं थाहा भइसकेको छ । म त यस्तो एक जनाको खोजीमा थिएँ जो शिक्षित होस् र जोसित मर्काको मर्म बुझ्न सक्ने शक्ति होस् । अब सुनु होस्—जहाँ घरानियाँ छोरी बेटीहरूलाई पढाइन्छ त्यही पाठशालामा मेरी स्वास्थ्यीले शिक्षा पाएकी थिइन् र पाठशाला छाड्नुभन्दा अगि तिनले बडाहाकीम र अरू गण्यमान्य मानिसहरूको 'Shawl dance' नाचेर देखाइन् र पुरस्कारको रूपमा तिनलाई एउटा सुनको तक्मा र प्रमाण-पत्र दिइयो । तक्मा-तक्मा त बेच-बिखन भइसक्यो—घेरै अगि-तर प्रमाण-पत्र चाहिँ अझै तिनको बाकसमा छ र केही दिन अगि तिनले घरपट्टीलाई देखाएकी थिइन् । घेरै जसो तिनको घरपट्टीसँग भगडा भइरहन्छ, तैपनि उहिले आफूले पाएको मर्यादा र बितिसकेका सुखको दिनको कथा सुनिदिने एकजना मानिस तिनीलाई चाहिएको थियो । यस कुरामा म तिनलाई दोषी ठहराउन चाहन्न, म तिनलाई दोष दिन, किनभने तिनीसित बाँकी छ भने पुराना दिनका सम्झनाहरू बाँकी छन्, अरू जन्मै धूलो र खरानी भइसके । हो, हो, तिनी घमण्डी छन्, कसैलाई गन्दै गन्दिनन्, हठ गर्दछिन् । तिनी आफ्नै कोठा लिपपोत गर्दछिन्, गतिलो खाने कुरो खान पाउँदिनन् तर कसैले अपमान गरेको सँहदिनन् । त्यसैले त हो नि मिष्टर लेभेजि-याटनिकभले गरेको अपमान बिसन नसकेकी र जब उसले तिनलाई पिष्ट्यो, तिनी ओछ्यान् लागिन्, कुटेको चोटले होइन, मुटुमा ठेस लागेकोले, मानहानी भएकोले । तिनको पहिलो विवाह एकजना फौजी आफसर सित भएको थियो । आफिसरसित तिनको प्रेम थियो र एकदिन तिनी आफ्नो माइतबाट भागेर गइन् । तिनी आफ्नो लोग्नेलाई असाध्दे पिरती गर्दथिन्, तर उसलाई जुवा खेल्ने लत लाग्यो, त्यसैमा सर्वस्व स्राहा गयो र त्यसैको पीरले मयो । पछि पछित उसले तिनलाई

पिद्ने पनि गर्न लागेको रहेछ र तिनले मात्र हात बाँधेर बसिनन्, यसको मसित लिखित प्रमाण छ। तर आजसम्म पनि तिनी उसलाई सम्झी आँसु खसाल्दछिन् र तिमी कस्तो, उ कस्तो भनेर मलाई छथाँदछिन्। टाढा एक जङ्गली जिल्लामा आफ्ना तीनवटा छोरा छोरीलाई स्वास्नीको पोल्टामा हाली उसले फुस्रो आँखा पल्टायो। म त्यस बेला त्यही जिल्लामा थिएँ। तिनको यस्तो निराश लाग्दो गरीबी थियो कि धेरै किसिमको भाग्यचक्र तल माथि भएको मैले देखिसकेको छु तापनि तिनको त्यस बेलाको हालत बयान गर्न म समर्थ छैन। तिनका नाता कुटुम्बहरू सबले तिनलाई त्यागि सकेका थिए र तिनी घमण्डी थिइन्, हृदभन्दा बढी घमण्डी। त्यस पछि, माननीय महोदय, त्यसपछि तिनीसित मैले बिहे गरें, किनभने आफ्नो अगाडि त्यस्तो दरिद्रताको दृश्य हेरी म चूपलागेर बस्न सकिन। मेरो पनि स्वास्नी मरिसकेकी थिइ। मसित चौध बर्षकि एउटी छोरी मात्र थिइ। पढ्न, लेख्न जान्ने, राम्रो संस्कार हुर्केकी, ठूलो खान्दानमा जन्मेकी तिनी मसित बिहे गर्न राजी भइन् भनेपछि यसैबाट बुझ्नोस् न तिनको अवस्था कस्तो गए गुञ्जेको थियो होला। तिनले स्वीकार गरिन्। रूँदै, कल्पिदै, पुर्पुरो ठटाउँदै तिनले मसित बिहे गरिन्। किनभने तिनलाई अन्त कतै ओत लिने ठाउँ थिएन। कतै कसैको सहारा नपाउँदा मानिसहरूको अवस्था कस्तो हुन्छ, के तपाईंले कहिल्यै बुझ्नु भएको छ ? अहँ, तपाईंलाई त्यो कुराको ज्ञान अभ प्राप्त भएको छैन...। अनि पूरा एक बर्षसम्म मैले आफ्नू कर्तव्य, आत्मालाई साक्षी राखी, स्वच्छ हृदयले पूरा गरें।” आँलाले रक्सी-भाँडोमा ट्वाक ट्वाक हिकार्उँदै उसले भन्यो, “मैले यसलाई छुँदै छोईन किनभने मेरो पनि हृदय छ। तैपनि, मैले तिनलाई चित्त बुझाएर राख्न सकिन। त्यसबेला मेरो जागिर पनि खोसियो, त्यो पनि आफ्नो कसूरले होइन, अफिसमा अदला बदली भएकोले। त्यसपछि मैले थाँले पिउन। धेरै घुमघामपछि,

लाखों दुःख-कष्ट झेलिसके पछि, यो भव्य राजधानी, अनगिनति महलहरूले सिंगारिएको यो महानगरीमा हामीहरू आइपुगेको भएँडे डेढ वर्ष हुन लाग्यो । यहाँ पनि मैले जागिर भेट्टाएँ,.....भेट्टाएर फेरि गुमाएँ । बुझ्नु भयो ? यस पालि आफ्नै कैफियतले गर्दा म जागिरबाट बर्खास्त भएँ, मेरो कमजोरीले मलाई जितेको थियो ! अहिले हामीहरू एउटा सानो कोठामा डेरा गरी बसेका छौं र हामीहरूको खानेकुरो काँहाँबाट आउँछ, भाडा तिर्ने पैसा काँहाँबाट आउँछ म भन्न सक्छिन् । त्यो घरमा हामी बाहेक अरू पनि थुप्रै बसेका छन् । जहाँ हेर फोहोर, मैलो, जाँहाँ हेर बेधिति, बेबन्दोबस्त...अँ...हो...। यस बीच मेरी जेठी स्वास्नीपट्टि बाट जन्मेको छोरी भर्भराउँदी भएर, आइन्न् । ज्यान हुनु भन्दा अगि तिनले सानीआमाको कति लात खप्नु परेको थियो भन्ने कुराको बयान पनि म गर्न चाहन्न । क्याटेरिनाआइमानोभना उदार छिन्, तर तिनी घमण्डी पनि त छिन्, घमण्डी, सानासाना कुरामा पनि रिस्ताउने, भोक्किने...। हो, तर त्यो कुरा गरेर अब केही साध्य छैन । जस्तो कि तपाईं अडकल गर्न सक्नु हुन्छ मेरी छोरी सोनियाले केही शिक्षा पाएकी छैन । चारबर्ष अगि तिनलाई भूगोल र विश्व-इतिहास पढाउन मैले कोशिश गरेको थिएँ तर ती विषयहरूमा मेरो उति साह्रो दखल नभएकोले, चाँहिंदो पुस्तकहरू पनि साथमा नभएको र हामीसित भएको पुस्तक पनि...अँ कुरो के भने ती पुस्तकहरू पनि अब हामीसित छैनन्, यी सबै कुराले गर्दा हाम्रो पढाइ थान्को लाग्यो । इरानका साइरससम्भ पुग्यौं, त्यति हो । त्यहाँ पछि तिनी आफैं पाकी भइन् र प्रेम-रोमान्सका अरू पुस्तकहरू पढीन्, हालै तिनले लेभेजियाटनिकभ द्वारा हात लागेको एउटा पुस्तक, लुइसको शरीर विज्ञान बडो चाख मानी पढेकी थिइन् र त्यसबाट केही केही भाग पढेर सुनाउने पनि गर्दथिन् । लुइसको शरीर-विज्ञान त तपाईंलाई थाहै होला नि, कि थाहा छैन ? बस, त्यति हो तिनको शिक्षा भन्नु । जब,

माननीय महोदय, तपाईंको अगाडि म एक भिजी प्रश्न राख्न चाहन्छु । के तपाईं भन्न सक्नु हुन्छ कि एउटी अदना शुसीला लडकीले हातको परिश्रम गरी घेरै पैसा कमाउन सक्छे ? दिनको दुइ पैसा पनि कमाउन सकिनन् तिनले, यदि तिनी आफ्नो चरित्रमा दाग लाउन चाहनिन् र कुनै विशेष गुण तिनीसित छैन भने । दिनभरी एक छिन पनि आराम नगरीकन काम गरि रहोस् न, तर तिनलाई हाथ-मुख जोर्न जहिले पनि धौ धौ नै हुन्छ । भन्न कस्तो हुने भने क्या—तपाईंले नाउँ सुन्नु भएको छ आइभान आइभानिच क्लपरटकको ? मेरी छोरीले उसको आधा दर्जन सुती कमीज सिइदिएकी थिई, त्यसको ज्याला उसले आजसम्म एक पैसा दिएको छैन र मान्न गयो कि गाली गर्दै सरास्रै धपाएर ल्याउँछ । कमीजको कटालो नमुना जस्तो भएन रे क्या ! घरमा बच्चाहरू भोकले रूवात्रासी गरिरहने... । क्याटेरिना आइभानोभना कोठामा हात हल्लाउँदै ओहर दोहर गरि रहेकि, मुख रातो-पिरो । तिनी भन्दछिन्, 'तिमी हामीसित बस्छौ, खान्छौ, लाउँछौ, जिउलाई न्यानो राख्न छौ, तर भरथेक भने कुनै किसिमबाट पनि गर्दैनौ ।' खाए पिएको त त्यस्तै हो किनभने तीनदिनदेखि केटाकेटीहरू समेत भोकै छन् । म पडिरहेको थिएँ त्यसवेला... भैगो जान दे ! रक्सीले मेरो इन्तुचिन्तु थिएन र मैले सोनियाँले बोलिरहेकी सुनें । तिनी शुसील छन्, स्वर पातलो, कमलो, कपाल राम्रो र मुख यस्तो सानु, पातलो र फुस्रो ! तिनले भनिन्—'क्याटेरिना आइभानोभना ! मलाई यस्तो काम साँच्चै गर भन्छ्यौ त ?' पुलिसले समेत चिह्नि सकेकि, एउटी बंदमास आइमाइले घरपट्टीद्वारा तिनलाई हात पार्न घेरै चोटि कोशिश गरिसकेकी थिइ । 'किन नगर्ने त,' क्याटेरिना आइभानोभनाले भनिन् । 'के ठानेकी छौ तिमिले आफूलाई यसरी बचेर हिंड्न लाई ।' तर तिनलाई खोट नलाउनुहोस्, माननीय महोदय, तिनलाई खोट नलाउनुहोस् । यो कुरा हुँदा तिनी आफ्नू बसमा थिइजन्, रोगले र केटाकेटी खान नपाई

रोएकोले तिनी पागल भएकी थिइन् र त्यसो भग्दाखेरी तिनको उद्देश्य तिनले त्यो काम गरि हालुन् भन्ने थिएन, खालि तिनलाई छेड हान्ने अभिप्राय थियो। क्याटेरिना आइभानोभनाको स्वभावै त्यस्तो छ, र जब केटाकेटी रुन्छन्, भोकले रोएको भए तापनि, तिनीहरूमाथि तिनको मार पर्दछ। साँझ छः बजे मैले सोनिया उठेको, टाउकोमा रुमाल बाँधेको, कोट लाएको, अनि बाहिर गएको देखें। नौ बजेतिर तिनी फर्केर आइन्। तिनी सरासर क्याटेरिना आइभानोभना बसीरहेको ठाँउमा गइन् र तिनको अगाडि चूपचापसित रूखल राखि दिइन्। एक शब्द तिनले बोलिनन्, न एक चोटि आँखा उठाएर हेरिन्। चूपचाप उनले पछ्यौरा उठाइन् अनि त्यसलाई टाउकोमाथि राखी, ओछ्यानमा भित्तापट्टि फर्केर पल्टिन्। तिनको कुम र ढाड काँपिरहेको थियो ‘‘म चाँही अघि झैं त्यहीँ मुढा भैं लडिरहें। अनि त्यहाँपछि मैले देखें, महाशय, क्याटेरिना त्यस्तै चूपलागी सोनियाँको खाटतिर गएको मैले देखें। राती धेरै बेरसम्म तिनले घुँडा टेकी सोनियाँको गोडामा म्याची खाइरहिन्। त्यहाँबाट उठ्न तिनले मान्दै मानिनन्। पछिबाट दुबैजना आपसको अँगालोमा बाँधिपर सँगै निदाए ‘‘सँगै हो र म रक्सीले चूर थिएँ, पिपर मस्त थिएँ।’’

मार्सेलाडभ विचैमा चूपलाग्यो, उसको स्वरले उसलाई धोका दिएको हो कि झैं। त्यसपछि उसले झटपट गिलास भयो, सिनित्त रिच्ययो अनि गला साफ गर्‍यो।

‘‘त्यस दिनदेखि, महाशय’’, एकछिन गम खाई उसले भन्यो, ‘‘त्यस दिनदेखि एउटा दुर्घटनाले गर्दा र कुभलो चिताउने मानिसहरूले पोल हालिदिएकोले मेरी छोरी सोनियाँलाई रणडी भएको लाइसेन्स लिन कर लाग्यो र त्यसकारण तिनी हामीसित बस्न नपाउने भइन्। हाम्रो घरपट्टीले कानमा बतासै लाएन र मिस्टर लेबेजियाटनिकभले पनि ‘‘अँ’’। क्याटेरिना आइभानोभना र उसको बीचमा राडो

मञ्चिएको पनि सोनियाँकै कारणले थियो। पहिले त उ सोनियाँसित हेल्मेल गर्न चाहन्थ्यो तर पछि अकस्मात मान अपमानको कुरा भिक्न थाल्यो। उसले भन्यो, 'म जस्तो एकजना शिक्षित भलाद्धी त्यसकिसिमको ठिटीसित एउटै कोठामा कुन नाकले बस्न सक्छु !' क्याटेरिना आइभानोभनाले यो कुरा सुनेको नसुन्यै गरिनन् तिनले सोनियाँको पत्त लिइन्... त्यसैले तिनले पिटाई खाइन्। अचेल पनि सोनियाँ हामीकहाँ आउँछिन्, धेरै जस्तो अँध्यारो भइसके पछि तिनी आउँछिन्, क्याटेरिना आइभानोभनालाई ढाढस बधाउँछिन् र पैसाको सक्दो मद्दत गर्दछिन्। तिनले लुगासिउनेहरूकहाँ यउटा कोठा लिएकी छन् र तिनीहरूसित नै बस्दछिन्... त्यहाँ पछि बिहान म उठें, थाड्नो लाएँ, ईश्वरसित प्रार्थना गरें अनि आइभान अफनासिएभिच कहाँ गएँ। आइभान अफनासिएभिचलाई तपाईं चिन्नु हुन्छ ? चिन्नु हुन्न रे ? लौ, उसो भए त देउता बराबरको एकजना मानिसलाई तपाईं चिन्नु हुँदो रहेन छ। उनी त मै न हुन्... मै न, र मै न झैं पगलन्छन् पनि। मेरो कथा सुनेर उनको गहभरी आँसु भयो। 'मामेलाडभ, एकपटक तिमिले मेरो आशालाई माटोमा मिलाइदिसकेका छौं...। एक चोटि फेरि तिमिलाई म आफ्नै जिम्मेदारीमा जागीर दिलाउँछु।' यही थियो उनको भनाई। उनले भने, 'होश गर। अब तिमि गए हुन्छ।' मैले उनको खुट्टाको धूलो चाटें, मनमनै मात्र, किनभने उनी राजनीतिज्ञ थिए र आधुनिक राजनैतिक विचारहरूदेखि पर थिएनन्। उनले मलाई त्यसो गर्न दिँदै दिएनन्। म घर फर्के र जब मैले जागीर पाएको र किस्ता आउने भएको कुरा सुनाएँ, आम्मै, कस्तो खलबली मञ्चिएको घरभरी...।"

मामेलाडभ फेरि चूप लाग्यो। त्यस बेला मात्रा नाघ्ने गरी रक्सी खाइसकेका जाफतियाहरूको एक बथान सडकबाट लुँडो लागेर पर्यो र ढोकामा बाजा बजाएको र सात बर्षको एउटा बच्चोले गला च्याती

गीत गाएको अलिनी आवाज सुनियो । कोठाभरी हल्ला फिजियो । भट्टीघनी र पसलकुरुवा ठिंटाहरू नया प्राहकहरूसित कारबार गर्न अलमलिए । त्यतापट्टि ध्यानै नदिई मामेलाडभले आफ्नो कथा जारी राख्यो । अब त उ ज्यादै कमजोर हुँदै गएको जस्तो देखिन लाग्यो तर रक्सीले जति जति मात्रा चढ्दै गयो उति उति उ कुपौटे भएर आयो । जागीर भेट्टाउन सफल भएको हालैको घटनाको सम्झनाले उसलाई नयाँ प्राण दिएको जस्तो बुझियो, नभन्दै उसको मुख अब एक प्रकारको आगोले घुप्प भयो । रारकलनिकभले ध्यान-मग्न भई सुनिरह्यो ।

“त्यो पाँच हप्ता अघिको कुरो थियो । हो...। क्याटेरिना आइभानोभना र सोनियाँको कानमा यो सन्चार पुग्ने चित्तकै, ओ हो...हो, म त स्वर्ग पुगेको भैं व्यवहार हुन थाल्यो । अगिपछि फस्तो हुन्थ्यो भने-जन्तु भैं म उत्तानो पल्टि रहँ, गाली सिवाय अरु थोक पाइने होइन । अब, उनीहरू चाल मारी हिँड्थे, केटाकेटीहरूलाई हल्ला गर्न दिँदैनथे । ‘अड्डामा काम गरेर आफ्नोले तिभ्रो बा थाकेका छुन्, घूप लाग ।’ अड्डामा जान लाग्दा उनीहरूले मलाई कफि ठीक पारेर ल्याउँदथे, दूध मलाई अगाडि सारि दिन्थे । सुन्जुभो, उनीहरूले मलाई दूध, मलाई तयार गरी खान दिन्थे र गतिलो सुकिलो एकजोर बाहिर जाने लुगा तयार गर्दा लागेको जम्मा एघार सबल पचास कोपेक कहाँबाट बटुलेर ल्याए, खै, म त अडकल पनि गर्न सकिन । अड्डाबाट फर्केर आउँदा सबभन्दा पहिलो दिन क्याटेरिना आइभानोभनाले सुरुवा र नूनहाली सुकाई राखेको मासु बनाई, तुल्याई मलाई खाइन्--सुरुवा र मासु, जुन कि त्यो दिन सम्म हामीले सपनामा पनि देखेका थिएनौं । तिनीसँग लुगाफाटोको नाउँमा केही छँदै थिएन भनि दिए हुन्छ तर त्यो दिन तिनले आफूलाई यसरी सिंगारिराखेकी थिइन् मानौं तिनी कहीं पाहुना लाग्न जानलागेकी हुन्, सिंगारिनलाई सिंगारको सामान त तिनीसित केही थिएन तर घिना कुनै बाबुको मद्दत तिनले आफूलाई

छरीतो देखिने तुल्याएकी थिइन्, कपाल राप्ररी कोरिराखेको, कताबाट हो कुन्नि एउटा नयाँ कठालो पुरानो लुगामाथि गाँसेर लाएको तर त्यतिलेनै कति फरक ल्याएको, अरुनै कुनै जस्तो, उही भनेर ठम्याउन पनि गाह्रो होला जस्तो । सोनियाँले खालि पैसाले मइत गरेकी थिइन् । तिनले भनेर पठाइन्, 'अहिलेलाई बारम्बार त्यहाँ आई तिमीहरूसित भेटघाट गरिरहन मनासिब परेइन । साँझतिर हेरूँला, त्यसबेला त अरुको आँखा छल्लन सकिएला ।' सुन्नुभयो, सुन्नुभो ? खानेकुरो खाइसकेपछि म एकै छिन पल्टे अनि के ठान्नु हुन्छ—एक हप्ता अगिमात्र क्याटेरिना आइभानोभना र घरपटी बुडीको बीचमा त्यत्रो झगडा भएको थियो तर तिनले आज उसलाई चिया खान आऊ भनी ननिम्त्याइ सुख्खै पाइइन् । अनि दुइ घण्टासम्म तिनीहरू दुवैजना सँगै बसी गफ गर्न थाले । तिनले बेलिचिस्तार लाइन्, 'मेरो खसम फेरि जागीरे हुनु भयो, फेरि तलब पाउने हुनु भयो । उहाँ आफैँ बडाहाकिम साहेबकहाँ जानु भएको थियो र बडाहाकिम साहेबले आफैँ बाहिरसम्म आई भेट्न आउनु भो अनि अरु सबैलाई बाहिर कुरापर सबैको सामुन्ने उहाँको हात समाई आफ्नू पढ्ने कोठाभित्र डोऱ्याएर लानु भो ।' सुन्नु भयो, सुन्नु भो ? बडाहाकिमले भन्नु भयो, 'अवश्य, अवश्य, तिम्रो पहिलेको सेवा सम्झी तिम्रो त्यतापट्टि अलि कमजोरी छ तापनि तिमीले आफूलाई सुधार्ने किरिया हालेको हुनाले र तिमी बिना हामीलाई काम अड्केको हुनाले (सुन्नुभयो, सुन्नुभो ?) अब एकजना भलादमीको हैसियतमा म तिम्रो कुरा पत्याउँदछु ।' यी यावत् कुरा, म तपाईंलाई भन्न चाहन्छु, तिनी आफैँले कथेकी हुन्, र कथेको पनि फुई लाउन अथवा धाक जमाउनलाई हो—न; होइन, तिनी आफैँ त्यसलाई भएको कुरा ठान्दछिन्, मनगडन्त कुरालाई मनबहलाउने समान बनाउने तिनको बानी भइसकेको छ, हो, म किरिया हाल्न सक्छु, बानी भइसकेको छ ! त्यसकोनिमित्त म तिनीलाई दोष पनि त दिन्न

नि, अँहँ, दोष दिन सक्किन.....। छः दिन अगिको कुरा । जब मैले मेरो तलबको पूरा पैसा जम्मा तेत्तीस रुबल चालीस कोपेक ल्याएर हातमा थपक राखि दिएँ, तिनले मलाई लाडिएर 'साने' भनिन् । अनि जब हामी एकलै पर्न्यौँ, बुझ्नु भयो ? तपाईँ मसँग सौन्दर्यको कुनै लक्षण पाउनु हुन्न, मसँग लोग्नेमा हुनु पर्ने कुनै गुण पाउनु हुन्न, कि पाउनु हुन्छ ? तर तिनले त्यो दिन मेरो गाला चिमोटेर मलाई 'साने' भन्दै पुल्पुल्याइन् ।”

मार्मेल्लाडभको बाक् बन्द भयो । उसले हाँस कोशिश गर्‍यो तर अकस्मात् उसको चिउँडो नराम्रोसँग काँभ्यो । तर उसले आफूलाई सम्हाल्यो । भट्टीको बातावरण, उसको त्यस्तो ओइलाएको अनुहार, परालको कुइनामा कटेको पाँच रात, रक्सीको भाँडो अगिलितर, अनि स्वास्नी र छोराछोरीको निम्तिको धारिलो प्रेम । रास्कलनिकभको गिदीमा भुमरी पर्‍यो । उसले एक ध्यान भएर सुनिरह्यो । उसलाइ बमन गरूँ जस्तो लागिरहेको थियो । यहाँ किन पाइलो हालेँ हुँला भनेर उसलाई दिक् लाग्यो ।

“माननीय महोदय, माननीय महोदय,” मार्मेल्लाडभले होस सम्हालेर सुरु गर्‍यो, “ओहो सायद, यो जम्मै तपाईँलाई पनि अरुलाई भैं हाँसो उठ्दो लाग्छ होला; सायद, आफ्नु घरको पाङ्दुरे कुराहरू उघारी म तपाईँलाई सिचैँ दुःख दिइ रहेछु हुँला, तर मेरो निम्ति यो हाँसो विषय होईन किनभने यिनै कुराले मेरो मुटु छिया छिया भइरहेको छ” । त्यो स्वर्गीय दिन, दिनभरी र साँझभरी मैले सपना देखेर बिताएँ, कसरी जम्मै चाँजो मिलाञ्चनै पर्ला, केटाकेटीहरूलाई कस्तो लुगा हालि दिए सुहाउला, स्वास्नीलाई कसरी आरामसाथ बाच्चनदिनु पर्ला, छोरीलाई कलङ्कमेटी एकै घरमा कसरी रहन दिनु पर्ला” । यस्तै अरू घेरै कुराहरू मैले मनमनै केलाएँ” । अँ, त्यहाँपछि, महाशय” ।” मार्मेल्लाडभ भस्त्र भस्त्रयो, उसले टाउको उठाएर

रास्कलनिकभलाई खोजी खोजी हेऱ्यो । “अँ, यो सपना देखेको भोलि-पल्ट नै, अर्थात् ठीक पाँच दिन अगि साँझपख, राती चोरले झैँ दाउ पारी, मैले क्याटेरिना आइभानोभनाको हातबाट बाकसको साँचो खुस्काएँ, मेरो तलबको बाँकी भएभरको रूपैयाँ गुटमुट्याएँ । रूपैयाँ कति बाँकी थियो मैले बिसिसकेँ । अब मेरो अवस्था हेर्नुहोस्, तपाईँ-हरू सबै हेर्नुहोस् । घरबाट निस्केको आज पाँचौँ दिन हो । अड्डामा मेरो खोजी भयो होला । अब त मेरो जागीर पनि गयो । मेरो नयाँ लुगा त्यहाँ पल्लो भट्टीमा पडिरहेको छ । त्यसलाई साटेर मैले लाइ राखेको लुगा यही हो...मेरो सबै स्वाहा भयो ।”

मार्मेल्लाडभले पूर्पूरो ठोक्यो, दाहा किट्यो, आँखा चिम्ल्यो र कुहिनाको भरले टेबिलमाथि गहुँगो हिसाबसँग निहुऱ्यो । तर एकैछिन पछि उक्तको आकृति अकस्मात्सँग बदलियो । बठ्याईको भाउलाएर केही पर्बाह छैन भन्ने ढाँचा पारी उसले रास्कलनिकभलाई हेरी खित्का छाडेर हाँस्यो र भन्यो—

“आज विहान म सोनियाँकहाँ गएँ, तिनकहाँ रक्सी खानलाई पैसा माग्ग गएँ । हा ! हा ! हा !”

“तिनले दिइन् त ?” भन्दै एक जना नयाँ पाहुना पेट मिची मिची हाँस्यो ।

“यो रक्सी किनेको तिनकै पैसाले हो,” मार्मेल्लाडभले घोषणा गर्नुयो । “एक चुन्दाम पनि बाँकी नराखी भएभरको पैसा, तीस कोपेक, तिनले आफ्नै हातले बटुलेर मलाई दिइन् । तिनले केही पनि भनिनन्, एक शब्द उच्चारण नगरी खालि मेरो मुख मात्र टुलु टुलु हेरिन्...। पृथ्वीमा होइन माथि आकाशमा...मानिसको कर्तुत देखी दुःखी हुन्छन्, रुन्छन्, दोष दिंदैनन्, दोष दिंदैनन् ! तर चोट बढता लाग्छ, अझ बिइदो हुन्छ जव दोष दिईदैन ! तीस कोपेक, हो, तीस कोपेक ! अहिले सायद

तिनलाई त्यही तीस कोपेक नभएर के गरूँ ! कसो गरूँ ! भइरहेको होला, कसो ? तपाईंको के विचार छ, महाशय ? किनभने अचेल तिनलाई ठाँचा पानुं पर्छ । त्यो ठाँट, त्यो विशेष ठाँट पार्न, पैसा नभइ हुँदैन । तपाईंलाई थाहा छ ? तपाईंले बुझनु भयो ? अन्तर चाहियो, अरु पनि धेरै चाहिन्छ--पेटिकोट, त्यो पनि कलप हालेको चाँहि, जुत्ता लाउँदा खुट्टा राम्रो झँटिलो देखिने जुत्ता । बुझ्नु भयो, महाशय, बुझ्नु भयो, यो सबै साज सिंगार को माने के हो ? र यहाँ म उसलाई जन्माउने बाबु, विनीसित तीस कोपेक मागेर ल्याई रक्सी धोकेर बसीरहेको छु, रक्सी पिइसकेको छु ! भन्दुहोस्, म जस्तो मानिसमाथि दया गर्ने कोही, छुँ ? तपाईंलाई मेरो अवस्थामा आँसु आउँछ कि आउँदैन, महाशय ? भन्दुहोस्, महाशय, दुःख लाग्छ, कि लाग्दैन ? हा...हा...हा !”

उसले गिलास भर्न खोज्यो तर रक्सी सिद्धिइ सकेको थियो । भाँडो रिँतो थियो ।

“दया किन केको निम्ति गर्ने तिमीलाई,” भट्टीधनीले भन्यो । उ आएर फेरि नगिचै एकातिर उठिबस्नेको थियो ।

हाँसोको जुहार सुन्यो । गाली पनि सुनियो । हाँसो र गाली निस्क्यो तिनीहरूको मुखबाट जो अधिदेखि कथा सुनिरहेका थिए र तिनीहरूको मुखबाट पनि जसले केही सुनेकै थिएनन् र जो त्यो ढाके सरकारी कारिन्दालाई चूचुप हेरि मात्र रहेका थिए ।

“दया गर्नु ! मलाई किन दया गर्नु ?” मार्लेलाडभ हात फैलाउँदै चिचच्यायो, त्यही प्रश्नलाई पस्किरहेको हो कि भने भौं ।

“तिमी भन्छौ, दया किन गर्नु ? हो ! दया गर्नु पर्ने कुनै खण्डै छैन ! मलाई त झुण्ड्याएर मारुं पर्दछ, बाँसमा झुण्ड्याएर मारुं पर्दछ, दया होइन ! मलाई मार, ले प्रभू ! मार तर मलाई अतिकति दया पनि देखाउ ! अनि म आफैँ गएर झुण्डि हाल्छु नि, किनभने मैले रमाइलो

हाँस खेल खोजेको होइन, म खोज्दछु आँसु र छटपटी !...ए मलाई रक्सी-वेच्ने मानिस, तिमी के यो ठान्छौ कि तिमीले बेचेको यो रक्सी मलाई मीठो लागेको छ ? मैले यो भोलमा आँसु र छटपटी खोजें र पाएँ--मैले आँसु र छटपटीको स्वाद पाएँ । तर, जो सबै साथि दया गर्दछन्, जसलाई हरेक मानिस र हरेक वस्तुको मर्म थाहा छ उसले-- त्यो परमेश्वरले मलाई दया गर्नेछन् । उही हो एकजना, उही हो न्याय गर्ने । त्यो दिन उ देखा पर्नेछ र उसले सोध्ने छ--“खोइ कहाँ छ त्यो छोरी जसले रीसाइ, क्षयरोग लागेकी सानी आमा र तिनका बालबच्चाहरूको मुखमा माड हाल्न आफूलाई बलिदान गरिन् ? कहाँ छ त्यो छोरी जसले आफ्नो गन्हाउने जड्यौँहा पृथ्वीतलको बाबुको पशुत्वदेखि निराश नभई उल्ले उसैसाथि दया गरिन् ?” अनि उसले भन्ने छ, ‘मनेर आऊ । मैले एक चोटि त अघिनै तिमीलाई क्षमा दिसकेको छु...एक चोटि त अघिनै क्षमा दिसकेको छु । तिमीले घेरै कुकर्म गरेकी छौ । तर ती सबै क्षम्य छन् किनभने तिम्रो प्रेम अपार थियो...’ अनि उसले मेरी सोनियालाई क्षमा दिनेछ । क्षमा दिनेछ, मलाई थाहा छ कि अघि भर्खर तिनीसित बरदा यो कुरा मेरो मुटुले चाल पाएको थियो । उसले सबैको गुण दोष हेर्नेछ, अनि सबैलाई, असललाई पनि खराबलाई पनि, बुद्धिमानलाई पनि निर्धालाई पनि, क्षमा दिनेछ...’ अनि सबैलाई क्षमा दान दिसके पछि उसले हामीहरूलाई डाक्ने छ । तिमीहरू पनि आवो, उसले भन्ने छ, ‘आवो जड्यौँहरू हो, आवो हे ! निर्बलियाहरू, कुवाटोमा लागेका हे ! केटाकेटीहरू आवो ।’ अनि हामीहरू सबै लाम लागेर जात्रौँला र उसको अगाडि लाज नपानीकन उब्वियौँला । अनि उसले हामीलाई भन्नेछ--‘तिमीहरू सुंगुर हौ, पशु प्रवृत्त लिई जन्मेका पशु-भूर्ति; तर तिमीहरू पनि आवो ।’ अनि बुद्धिमान बुजकड मानिसहरूले सोच्ने छन्, ‘हे प्रभू ! हजूरले यिनीहरूलाई किन ठाउँ बक्सेको ?’ अनि उसले जवाफ दिने छ, ‘यस कारणले मैले

यिनीहरूलाई ठाउँ दिएको हुँ, रे बुद्धिमान हो ! यस कारण मैले ठाउँ दिएको, हे बुजकड हो ! कि यिनीहरूमध्ये कोही एक जनाले पनि आफूलाई यस्तो स्वागत योग्य भनी ठानेको थिएन ।' अनि उसले हामीतिर हात बढाउने छ र हामीहरूले उसको अगाडि शीर झुकाउने छौं... अनि रुने छौं... अनि बुझ्ने छौं । हामीले सबैलाई चिहे छौं, सबैले हामीलाई चिन्ने छन्, क्याटेरिना आइभानोभनाले समेत... तिनले पनि बुझ्ने छिन् । हे ईश्वर ! हे प्रभू !”

उ थाकेर थचक बन्थो मानों उसले कसैको सहायता पाएन । उसले कसैलाई हेरेन । आफू कहाँ छ, के भइरहेको छ उसलाई पत्तै छैन जस्तो, गहिरो बिचारमा हेलिएको जस्तो । उसको कुराले केही असर पारेको थियो : एक छिन्न चारैतिर चकमन्न भयो; तर चाँडै नै फेरि हाँसो र गाली सुनियो ।

“कस्तो कुरा !”

“कुरा गर्दागर्दै पागल पो भएछ !”

“कारिन्दो भनेर धाक लाउँछ !”

र यस्तै अरू, र यस्तै अरू, अरू ।

(अनुवादक-तीर्थराज)

सम्पादकीय

प्रजातन्त्रोत्तर साहित्यमा यथार्थ

आज हाम्रो साहित्यकाशमा एक प्रकारको खलवली मच्चिए जसतो आभास भइरेछ । कहीं 'आजको साहित्यमा रस छैन, यसले शास्त्रीय नियम-विधिको सीमोलङ्घन गरी नाचा रूप लियो' भन्ने गुनासो सुनिन्छ त कहीं 'आजको साहित्यले यथार्थवादी हुनु पर्दछ' भन्ने अहंमानी गर्जन । एकातिर समयको आग्रहलाई आत्मसात् गर्न नसकी नैराश्य र ग्लानिले सिर्जनात्मक प्रतिभाको मूल्यलाई बुझ्न नसकेको देखिन्छ त अर्कोतिर देश, काल र परिस्थिति नसुझाउंदो विचार एवं सिद्धान्त लाई बलात् ठोस्ने प्रयत्न र राजनैतिक स्वार्थलाई साहित्यको माध्यमले सिद्ध गर्ने दुराग्रह । पहिलो भनाइलाई हामीले त्यति बढता ध्यान दिनु पर्दैन, कारण यसतो भनाइ त युग-घर्षलाई अपनाउन नसक्नु र रूढिदेखिन् मुक्त हुन नसक्नाकै परिणाम हो । गएका युगको नियम, विधि र परम्पराको अनुकरण मात्र भइरह्यो भने त नयाँ प्रतिभा र नूतन सिर्जनाको मूल्यनै के रहन्छ र ! युग परिवर्तन सङ्गसङ्गै मनुष्य र समाजको आचार, विचार, व्यवस्था, दृष्टिकोण, रूचि आदिमा पनि भिन्नता आइने रहन्छ । अतः परम्पराको पालन गर्नु माने हामीले पाएका सांस्कृतिक उत्तराधिकारको अन्धानुकरण गर्नु कदापि होइन; त्यसबाट प्रेरणा लिएर नित्य नवीनताको सिर्जना गर्नुमानै त्यस उत्तराधिकारको

महत्त्व र उपयोगिता छ । हामीले परम्पराको अन्धानुकरणमा भन्दा समाजको बदलिरहने स्वरूप र मनुष्यको सिर्जनात्मक प्रतिभा र उसको उर्द्वगामी स्वभावमा बढता विश्वास र भरोसा राख्नु पर्दछ, जसबाट सभ्यता, संस्कृति र साहित्यमा नवीनताको उद्भव भइनै रहन्छ ।

परन्तु, साहित्यमा 'यथार्थ'-को जुन उद्घोष हामीले सुनिरहेका छौं, त्यसलाई हामीले विचार गर्नु आवश्यक छ । 'यथार्थ'को नाउँमा समाजको विकृत अंगलाई चित्रण गर्नु, सत्य र विज्ञानको नाउँमा उच्छृङ्खलता बढाउनु, साहित्यलाई राजनीतिको सामयिक स्वार्थ साधने हतियार बनाउनु र यसलाई मतवाद प्रचार गर्ने साधन बनाउनु, साहित्यकारमा वर्ग विशेषताको बाँडो झुण्ड्याउने प्रयास गर्नु र साहित्यको निर्माणमा रूप, शैली, कला, अभिव्यक्ति आदिको महत्त्वलाई त्यागी एक प्रकारको साहित्यिक अराजकता फैलाउनुनै अहिलेको 'यथार्थ'को विशेषता देखिएको छ । साहित्यको स्थायी महत्त्व र मानवीय उदार संवेदनालाई बुझ्ने प्रयत्न गरिएको छैन; एक प्रकारको उन्माद आइरेछ, जसले स्वस्थ साहित्यको श्रौचद्विज्ञानै वाधा प्रस्तुत गरिरहेछ ।

समाजको विकृत, दीन, हीन अंगको चित्रण गर्नु अथवा किसान मजदूरको सम्बन्धमा दुःख र निराशापूर्ण कथा अथवा कविता भन्नुनै 'यथार्थवादी' साहित्य हो मिथ्या धारणा फैलिएको छ । किसान मजदूरको विषयमा साहित्य रचिनु हुँदैन भन्ने हाम्रो तात्पर्य होइन । तर, शाक र करुणा, दुःख र पीडाको चित्रणमा पनि आहादकता हुनु पर्दछ र करुणा रसको सृष्टि द्वारा उदार संवेदनाको सृष्टि हुन सक्ने सामर्थ्य पनि हुनु पर्दछ । हाम्रो नयाँ 'यथार्थवादी' सिर्जनाले न कुनै त्यसतो संवेदना उत्पन्न गर्दछ, न मनुष्यको अभ्युदयका लागि आह्वान गर्ने प्रेरणानै त्यसमा पाउन सकिन्छ; बरु त्यसले त समाजको उद्देश्य हीन एवं नग्न स्वरूपलाई अंकित गरिरहेछ । निर्माण भन्दा ध्वंस, फूट र द्वेषको प्रवृत्तिनै

त्यसता कृतिको विशेषता हामीले देखि रहेका छौं। कुनै, विषय, घटना, घातप्रतिघात अथवा कुनै स्थितिको यथातथ्य अतिसाधारण वर्णन भयो भन्दैमा त्यसता शब्दपक्तिलाई साहित्य भन्न सकिँदैन; हो त्यो हुन सक्छ एउटा मामुली वर्णन अथवा रिपोर्ट; र यसतो बयान दिने काम हो कथकको, साहित्यस्रष्टाको होइन। कलाकारले पनि त्यही दुःख र पीडा, त्यही अव्यवस्था, अनाचार आदिको अनुभव गर्दछ जुन एउटा साधारण बयान लेखनेले अनुभव गरेको हुन्छ, तापनि ती दुइको दृष्टिमा, ती दुइले अनुभव गरेको यथार्थमा विशाल अन्तर हुन्छ। कलाकार केवल बाहिरी दृष्टि र मस्तिष्कको आडले मात्र कुनै चिजलाई हेर्दैन। उ त आफ्नो उदार हृदय, गम्भीर अनुभूति एवं विशाल दृष्टिकोणले युगका समस्या-हरूलाई अध्ययन गरी असुन्दरलाई सुन्दर, क्षुद्रलाई महान् बनाउन आफ्नो प्रतिभा द्वारा नवीनको सृष्टि गर्दछ। गम्भीरता एवं अनुभूतिको विराटताले कवि-हृदयलाई प्रवाहित गर्दछ जसबाट उसको प्रतिभालाई प्रेरणा प्राप्त हुन्छ र उ आफ्नो संवेदनालाई रचनामा रूप दिन्छ; अनि त्यो अरुको मनमा प्रण-रस संचार गर्नमा समर्थ हुन्छ। कलाकार आफ्नो प्रेमको अन्तर्दृष्टिले मनुष्य-मनुष्यको बीचमा भएको रागात्मक सम्बन्धलाई गम्भीरतासाथ अनुभव गर्दछ। यस कार्यका लागि साहित्य-कारमा हृदयको सत्यता हुनु पर्दछ। अनि मात्र उसले अभिव्यक्त गरेको 'यथार्थ' साहित्य हुन सक्ला।

'यथार्थ'को उद्घोषका सङ्कसङ्के अर्को कसतो भनाइ सुनिएको छ भने साहित्यलाई पनि विज्ञानकै समकक्षमा प्रतिस्थापन गर्नु पर्दछ र विज्ञानले भैँ साहित्यले पनि सत्य-यथार्थको अभिव्यक्ति गर्नु पर्दछ। अर्थात् सत्यको उद्घाटन विज्ञानको लक्ष्य भए भैँ साहित्यको पनि हुनु पर्दछ। कल्पना, भावना तथा आदर्शको के आवश्यक ? केवल चाहिँ न्छ वास्तविक र वैज्ञानिक सत्य ! परन्तु, वैज्ञानिक सत्यले मात्र मनुष्यको जीवन पूर्ण हुन्छ भने साहित्य, कला सिर्जनाको प्रयोजननै किन ?

स्पष्ट नै छ कि वैज्ञानिक सत्यले मात्र मनुष्यको सौन्दर्योपासक प्रवृत्ति तृप्त हुँदैन । उ वैज्ञानिक सत्य भन्दा अझ पर पुग्लाई नै साहित्य, कला र संगीतको निर्माण गर्दछ । यही साहित्य र कला जनित सत्य-सौन्दर्य र वैज्ञानिक सत्यको बीचमा भिन्नता देखिने छ ।

साहित्य मतवाद प्रचार गर्ने साधन होइन । यद्यपि साहित्य जीवन-देखि भिन्न वस्तु पनि होइन, तथा मनुष्यको नाना रूपात्मक जीवनसङ्घ यसको आत्मा र शरीरको सम्बन्ध छ तापनि यसलाई राजनैतिक कार्यक्रमको घेराभित्र कोची त्यसको साधन बनाउनु साहित्यको महत्त्वलाई नकार्नु हो । साहित्य सामाजिक र राजनैतिक सुधारदेखिन् विमुख हुन पनि सक्तेन, यसमा कुनै सन्देह छैन । तर साहित्यले राजनैतिक र सामाजिक समस्याहरूलाई प्रेमपूर्ण र कलात्मक पद्धति द्वारा नै अपनाउनु पर्दछ । राजनैतिक कार्यकर्ताको वृत्ति साहित्यकारमा सुहाउँदैन; राजनैतिक दृष्टको तात्कालिक कार्यक्रम भन्दा साहित्यको लक्ष्य अति महान् छ । हामीले साहित्य र वाद दुवैका स्वरूपहरू र प्रक्रियाहरूमा भएका अन्तरलाई बुझ्नु पर्दछ । साहित्य र वादको निष्क्रमण सामाजिक जीवनबाटै आए तापनि, एउटाको प्रणाली हार्दिक र व्यक्तिमुखी छ, अर्कोको सैद्धान्तिक र समूहमुखी । हामी भन्न सक्दौं कि साहित्य र वाद मनुष्यको जीवनसङ्घ सम्बद्ध भएर पनि दुवैको क्षेत्र पृथक् छ, दुवैको कार्य शैली बेग्ला बेग्लै छ ।

समाजको रचनात्मक पक्ष र अनुभूतिहरू द्वारा नै श्रेष्ठ साहित्यको निर्माण हुन सक्तछ भन्ने वास्तविकतालाई आज हामीले विर्सिएर जीवनको हीन प्रवृत्ति र विध्वंसलाई उत्तरोजित पार्ने यथातथ्य साधारण चित्रणलाई प्रमुखता दिन थालेका छौं । साहित्यमा जीवन तथा समाजका वास्तविकताको चित्रण हुनै पर्दछ । परन्तु घटनाहरू अथवा घातप्रतिघातको वर्णन गरिदिनाले मात्र त्यो कृतिले 'यथार्थ'को अभि-

व्यक्ति गरेको छ भन्न सकिंदैन; न त्यसलाई साहित्यनै भन्न सकिन्छ । कुनै घटना र वस्तुस्थितिलाई सरसरी हेर्दा देखिएको यथार्थमा भन्दा कहीं अधिक वास्तविक सत्य त तब मात्र साहित्यकारले पाउन सक्तछ जब उ त्यसको आजको स्थिति अथवा रूप हुन आएको विभिन्न कारणलाई सम्पूर्ण रूपबाट आफ्नो अन्तर अनुभूति द्वारा हृदयंगम गर्दछ; अनि साहित्यकार त्यो अनुभूतिको संवेदनालाई वितरण गर्न भाषाको आश्रय लिन्छ । मुख्य कुरा त यही हो कि श्रेष्ठ साहित्य निर्माण स्वतः लेखकको रचनात्मक लक्ष्य हुनु पर्दछ र उसको मतवादमा भन्दा मनुष्य र उसको जीवनमा विश्वास हुनु पर्दछ ।

स्वस्थ साहित्यको श्रीवृद्धिले आज राष्ट्रीय जागरणको चेतनालाई तीव्र पार्नुभन्दा यथार्थको नारालाई यथासम्भव उपाय द्वारा प्रसय दिइ साहित्य र साहित्यकारमा फूट ल्याउने चेष्टा पनि कम देखिएको छैन । मनुष्य जातिको सम्पूर्ण भावनात्मक र सांस्कृतिक आज दुई श्रेणीमा विभक्त गर्न थालिएको छ । एउटा समाजवादी साहित्य, अर्को पूँजीवादी साहित्य ! समाजवादी विचार-धाराले छाप नलागेको सम्पूर्ण साहित्य पूँजीवादी अथवा सामन्ती साहित्य हुनाले सबै वेकामका हुन् भन्ने पनि सुनिन्छ । कसतो दुःखको कुरा छ कि यसतो भन्नेहरूले साहित्यिक वस्तु विवेचनको रत्तिभर प्रयास गरेको देखिंदैन । यो त केवल उत्तेजना वस तिस्केको एउटा प्रलाप मात्र हो । मनुष्यको सामूहिक एवं सांस्कृतिक विकाससङ्ग कसैको स्वेच्छापूर्वकको खेलबाड गर्न सकिंदैन । न मानव संस्कृतिका महान् उन्नायकहरूको महति जीवन-कल्पना, मानव-स्वभाव-दर्शन र अनुभूतिहरूको उपेक्षा नै गर्न सकिन्छ । कुनै पनि कलाकारलाई पूँजीवादी युगको कलाकार हो भनी घृणा फैलाउनु व्यर्थ छ । हामीले त उसले आफ्ना रचनामा मानव-चरित्र र मानव-भावनाको कतिसम्म व्यापक, समुन्नत र प्रभाव-शाली निर्देश गरेको छ त्यसलाई हेर्नु पर्दछ । कसतो आश्चर्य एवं दुःखको

कुरा छ कि नेपाली साहित्य यसको आदिकालदेखिनै लोक-बाणिमा मुखरित हुँदै वर्तमान रूपमा आई पुगेको वास्तविकतालाई आज बुझ्ने प्रयत्न गरिएन । जुन राष्ट्रीय जागरणको ज्योति लिएर नेपाली भाषा आजसम्म विकसित हुँदै आएको छ, के त्यो ज्योति एक विशेष वर्गको अधिनमा थियो, अथवा त्यो सम्पूर्ण रूपबाट राष्ट्रीय जागरणको ज्योति पुञ्ज थियो ? जुन ज्योतिलाई हाम्रा राष्ट्रीय साहित्यकारहरूले अधिक दुःख, कष्ट र बाधा सहेर पनि आज हामीले ई जुन उत्तराधिकार दिएका छौं, त्यसलाई के हामीले कुनै एउटा विशेष वर्गको एकलौटी पेवा मान्ने ? यसतो कदापि होइन । नेपाली साहित्य जन-समाजकै साहित्य हुँदै आजको रूपमा आएको छ । यसलाई वर्ग विशेषताको अभियोग लाउनु आफ्नो असाहित्यिकता देखाउनु मात्र होइन कि हाम्रो राष्ट्रीय एकतालाई छिन्नभिन्न पार्न खोज्नु पनि हो ।

मुख्य कुरा त के हो भने अन्य देशहरूमा भै हामी कहाँ पनि अचेल युगान्तकारी साहित्य—विशेषगरेर रूसी साहित्यले प्रभाव पारेको छ । खेदको कुरा छ कि त्यो महान् साहित्यको अनुकरण गरेर पनि हामीले उच्चकोटीको कृति आफ्नो देशलाई दिन सकेका छैनौं । केवल यथार्थ-वादको नाउँमा साहित्यिक वस्तु विवेचनदेखि टाढा भएको खोको प्रचारवादी साहित्य कथने जोश मात्र हामीकहाँ ओइरिरहेछ । यथार्थ-वादी—प्रगतिशील नामधारीहरूले जीवको वास्तविकताको रसानुभव नगरी अर्काको नकल मात्र गरिरहेछन् । रूसी-साहित्य मानववादी साहित्य हो, श्रेष्ठ साहित्य हो, यसमा कुनै सन्देह छैन । र नेपाली साहित्यकले पनि देशका बहु संख्यक जनताको जीवनमा प्रवेश नगरुन्, उनीहरूको दुःख, पीडा र गरीबीबाट प्राप्त भएको अनुभूतिलाई अभिव्यक्त नगरुन् भनी हामी भन्दैनौं । बरु आजको कठोर वास्तविकता सङ्ग विमुख भई प्रगतिको साथ नदिनु प्रत्येक लेखकका लागि आत्मघाति सिद्ध हुनेछ । परन्तु, आज यथार्थवाद, प्रगतिवाद नानाथरिका

वाद भन्ने साथीहरूले के शोषित-पीडित जन-जीवनको यथार्थ अनुभूति पाउन सकेका छन् ? के उनीहरूले आफ्नो साहित्य-साधना द्वारा नेपाली-जीवनको वास्तविकतालाई ज्वालामुखीको रूप दिन सकेका छन् ? कदापि छैन । बुझ्नु पर्ने कुरा थियो कि जुन रुसी साहित्यको बात-बातमा उल्लेख गरिइन्छ त्यो साहित्य वास्तविक जीवनको अभाव-बाट उत्पन्न भएको हो र त्यो साहित्यमा क्रन्दन र विद्रोहको स्तर दिमाग र जोशबाट होइन आत्माबाट प्रस्फुटित भएको छ । त्यसतो महान् साहित्यलाई प्रेरणाको उत्स गरिउँदा पनि किन आज नेपाली साहित्यमा नेपाली जीवनको वास्तविकताले भिजेको कृति आउन सकेन ? कारण स्पष्टनै छ कि यथार्थवादी लेखकहरू त्यो साहित्यको तीव्रताका सन्मुख नतमस्तक छन् तथा आफ्नो परम्परागत साहित्यिक संस्कार देखि पनि रहित भएका छन् ; अनि आफ्ना रचनाको प्रेरणा आफ्नो संस्कृतिबाट होइन राजनैतिक मतवादका सिद्धान्तबाट पाउँदछन् । रुसी साहित्यको उष्णता ग्रहण गरिएको छ, त्यसमा भएको यथार्थको प्रकाशलाई हेर्ने प्रयत्न गरिएको छैन ।

साहित्यमा यथार्थको प्रश्न जीवनका प्रभावहरूबाट उठ्दछ, र जब लेखकले ती प्रभावहरूलाई इमान्दारीका साथ हृदयंगम गर्दा तब मात्र उसले अभिव्यक्त गरेको यथार्थ साहित्य हुन सक्त छ । यसमा अतिक्रम पनि सन्देह छैन कि लेखकको यथार्थका प्रतिको धारणा अस्पष्ट भयो भने उसको सारा काव्य, सारा रचना निर्जीव र सामान्यीकरण मात्र हुन्छ । लेखकको यथार्थको धारणा स्पष्ट र मूर्त भयो भने, उसले गरेको चित्रणमा सजीवता हुन्छ र उसको भाषा सहज, स्वाभाविक संवक्ष र ओजस्वीनी हुन्छ । हामीले आफ्नै साहित्यिक परम्परालाई मात्र राम्ररी हेर्नु-बुझ्नु भने पनि स्पष्ट ज्ञात हुने छ कि आज जुन साहित्य र साहित्यकारलाई सामन्ती आदि भनिन्छ तीनै आजको भन्दा कहीं अधिक मात्रामा व्यापक जन-जीवनसङ्ग घनिष्ठ सम्बन्धित भएको

र तीनका कृतिमा युगको यथार्थ कसरी झल्किएको छ । ती कलाकार-हरुले आफ्ना उदार अनुभूति र महती कल्पनाको सहायताले आफ्ना कृतिलाई कालजयी बनाएका छन् । उनीहरुले शान्ति र मानव-कल्याणको व्यापक यथार्थकै सृष्टि गरेका छन् । यो अतीतका प्रतिको अन्धानुराग होइन, बरु यही ऐतिहासिक तथ्य हो । साहित्यमा यथार्थको अभिव्यक्ति हुने पर्दछ, परन्तु लेखकको अनुभूति सत्य र उसको अभिव्यक्तिमा कलात्मकता हुनु पर्दछ । नत्र भने यथार्थको नाउले मात्र श्रेष्ठ साहित्यको निर्माण हुँदैन ।

